ο πολίτης

συνέντευξη μέ τόν Μπίρμαν

εἰσαγωγή στή γλωσσολογία

$$Al_{13}^{27} + \alpha \rightarrow {}^{*}P_{15}^{30} + n \nearrow$$
$${}^{*}P_{15}^{30} \rightarrow Si_{14}^{30} + \varepsilon^{+} \nearrow$$

βιομηχανική ἐπανάσταση καί ἡ Ἑλλάδα

γιά τήν ἐπιστημολογία

Α. Ἐλεφάντης, Οἱ δηλώσεις Σώφλυ καί ἡ ἀμερικανική πολιτική ■ Ὁ **Β. Μπίρμαν** μιλάει στόν «Πολίτη» ■ **Α. Μανιτάκης,** Τό νέο σοβιετικό σύνταγμα. **Π. Πιζάνιας,** Τό Συνέδριο τοῦ Γαλλικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος ■ **Β. Παναγιωτόπουλος,** Βιομηχανική ἐπανάσταση καί ἡ Ἑλλάδα ■ Κείμενο τοῦ **Μπρέχτ** γιά τήν κουλτούρα. **Ν. Παπαγιάννης,** Ψυχοπαθολογία τοῦ ρεμπέτικου ■ **Φ. Ἀποστολόπουλος,** Γλωσσική ἐπιστήμη καί ἡ μεθοδολογία της. **G. Bachelard,** Γιά τήν ἐπιστημολογία ■ Βιβλιοκρισίες

μηνιαία ἐπιθεώρηση • 12 • αὔγουστος – σεπτέμβρης 1977 • 50 δρχ.

ο πολίτης

ΚΕΚΡΟΠΟΣ 2 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3245332

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δ. Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Μ. Σηφάκης
Δημήτρης Α. Φατοῦρος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ
Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ἄλκης Κούρκουλας
Δῆμος Μαυρομμάτης

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δῆμος Μαυρομάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ○ ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΤΙΚΗ Ε.Ε., Ἐμμ. Μπενάκη 87α, τηλ. 3636896 ○ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεῖα Δ. Τουμαζάτου, Πεταλᾶ 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἑξάμηνη 300 δρχ., ἐτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ευρωπης: ἑξάμηνη 400 δρχ., ἐτήσια 750. ΗΠΑ - Καναδάς (ἀερ.): ἑξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 900 ● Γιὰ Ὀργανισμούς, Τράπεζες, Ἀνών. Ἑταιρεῖες: ἑξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 1.000 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Ἀθήνα 119, τηλ. 3245332 ● Γιά ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ: Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος, Ἀθήνα

μηνιαία ἐπιθεώρηση ● 12 ● αὔγουστος – σεπτέμβρης 1977 ● 50 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἄγγελος Ἐλεφάντης : *Οἱ δηλώσεις Σώφλυ, ἡ ἑλληνοαμερικανική συμφωνία γιά τίς βάσεις καί ὁ ἐθνικιστικός κίνδυνος* .. 3

■

Βόλφ Μπίρμαν : [*Ὁ Βόλφ Μπίρμαν μιλάει στόν «Πολίτη»*] 10

■

Ἀντώνης Μανιτάκης : *Τό νέο Σοβιετικό Σύνταγμα ἤ τό σχέδιο τοῦ παλλαϊκοῦ σοσιαλιστικοῦ κράτους* 16

Πέτρος Πιζάνιας : *Τό τελευταῖο Συνέδριο τοῦ Γαλλικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος* 24

■

Μπέρτολτ Μπρέχτ : [*ἕνα κείμενο γιά τήν κουλτούρα*] *Τό προλεταριάτο δέν γεννήθηκε μέ ἄσπρο κολάρο* 27

■

Φώτη Ἀποστολόπουλου : *Ἡ γλωσσική ἐπιστήμη καί ἡ μεθοδολογία της* 30

Βασίλη Παναγιωτόπουλου : *Ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση καί ἡ Ἑλλάδα 1832 – 1871* 38

Νίκου Παπαγιάννη : *Ψυχοπαθολογία τοῦ ρεμπέτικου* 46

■

Gaston Bachelard : *Γιά τήν ἐπιστημολογία* 53

■

Μιχάλης Παπαγιαννάκης : *«Ἡ Ἑλλάδα στήν περιφέρεια τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν», τῶν Σ. Μπαμπανάση – Κ. Σούλα* 65

Εἰρήνη Παπαδάκη : *«Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου», τοῦ Im. Kant* 67

● *Ἀλληλογραφία* 71

διαγυμνουοφθαλμου

ΟΙ ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΣΩΦΛΥ, Η ΕΛΛΗΝΟΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ Ο ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΚΙΝΔΥΝΟΣ

Σίγουρα χρειάζεται νά ἑρμηνευτοῦν οἱ δηλώσεις Σώφλυ καί νά συσχετιστοῦν μέ τή νέα ἑλληνοαμερικανική συμφωνία γιά τίς βάσεις. Ἄν ἐξετάσει κανείς τίς ἀντιδράσεις Κυβέρνησης, φιλοκυβερνητικοῦ καί ἀντικυβερνητικοῦ τύπου, πολιτικῶν ἀνδρῶν καί «κοινῆς γνώμης», θά δεῖ ὅτι οἱ ἑρμηνεῖες ὄχι μόνο ποικίλλουν ἀλλά καί ἀντιφάσκουν. Σέ γενικές γραμμές ἡ ἀντιπολίτευση θεωρεῖ τίς δηλώσεις Σώφλυ «ἐνθάρρυνση τῆς τουρκικῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς»· ὅσο γιά τό κυβερνητικό στρατόπεδο, καταλογίζει τό γεγονός σέ προσωπική ἀδεξιότητα ἑνός Ἀμερικανοῦ διπλωμάτη καί σέ κάποιον ἀνεξήγητο φιλοτουρκισμό του. Ὑπάρχουν βέβαια καί ἄλλοι πού, μολονότι καταδικάζουν βίαια τά λόγια τοῦ Σώφλυ, ὀχυρωμένοι πίσω ἀπό ἕναν πολιτικό ἀγνωστικισμό, ἀρνοῦνται, ἔστω καί ὑποθετικά, νά διερευνήσουν τούς λόγους πού ὤθησαν ἕνα φορέα τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς στήν Ἑλλάδα νά πράξει ὅ,τι ἔπραξε, καί κυρίως νά συζητήσουν τή σκοπιμότητα πού ἐπιβάλλει στήν κυβέρνηση Κάρτερ νά μήν ἀποδοκιμάσει ἐπίσημα τίς «θέσεις» τοῦ διπλωμάτη της.

Ὑπάρχει λοιπόν ποικιλία ἑρμηνειῶν. Καί ὡστόσο πρόκειται γιά θέμα ὑψίστης ἐθνικῆς σημασίας, πού θά ἐπέβαλλε ὁμόφωνη στάση, θέμα γιά τό ὁποῖο, ὑποτίθεται, τά χρόνια καί οἱ ἐθνικές περιπέτειες σώρευσαν γνώση πολλή, καί ὄξυναν τήν πολιτική συνείδηση. Ἀλλά τά πράγματα φαίνεται δέν ἔχουν ἔτσι, παρά τή θρυλούμενη ἐθνική ὁμοφωνία. Γι' αὐτό, ἄν ἐξετάσει κανείς τίς ἀντιδράσεις τῶν πολιτικῶν δυνάμεων ἀπέναντι στήν κυβερνητική στάση, θά διαπιστώσει ἕνα φάσμα ἀπόψεων, πού πάει ἀπό τήν πλήρη ἱκανοποίηση ὡς τήν πιό βίαιη κριτική-καταγγελία.

Πραγματικά, ὁρισμένοι φιλοκυβερνητικοί ἔδειξαν ἱκανοποιημένοι μέ τή στάση τῆς κυβέρνησης, ἀφοῦ γιά τήν ὥρα πέτυχε νά μήν ἔρθει στήν Ἑλλάδα ὁ Σώφλυ [ἦταν νά ἔρθει στά μέσα τοῦ Αὐγούστου] καί, ὅπως δήλωσε ὁ κ. Μπίτσιος, τό θέμα θά συζητηθεῖ τόν Σεπτέμβρη. Καί παραγνωρίζουν ὅτι τό ζήτημα δέν εἶναι ὁ ἐρχομός τοῦ Σώφλυ στήν Ἀθήνα οὔτε οἱ ἱστορικές του γνώσεις, ἀλλά ἡ ἀμερικανική πολιτική, μέ τήν ὁποία ὅμως δέν ἔχουν προβλήματα: γι' αὐτούς οἱ ΗΠΑ ἦταν, εἶναι καί θά εἶναι ὁ μεγάλος φίλος τῆς Ἑλλάδας.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, πολλοί ἀντιπολιτευόμενοι ἄσκησαν βίαιη κρι-

Ζητήθηκε [ἐκ μέρους τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης] ἀπό τήν Οὐάσιγκτον νά «ἑρμηνεύσει» σωστά τή δήλωση Σώφλυ. Δέν τό ἔκανε ὡς τώρα. Ἄγνωστο γιά ποιούς λόγους. Ὄχι πάντως γιατί θέλει νά ἐνισχύσει τήν ἐχθρική γιά τήν Ἑλλάδα ἐκδοχή.
Καθημερινή, 26. 7. 77

διαγυμνουοφθαλμου

τική στήν κυβέρνηση, κατηγορώντας την γιά ἐθνική ὀλιγωρία, πού ἄλλη μιά φορά ξεπούλησε τά ἐθνικά συμφέροντα. Καί παραγνωρίζουν τό γεγονός ὅτι ὄντως ἡ ἑλληνική κυβέρνηση ἄσκησε πίεση γιά τό ζήτημα αὐτό στήν ἀμερικανική —πράγμα ὄχι τόσο συνηθισμένο βέβαια. Αὐτή τήν τελευταία πλευρά ἐπισήμανε τμῆμα τῆς Ἀριστερᾶς, θεωρώντας ὅτι ἡ ἐπίσημη ἑλληνική ἀντίδραση δείχνει πρόθεση καί δυνατότητα κριτικῆς στάσης ἀπέναντι στίς ΗΠΑ, στάση πού πρέπει νά συνεχιστεῖ καί νά ἐπεκταθεῖ.

●

Τελικά ἡ ἀντίδραση ἀπό ἑλληνικῆς πλευρᾶς πρός τίς δηλώσεις τοῦ κ. Σώφλυ ἀποτελεῖ μιά βαρύνουσα πολιτική πράξη. Καί δείχνει τό δρόμο ἀλλά καί τίς δυνατότητες γιά μιά διαφορετική στάση πρός τούς «συμμάχους» καί πρός τά σχέδια πού ἑτοιμάζουν σέ βάρος τῶν ἐθνικῶν μας συμφερόντων. (Σχόλιο *Αὐγῆς*, 23.7.77, σελ. 2.)

Ποιό εἶναι ὅμως τό πραγματικό νόημα τῶν δηλώσεων Σώφλυ;

Καταρχήν ἄς ἀφήσουμε στήν ἄκρη μερικές κοινοτυπίες τοῦ εἴδους «ἀδεξιότητα» τοῦ Σώφλυ ἤ «παρασπονδία» τοῦ Κάρτερ: ἡ πρώτη, ἀνάγει ἕνα ἀπό τά κρισιμότερα ζητήματα τῆς σύγχρονης ἀμερικανικῆς ἰμπεριαλιστικῆς στρατηγικῆς σέ θέμα στιγμιαίας ἀναλαμπῆς ἤ στραβωμάρας ἑνός Ἀμερικανοῦ διπλωμάτη, ἔμπειρου παραταῦτα, ἡ δεύτερη παρουσιάζει τόν Κάρτερ πότε νά κινεῖται ἀπό ἀγνό φιλελληνισμό, καί πότε νά διαπνέεται ἀπό ἀνεξήγητο φιλοτουρκισμό: δηλαδή παρουσιάζει τίς ΗΠΑ *χωρίς στρατηγική*, ἤ ὅτι ἀλλάζουν στρατηγική ἀπό τή μιά μέρα στήν ἄλλη, ὅπως τό φέρει ὁ ἄνεμος.

Οἱ δηλώσεις Σώφλυ ἔχουν πάρα πολύ συγκεκριμένο σκοπό καί ἐγγράφονται σέ συγκεκριμένη στρατηγική, τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν πλευρά καί ἔνδειξη. Ὁ στόχος εἶναι δυνατό νά ὁριστεῖ ὡς διευκόλυνση τοῦ μηχανισμοῦ πιέσεων πρός τήν κατεύθυνση Ἑλλάδας καί Τουρκίας γιά νά ἀποδεχτοῦν τήν ἀμερικανική διαιτησία στά θέματα πού τίς χωρίζουν. Ὑπάρχει δηλαδή ἕνας στόχος πού καί γενικότερη ἰδεολογική ἐμβέλεια τόν χαρακτηρίζει καί ἄμεση πολιτική χρησιμότητα ἔχει.

Θά χρειαστεῖ νά ἐπεκταθοῦμε λίγο στήν πρώτη πλευρά τοῦ στόχου, ὁπότε καί ἡ δεύτερη θά γίνει περισσότερο διάφανη.

Ἀπό ἰδεολογική ἄποψη οἱ δηλώσεις Σώφλυ χρησιμεύουν στό νά ἐξάψουν τίς ὑπάρχουσες ἐθνικιστικές ἀντιδράσεις, νά δημιουργήσουν κλίμα ἔντασης. Ὁ τρόπος, βέβαια, πού θά λειτουργήσει ὁ ἐθνικισμός στήν περίπτωση τῆς Τουρκίας εἶναι διαφορετικός ἀπό τήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας, γιατί ἔχει νά ἀντιμετωπίσει διαφορετικές ἐσωτερικές καταστάσεις καί διαφορετικές πολιτικές ἀνάγκες σέ καθεμιά χώρα. Ἄν λοιπόν στήν περίπτωση τῆς Τουρκίας δέν χρειάζεται νά καταβληθεῖ ἰδιαίτερη προσπάθεια γιά νά φουντώσουν τά ἐθνικιστικά κηρύγματα, ἄν στήν Τουρκία οἱ φιλοπόλεμες ἐνθαρρύνσεις πού ἔρχονται ἀπό τούς «μεγάλους συμμάχους» βρίσκουν ἕνα ἄκρως καλλιεργημένο ἔδαφος, στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας τό ἐθνικιστικό κλίμα θά μποροῦσε ἄριστα νά ἀναπτυχθεῖ μόνο σάν *ἀντίδραση* στήν τουρκική ἀπειλή. Βέβαια κάθε ἀντίδραση σέ μιά ἐξωτερική ἀπειλή δέν εἶναι σώνει καί καλά ἐθνικισμός: μπορεῖ νά εἶναι —καί συνήθως εἶναι— *πατριωτισμός*. Ὡστόσο στά ρευστά ἰδεολογικά ὅρια πατριωτισμοῦ καί ἐθνικισμοῦ πολλά μποροῦν νά συμβοῦν, ἰδίως ὅταν λείπει ἡ συνέπεια, ὅταν γενικότερη ἰδεολογική

διαγυμνουοφθαλμου

ἔνδεια μᾶς μαστίζει, ὅταν τά κηρύγματα ἐθνικοφροσύνης δέ λένε νά κοπάσουν.

Ἄς δοῦμε ὅμως ἀπ' αὐτή τή σκοπιά τίς δηλώσεις Σώφλυ, γιατί μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσουν νά κατανοήσουμε καλύτερα τή γενικότερη ἀμερικανική στρατηγική.

Ἡ ἀμερικανική στρατηγική δέν εἶναι οὔτε φιλοτουρκική οὔτε φιλελληνική, οὔτε ἀντιτουρκική οὔτε ἀνθελληνική· εἶναι ἁπλούστατα φιλοαμερικανική. Ἐξυπηρετεῖ καί προωθεῖ δικά της συμφέροντα - σχέδια. Καί δέν ὑπάρχει τίποτε πού νά ἀποδεικνύει ὅτι τά συμφέροντα -,σχέδια Ἀμερικανῶν καί Τούρκων ταυτίζονται. Ὑπάρχουν καί στήν Τουρκία κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις πού βρίσκονται στούς ἀντίποδες τῶν Ἀμερικανῶν, καί ἄλλες, μάλιστα σημαντικές, πού τονίζουν ὅσο μποροῦν τήν ἀπόσταση πού τίς χωρίζει ἀπό τίς ΗΠΑ. Μόνο σάν θύματα πολιτικῆς ἠθικολογίας μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά φιλοτουρκισμό ἤ ἀντιτουρκισμό τῶν Ἀμερικανῶν. Καί ὅσο πιό πολύ γινόμαστε θύματα ἠθικολογικῶν κατασκευῶν τόσο ξεχνᾶμε αὐτό πού λέγεται *στρατηγική:* δηλαδή τόν εὐέλικτο συνδυασμό μέσων καί σκοποῦ, τήν ὑπαλλακτικότητα μέσων, τήν πολλαπλότητα ἐνδιάμεσων σκοπῶν μά καί τή σταθερότητα τοῦ κεντρικοῦ (μόνιμου) στόχου.

Πολλοί, σχεδόν οἱ πάντες, μπορεῖ νά συνομολογήσουν ὅτι ὁ ἀμετάθετος σκοπός τῶν ΗΠΑ εἶναι ἡ στρατιωτική, οἰκονομική καί πολιτική ἡγεμονία στήν Ἀνατολική Μεσόγειο, περιοχή ὅπου ἡ ἡγεμόνευση ἀποτελεῖ ἐπιπλέον ἀποφασιστικό κόμβο γιά τήν παγκόσμια κυριαρχία τους. Ἄλλωστε πολλοί ἀπό αὐτούς πού σήμερα θορυβοῦνται μέ τίς δηλώσεις Σώφλυ δέν ἔχουν καμιά ἀντίρρηση στό νά διατηρεῖται ὁ ἀμερικανικός ἔλεγχος στήν περιοχή, γιατί ἀλλιῶς, λένε, θά περάσει στή δικαιοδοσία τῶν Ρώσων. Αὐτόν τό συλλογισμό ἀνέπτυξε καί ὁ κ. Καραμανλής στή Βουλή, προκειμένου νά ὁρίσει τό ἐπίσημο δόγμα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς χώρας τήν ὁποία θεωρεῖ ἀμετάθετα ἐνταγμένη στό χῶρο τῆς ἀμερικανικῆς κυριαρχίας. Τό δόγμα αὐτό σήμερα βρίσκει τήν πρακτική του ἔκφραση μέ τή μονογραφή τῆς νέας ἑλληνοαμερικανικῆς συμφωνίας γιά τίς στρατιωτικές βάσεις «ὑπό ἀπόλυτο ἐθνικό ἔλεγχο», καί ὁ κ. Ἀβέρωφ θά τοῦ δώσει ἱστορικές, πολιτιστικές καί κοσμοθεωρητικές διαστάσεις, πιστός στά ἰδεολογικά ἀρχέτυπα τῆς ἑλληνικῆς δεξιᾶς.

Πρέπει νά συνειδητοποιήσωμεν ὅτι ἔχει δημιουργηθεῖ μιά περίπλοκος καί λεπτή κατάστασις: ὅτι αὐτά συμβαίνουν εἰς τά πλαίσια τῆς Συμμαχίας εἰς τήν ὁποίαν ἀνήκομεν θέσει, παραδόσει, πνεύματι, καί ἀπό πλευρᾶς οἰκονομικῶν συμφερόντων (Ἀπό τήν ὁμιλία τοῦ κ. Ἀβέρωφ στή Σχολή Ἐθνικῆς Ἀμύνης, 29.7.77)

●

Ἐπίσης ὅλοι θά συνομολογοῦσαν ὅτι, ἐνῶ ἡ ἀμερικανική στρατηγική κυριαρχίας διακρίνεται ἀπό σταθερότητα γενικοῦ προσανατολισμοῦ, τά μέσα ὡστόσο πού μετέρχεται ποικίλλουν ἤ μᾶλλον ἐπιβάλλονται ἀνάλογα μέ τό συγκεκριμένο συσχετισμό τοῦ συνόλου τῶν δυνάμεων πού διαμορφώνουν τό πολιτικό πλαίσιο στήν περιοχή. Ἕνα ἀπό τά προσφορότερα μέσα τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ εἶναι ἡ ὑποστήριξη πειθήνιων καί ὑποχείριων κυβερνήσεων, ἤ ἔστω ἀδύνατων ἀπό πολιτική ἄποψη. [Ἡ στρατιωτική δικτατορία ἦταν ὑπόδειγμα τέτοιας κυβέρνησης. Καί πολ-

διαγυμνουοφθαλμου

λοί ἀπό ἐκείνους πού σήμερα διατρανώνουν τή βδελυγμία τους πρός τό ἐφταετές στρατιωτικό καθεστώς ἄς μή λησμονοῦν «συμπτωματικά» τή δουλοφροσύνη του ἀπέναντι στίς ΗΠΑ, γιατί ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπό τά καταστατικά χαρακτηριστικά του]. Οἱ κυβερνήσεις ὅμως καί οἱ κυβερνῶντες δέν ἔρχονται στόν κόσμο μέ τό στίγμα τῆς ξενοδουλείας καί τῆς πολιτικῆς καχεξίας. Τά γνωρίσματα αὐτά, ὅταν ὑπάρχουν, εἶναι ἀπότοκα ἰδεολογικῶν καταβολῶν, ταξικῶν συντεταγμένων καί πολιτικῶν ἀναγκῶν πού συγκεκριμενοποιοῦνται στή διάρκεια πολιτικῶν καί κοινωνικῶν συγκρούσεων. Κάπως ἔτσι δημιουργοῦνται οἱ ἀδυναμίες τῶν κυβερνήσεων, καί τότε ἔχουν ἀνάγκη ἐξωτερικῆς βοήθειας. Ἄς θυμηθοῦμε π.χ. ὅτι οἱ μεταπολεμικές κυβερνήσεις ἦταν πειθήνια ὄργανα τῶν «συμμάχων» καί διαπρύσιοι Σλαβοφάγοι —ὅπως σήμερα πολλοί Τουρκοφάγοι— γιατί ἡ ἀπελπιστική πολιτική τους ἀδυναμία καί ἡ ἰδεολογική τους χρεοκοπία χρειάζονταν ἀφενός ἕνα μεγάλο προστάτη-σωτήρα καί ἀφετέρου τήν ἐφεύρεση τῆς ξενικῆς ἐπιβουλῆς μέ τήν ὁποία μέτρησαν καί ποδοπάτησαν κάθε λαϊκή πολιτική καί κοινωνική διεκδίκηση. Ἄλλωστε ἡ ἀντικειμενική πολιτική ἀδυναμία τῶν τότε κυβερνώντων, ἀπό τόν δημοκράτη Σοφούλη ὡς τόν αὐταρχικό Παπάγο, διαμόρφωσε τό κατάλληλο κλίμα γιά τίς μεταπολεμικές ξένες ἐπεμβάσεις πού παγίωσαν τήν ἐξάρτηση τῆς χώρας ἀπό τόν ἀμερικανικό ἰμπεριαλισμό.

Σήμερα ὁ ἑλληνοτουρκικός ἀνταγωνισμός —θά τολμούσαμε νά ποῦμε ἀκήρυχτος πόλεμος— θέτει ἕνα πολύ εἰδικό πρόβλημα γιά τούς Ἀμερικανούς: Πῶς μέσα ἀπ' αὐτόν τόν δεδομένο ἀνταγωνισμό, καί μάλιστα: πῶς *χάρη* σ' αὐτόν τόν ἀνταγωνισμό θά διατηρήσουν καί θά δυναμώσουν τήν κλονισμένη κυριαρχία τους.

Πιστεύουμε ὅτι ἡ ὄξυνση τῆς ἔντασης ἀνάμεσα στίς δύο χῶρες ἀποτελεῖ προνομιακό πεδίο δράσης γιά τήν ἀμερικανική πολιτική. «Φίλη» καί τῶν δύο ἀνταγωνιστῶν-συμμάχων στό πλαίσιο τοῦ ΝΑΤΟ, μπορεῖ νά ἐπεμβαίνει ἤ μᾶλλον νά ἀπαντᾶ πρόθυμα στίς προσκλήσεις ἐπέμβασης τῶν ἀνταγωνιζομένων, οἱ ὁποῖοι, λόγω τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τους, χρειάζονται ὅλο καί περισσότερα δολάρια, ὅλο καί περισσότερα φάντομ («Βοήθεια!»). Ὅταν μάλιστα ἡ ἀντίθεση τῶν δύο χωρῶν συνδυάζεται καί μέ *ἐσωτερική* πολιτική ρευστότητα, τότε τά πράγματα γίνονται ἀκόμη πιό εὐνοϊκά. Ἄλλωστε ἐργάζονται ἐπίμονα γιά τή δημιουργία πολιτικῆς ρευστότητας, καί στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ κάνουν ὅ,τι τούς περνάει ἀπό τό χέρι. Στήν Τουρκία π.χ. ἐπιστρατεύτηκαν ὅλα τά θεμιτά καί ἀθέμιτα μέσα γιά νά μήν ὑπερισχύσει τό κόμμα τοῦ Ἐτσεβίτ. Ἔτσι βρέθηκαν Ντεμιρέλ καί Ἐτσεβίτ σέ κατάσταση «καταστροφικῆς ἰσορροπίας», δηλαδή πολιτικά ἀλληλοεξουδετερωμένοι. Συνακόλουθα, οἱ ἐθνικιστικές μειοψηφίες τύπου Ἐρμπακάν καί Τουρκές καί τά φασιστοειδή δυναμικά τους ἀποσπάσματα γίνονται διαιτητές τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, κάτω ἀπό τό ἄγρυπνο βλέμμα τῆς προσδεμένης στό ἅρμα τῶν Ἀμερικανῶν τουρκικῆς στρατοκρατίας.

Σ' αὐτή τή διαδικασία ἀλληλοεξουδετέρωσης τῶν τουρκικῶν πολιτικῶν δυνάμεων, πού καθιστᾶ μηδαμινή καί ἀφερέγγυα, ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά, τή σημερινή κυβέρνηση Ντεμιρέλ, ὁ ἐθνικισμός πρόσφερε πολύτιμες ὑπηρεσίες. Λειτούργησε σάν προνομιακός ἰδεολογικός μηχανισμός πρός δύο κατευθύνσεις: οἱ ἐπικαλούμενοι τίς «ἐθνικές ἀνάγκες»

διαγμνουοφδαλμου

καί τήν «ἰσλαμική ἀναγέννηση» ἀκύρωσαν τίς χρόνιες λαϊκές διεκδικήσεις (ἀγροτική μεταρρύθμιση, ἐκσυγχρονισμός τοῦ κράτους, ἐκδημοκρατισμός, σταμάτημα τῆς μετανάστευσης, ἀνάπτυξη τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς χώρας, ἐργατική κοινωνική πολιτική κ.λπ.), καί ἀφετέρου, ἀντλώντας «ἐπιχειρήματα» ἀπό μιά ἱστορική ἀδικία εἰς βάρος τῆς Τουρκίας ἀπό τήν ὁποία ἡ συνθήκη τῆς Λοζάννης (1923) στέρησε τά παράκτια νησιά καί τό ἀνατολικό Αἰγαῖο, ἐδραίωσε τήν πεποίθηση μιᾶς συντηρητικῆς «κοινῆς γνώμης» ὅτι ὁ ὑποθαλάσσιος πλοῦτος τῆς ὑφαλοκρηπίδας —πού «σφετερίζονται» οἱ Ἕλληνες— θά μεγαλώσει τόν ἐθνικό πλοῦτο τῆς χώρας καί θά λύσει τά ἐσωτερικά κοινωνικά προβλήματα.

Οἱ ἐξαθλιωμένες οἰκονομικά καί κοινωνικά μάζες τῆς Τουρκίας θά τραφοῦν μέ τό ἐθνικιστικό ὅραμα, καί ταυτόχρονα τά διευθυντικά στρώματα θά βροῦν σ' αὐτό τούς πρακτικούς τρόπους καί λόγους γιά νά στρέψουν σέ ἄγονη γραμμή τήν ἐσωτερική κοινωνική πίεση. Ὁ ἐθνικισμός στήν Τουρκία ὑποβάλλει καί ἐπιβάλλει μιά πολιτική «φυγῆς πρός τά πρόσω», καί ταυτόχρονα ἀκυρώνει κάθε προσπάθεια ἐσωτερικῆς ἀναδιοργάνωσης. Μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ὥθησε τούς δικούς μας «ἄφρονες» ἀξιωματικούς τοῦ Ἰωαννίδη νά δώσουν στήν Κύπρο τή μάχη ἐπιβίωσης πού παταγωδῶς ἔχαναν στήν Ἑλλάδα.

Σώφλυ: «Ἡ διαμάχη Ἑλλάδος καί Τουρκίας γιά τό Αἰγαῖο ὡς διμερής διαφορά ὀφείλεται στίς ἀσυνήθιστες ρυθμίσεις τοῦ παρελθόντος λόγω τῆς γεωγραφικῆς διαμορφώσεως τῆς περιοχῆς». Τηλ. Ἀθηναϊκοῦ Πρακτορείου ἀπό τήν Οὐάσιγκτον, 13.7.77.

Βέβαια ὁ τουρκικός ἐθνικισμός δέν εἶναι προϊόν εἰσαγωγῆς. Δέν τόν ἔφεραν οὔτε τόν ἐπέβαλαν οἱ Ἀμερικανοί. Ἔχει δικές του μακραίωνες ἱστορικές αἰτίες καί δικές του ἰδεολογικο-κοινωνικές παραμέτρους, τίς ὁποῖες πρέπει νά ἀναζητήσει κανείς στή δομή καί τήν ἱστορία τοῦ τουρκικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Οἱ ΗΠΑ ὅμως *τόν χρησιμοποιοῦν*. Μέ τήν ἴδια λογική θά χρησιμοποιήσουν κάθε, ἔστω καί ἀμυδρή, ἀναθέρμανση ἀντιτουρκικοῦ σοβινισμοῦ στήν Ἑλλάδα, στό βαθμό πού τέτοιο φαινόμενο μπορεῖ νά ὑπάρξει. Γιατί δύο ἀντιθετικοί συμμετρικά ἐθνικισμοί ἀποτελοῦν ἰδανική ἰδεολογική καί πολιτική προϋπόθεση γιά τήν ὑποδαύλιση τῆς ἔντασης μεταξύ τῶν δύο χωρῶν καί συνάμα εὐνοϊκό πεδίο γιά τήν ἀμερικανική ἐπέμβαση.

Στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας, δεδομένου ὅτι τό ὑπό ἀμφισβήτηση θέμα, τόσο στήν Κύπρο ὅσο καί στό Αἰγαῖο, ὁρίζεται ἀμυντικά, οἱ ὅροι γιά τήν ἀναζωογόνηση ἐπιθετικοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι ἀντικειμενικά ἀπρόσφοροι. Στό ἔδαφός του δύσκολα μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ καί νά ἐκλαϊκευτεῖ μιά ἀντίστοιχη πολιτική πού θά καθοδηγοῦσε τίς κινήσεις στήν ἑλληνοτουρκική διένεξη. Ἂν ὅμως ὁ ἐπιθετικός ἐθνικισμός πρέπει νά ἀποκλειστεῖ, ἡ σοβινιστική ὁμφαλοσκόπηση εἶναι διάχυτη, ἴσως περισσότερο ἀπ' ὅσο ὑποψιαζόμαστε· σέ συνδυασμό δέ μέ ἕνα εἶδος σοβινιστικοῦ κομπασμοῦ πού λοιδορεῖ τήν «ἀσιατική βαρβαρότητα» τῶν γειτόνων μας, τά πνεύματα θολώνουν ὁλοένα καί περισσότερο, σέ σημεῖο πού νά θεωρεῖται ὅτι ὁ θερμός πόλεμος —ἄρα καί ἡ προετοιμασία γι' αὐτόν— ἀποτελεῖ τή μόνη λύση. Τό δόγμα «ἡ βία φέρνει τή βία» νομιμο-

διαγυμνουοφθαλμου

ποιεῖται, κερδίζει ἔδαφος. Καί τά λαϊκά ἔνστικτα μποροῦν ἄνετα νά πολωθοῦν στό δίλημμα: ἐθνική ταπείνωση ἤ δυναμική ἀναμέτρηση.

'Ερχόμαστε τώρα πιό συγκεκριμένα στίς δηλώσεις Σώφλυ. 'Ο μέλλων πρεσβευτής τοῦ Κάρτερ στάφηκε πολύ πίσω, γιά νά μπορέσει κατόπιν νά κινηθεῖ μπροστά μέ μεγαλύτερη ἄνεση. Εἶπε πολύ ἁπλά:

«Τά ἑλληνοτουρκικά σύνορα δέν ἔχουν ὑποχρεωτική μονιμότητα. Διαρρυθμίστηκαν μέσα σέ ξεπερασμένες σήμερα ἱστορικές συνθῆκες. Ἄρα μπορεῖ καί νά ἀλλάξουν».

Τί πιστεύει ὁ Σώφλυ γιά τήν ἑλληνοτουρκική ἱστορία δέν ἔχει σημασία. Σημασία ἔχει νά δοῦμε σέ τί ἐξυπηρετεῖ τήν ἀμερικανική πολιτική ἡ ἐπίκληση τῆς ἱστορίας. 'Επαναλαμβάνουμε: ἡ ἐπίκληση τῆς ἱστορίας γίνεται μέ σκοπό τή δημιουργία ἔντασης καί, συνεπῶς, τή διευκόλυνση τῆς ἀμερικανικῆς ἐπέμβασης.

Οἱ δηλώσεις Σώφλυ γίνονται σέ πολύ συγκεκριμένη στιγμή, ὅπου στή μέν Τουρκία τό πολιτικό ἀδιέξοδο, λόγω καταστροφικῆς ἰσορροπίας τῶν δύο μεγάλων κομμάτων ἔχει φτάσει στό ἀπροχώρητο, στή δέ 'Ελλάδα ἐπίκειται ἡ ἀνανέωση τῆς ἑλληνοαμερικανικῆς συμφωνίας γιά τίς βάσεις. Ταυτόχρονα ἡ πολιτική Κάρτερ πρέπει νά συγκεκριμενοποιηθεῖ. Μέ τήν ἀλλαγή τοῦ διπλωματικοῦ προσωπικοῦ καί τήν ἀντικατάσταση τῶν ὑπηρεσιῶν τῆς προηγούμενης κυβέρνησης Φόρντ πρέπει νά περάσει στό στάδιο τῆς ἐφαρμογῆς. Τό στάδιο τῆς ἐνημέρωσης καί τῶν κρούσεων ἔχει ἐξαντληθεῖ. Τά χαμόγελα Κάρτερ θά σκορπίσουν καί πρ τίς δύο μεριές. Ταυτόχρονα θά φανοῦν καί τά δόντια.

Τό «φιλοδώρημα» πρός τήν Τουρκία, πού περιέχουν οἱ δηλώσεις Σώφλυ, μπορεῖ νά εἰσπραχτεῖ ἀπό τούς ὑπερεθνικιστές τῆς νέας κυβέρνησης Ντεμιρέλ μέ ἀντάλλαγμα, ἀπό τή μεριά τους, μιά ὑποχώρηση στήν ἄκαμπτη ὡς τώρα στάση τους στό Κυπριακό ('Ερμπακάν - Τουρκές), δηλαδή τήν προσχώρησή τους τελικά στήν ἀντίληψη περί ὁμοσπονδιακοῦ διζωνικοῦ συντάγματος, πού ἀποτελεῖ, γιά τήν κυβέρνηση Κάρτερ, βάση «ἐπίλυσης» τοῦ Κυπριακοῦ. Παραπέρα, ὁ «φιλοτουρκισμός» τῶν ΗΠΑ θά ἐξαργυρωθεῖ μέ τήν ἀναστολή τοῦ «ἐμπάργκο» γιά τά βαριά ὅπλα, τήν παροχή βοηθείας 1 δίς δολαρίων, πού πέρσι ὑποσχέθηκε ὁ Κίσινγκερ, καί τή διευθέτηση τοῦ θέματος τῶν ἀμερικανικῶν βάσεων στό τουρκικό ἔδαφος. Παράλληλα μέ τίς δηλώσεις Σώφλυ δημιουργεῖται κλίμα ρευστοποίησης τῶν ἱστορικῶν Συνθηκῶν γιά τό Αἰγαῖο, ἀπό τήν ὁποία ὁ τουρκικός ἐθνικισμός μπορεῖ νά ἀντλεῖ ἐπιχειρήματα καί ἐλπίδες, ἀναγκαῖες γιά ἐσωτερική καταλάνωση.

'Ως πρός τήν 'Ελλάδα, ἡ δήλωση Σώφλυ μπορεῖ νά ζωογονήσει ποικίλες ἀντιδράσεις. Καί δέν πρέπει νά ὑποτιμᾶται ἡ ἀντιτουρκική ὑστερία τήν ὁποία δημιουργεῖ μοιραῖα ἡ ὑπόμνηση ὅτι τά ἑλληνοτουρκικά σύνορα δέν εἶναι ὁριστικά. Εἶναι μιά δραστική πρόκληση γιά ἐθνικιστικές ἐξάρσεις πού θά πολλαπλασιάζει ὅσες ἄλλες παράγει ὁ τόπος, τοῦ τύπου «βυθίσατε τό Χόρα», ὅσες γεννοῦν οἱ διάχυτες ἀντιλήψεις περί «ἀσιατικῆς βαρβαρότητας» τῶν γειτόνων μας, ὅσες ἡ ἰδεολογική μας ὀλιγωρία

διαγυμνουοφθαλμου

ἀφήνει νά φυτρώσουν. Ὅταν μάλιστα αὐτή ἡ «διπλωματική ἀδεξιότητα» διαπράττεται παραμονές τῆς μονογραφῆς τῆς νέας ἑλληνοαμερικανικῆς συμφωνίας γιά τίς βάσεις, ἡ σκοπιμότητά της (ὅπως καί γιατί ὁ Κάρτερ δέν διέψευσε) εἶναι διάφανη. Ἡ ὑπόμνηση τῆς «ἱστορικῆς ἀδικίας», ἡ διαφορετικά τό σκιάχτρο ἐνδεχόμενου μέγιστου ἐθνικοῦ κινδύνου πού θά κουτσούρευε ἐδαφικά τήν Ἑλλάδα, δικαιώνει τά 700 ἑκατ. δολάρια «βοήθειας» πού πέρσι ὑποσχέθηκε ὁ ἀνθέλλην Κίσινγκερ καί φέτος παρέχει ὁ φιλέλλην Κάρτερ. Τά καθιστᾶ ἀναγκαῖα γιά τήν ἐθνική ἄμυνα, καί ταυτόχρονα χρυσώνει τό χάπι τῆς παροχῆς διευκολύνσεων στίς ἀμερικανικές στρατιωτικές μονάδες, ἀφοῦ μάλιστα πρόκειται νά τεθοῦν «ὑπό ἀπόλυτο ἐθνικό ἔλεγχο». Ἡ ἄμυνά μας ἀπέναντι στόν τουρκικό ἐπιθετισμό ψάχνει νά βρεῖ καταφύγιο στό νόμο τοῦ ἰσχυροτέρου. Δηλαδή στό νόμο ἐκείνου πού μπορεῖ νά εἶναι ὁ ἰσχυρότερος: τοῦ ἀμερικανικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ.

Νά ὑπενθυμίσει κανείς ὅτι μ' αὐτούς τούς ὅρους προσανατολισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἡ ἄμυνα τῆς χώρας ἀλλά καί ἡ ἐσωτερική της ἀναδιοργάνωση ὑπονομεύονται, εἶναι περιττό, γιατί εἶναι πράγματα σχεδόν αὐτονόητα. Μπορεῖ ὅμως νά ὑπάρξει ἄλλος προσανατολισμός καί ὑπεύθυνη ἐθνικολαϊκή πολιτική ὅταν δέν καταπολεμοῦνται οἱ ρίζες τοῦ ἐθνικισμοῦ; Πάντως τό νά εἴμαστε ἐνάντιοι στό καθεστώς τῶν βάσεων, πού ἐξωραϊσμένο πάει νά χαλκεύσει νέα δεσμά στόν ἑλληνικό λαό, νά μή στέργουμε στήν ἰμπεριαλιστική ἐξάρτηση τῆς χώρας μας, νά ἀνησυχοῦμε γιά τόν ἀγώνα δρόμου τῶν ἐξοπλισμῶν στόν ὁποῖο ἐπιδόθηκαν καί οἱ δύο ὄχθες τοῦ Αἰγαίου, γίνονται ὑπεύθυνη πολιτική μόνο στό βαθμό πού συνδυάζονται μέ τήν καταπολέμηση τοῦ ἐθνικισμοῦ στόν τόπο μας τόν ἴδιο. Διαφορετικά, τά ἀντιιμπεριαλιστικά συνθήματα γίνονται ἄχρωμη καί ὑποτονική δημαγωγία, κατάλληλη γιά ἀντιπολιτευτική κατανάλωση σέ «προεκλογική» περίοδο.

7.8.1977

ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

ΓΡΑΨΟΥ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ
στὸ ἀντί

•

κυκλοφορεῖ
κάθε δεύτερο Σάββατο

ἀντί
ΕΝΑ ΚΟΜΜΑΤΙ τῆς ἐπιτυχίας
τῆς βελτίωσης
τῆς ἀνάπτυξης
τοῦ ἀντί
ΕΙΝΑΙ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΣΟΥ

Ὁ Βόλφ Μπίρμαν

Μέ τόν Βόλφ Μπίρμαν, προσκεκλημένο στή γιορτή τῆς ἐφημερίδας *Αὐγή* —13 Ἰουνίου 1977— συναντήθηκαν συνεργάτες τοῦ *Πολίτη* στούς ὁποίους μίλησε γιά ὁρισμένες πλευρές τῆς πολιτικῆς κατάστασης στή χώρα του, θίγοντας ταυτόχρονα καί γενικότερα προβλήματα τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Ὁ περιορισμένος χρόνος τῆς συνάντησης μέ τόν Ἀνατολικογερμανό κομμουνιστή καλλιτέχνη δέν ἐπέτρεψε ὥστε ἡ συζήτηση νά πάρει τήν ἔκταση πού τά ἴδια τά προβλήματα ἀπαιτοῦσαν. Περιοριστήκαμε λοιπόν σέ δύο μόνο θέματα: ζητήσαμε ἀπό τόν Βόλφ Μπίρμαν νά μιλήσει στόν *Πολίτη* ἀφενός γιά τίς σχέσεις τῶν ἀριστερῶν κινημάτων στήν Ἀνατολική καί Δυτική Εὐρώπη —ἰδιαίτερα γιά τίς σχέσεις τῶν ἀντίστοιχων κινημάτων στίς δυό Γερμανίες— καί, δεύτερον, γιά τό χαρακτήρα τῆς πολιτικῆς ἀμφισβήτησης στίς χῶρες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, καί εἰδικά στή Λαϊκή Δημοκρατία τῆς Γερμανίας. Εἶναι γνωστό: στίς χῶρες αὐτές, μέ ἰδιαίτερα ἐντεινόμενο ρυθμό τά τελευταῖα χρόνια, ἀναπτύσσεται ἕνα κίνημα πολιτικῆς ἀντιπολίτευσης, μέ ποικίλες μορφές, πού κύριο στόχο ἔχει τή διεκδίκηση πολιτικῶν ἐλευθεριῶν. Φαίνεται ἀκόμη ὅτι τό κίνημα αὐτό, στή βάση του, ἔχει πάψει νά εἶναι ἀποκλειστική ὑπόθεση μερικῶν διανοουμένων, ἀποκτᾶ ὁλοένα καί μεγαλύτερο λαϊκό

Ὁ διαχωρισμός σέ οὐμανιστική καί κομμουνιστική κριτική γιά τόν ὁποῖο μίλησα στήν προχθεσινή συνέντευξη εἶναι φυσικά σχηματικός. Παρόλο πού ἀνάμεσα στίς δυό αὐτές μορφές κριτικῆς ὑπάρχουν συγγένειες, ἀκόμη καί συμπτώσεις, θά ἤθελα καταρχήν νά τίς διακρίνω. Γιατί ὑπάρχουν πολλοί στή ΛΔΓ πού ἔχουν χάσει τήν ἐλπίδα, τήν πίστη, ὅτι μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μιά σοσιαλιστική κοινωνία, πού δέν νομίζουν ὅτι θά μπορέσουν ποτέ οἱ ἄνθρωποι νά ζήσουν σέ μιά σοσιαλιστική, ἀδερφωμένη, δίκαιη κοινωνία. Ἡ ἄποψη αὐτή τροφοδοτεῖται ἀκριβῶς ἀπό τή σταλινική πρακτική πού αὐτοαποκαλεῖται σοσιαλισμός, καί πού δέν εἶναι παρά ἕνα τέρας ἀδικίας· καί πού, ἐδῶ πού τά λέμε, ἡ πρακτική της πολιτική δέν ἐμφορεῖται στήν οὐσία ἀπό κάποια σύλληψη διαφορετική ἀπό τήν ἀντιγραφή τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἀπό δῶ συμπεραίνουν πολλοί, ἰδιαίτερα στούς κόλπους τῶν τεχνικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλά καί πολλοί ἄλλοι στό χῶρο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ὅτι μιά σοσιαλιστική κριτική στίς λεγόμενες σοσιαλιστικές σχέσεις δέν ἔχει νόημα. Ἔτσι ἡ ἀπογοήτευση ἔχει κάνει αὐτούς τούς ἀνθρώπους πιό μαζεμένους. Ἀσκοῦν τήν κριτική τους μόνο ἀπό τή σκοπιά ἑνός γενικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, περισσότερο δηλαδή μέσα στήν παράδοση ἐκείνου πού ἡ ἀστική κοινωνία ὀνομάζει οὐμανισμό, κι ὄχι μέ τό σφρίγος καί τήν τόλμη τῶν κομμουνιστικῶν θέσεων. Πρόκειται γιά μιά μορφή εἰλικρινοῦς παραίτησης. Δέν μετρᾶνε τήν κοινωνία μέ βάση τίς ἐπαγγελίες τοῦ κομμουνισμοῦ, γιατί πιστεύουν ὅτι οἱ ἐπαγγελίες αὐτές δέν εἶναι παρά οὐτοπικές φαντασιώσεις πού στήν πράξη καταπατοῦνται κυνικά —ἔτσι κι ἀλλιῶς, πάντα—, ἀλλά μετρᾶνε τήν κοινωνία μέ βάση ἕναν σχετικά γενικό καί συχνά πολύ ἀφηρημένο ἀνθρωπισμό. Ἀπό πολιτική ἄποψη αὐτή ἡ τοποθέτηση ἔχει δύο ὄψεις, σάν τό κεφάλι τοῦ Ἰανοῦ: μπορεῖ νά εἶναι προοδευτική, μπορεῖ νά εἶναι ἀντιδραστική. Συχνά ἡ ἡττημένη μπουρζουαζία, ὅλοι ἐκεῖνοι πού ἐπιδιώκουν τήν ἐπιστροφή στόν καπιταλισμό, χρησιμοποιεῖ τό οὐμανιστικό λεξιλόγιο —δέν λένε «θέλουμε νά ἐπανέλθουμε στόν καπιταλισμό», ἀλλά «θέλουμε περισσότερο ἀνθρωπισμό». Καί οἱ δυτικοί ἀντιδραστικοί ἀστοί προπαγανδιστές τοῦ Χριστιανοδημοκρατικοῦ καί τοῦ Χριστιανοκοινωνικοῦ Κόμματος (CDU-CSU), στή Δ. Γερμανία, κι αὐτοί ἐπικαλοῦνται συνεχῶς τόν «ἀνθρωπισμό». Ἐγώ ὅταν παλαιότερα ἄκουγα τή λέξη ἀνθρωπισμός, πάντα κάτι μέ ξένιζε, εἶχα πάντα τήν ὑποψία ὅτι ἀπό πίσω καραδοκεῖ τό ἀστικό ἤ ἀκόμη καί τό φασιστικό κνοῦτο. Νομίζω ὅμως ὅτι οἱ κομμουνιστές δέν πρέπει νά εἴμαστε τόσο σεχταριστές ἀπέναντι σέ τέτοιους συχνά ἀπελπισμένους, ἀπογοητευμένους οὐμανιστές, καί ὀφείλουμε νά ἔχουμε στό νοῦ μας πῶς κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι μόνο τότε θά πετύχουμε νά γίνουμε ἐπαναστάτες κομμουνιστές, ὅταν στεκόμαστε ταυτόχρονα καί μέσα στήν παράδοση τοῦ οὐμανισμοῦ. Ἴσως παραβλέπουμε πιό συχνά ἀπ᾽ ὅσο

μιλάει στόν «Πολίτη»

ἔρεισμα, καί θέτει τό γενικότερο πρόβλημα τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν μαζῶν στήν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ πού ἡ μακροχρόνια σταλινική πολιτική ἔχει ὑπονομεύσει. Τῆς ἀμφισβήτησης αὐτῆς ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ Μπίρμαν ἦταν πρωτεργάτης, καί γιά τοῦτο ἀπελάθηκε ἀπό τή χώρα του πρίν ἀπό 8 μῆνες. Παράλληλα ὅμως ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στίς καπιταλιστικές χῶρες τῆς Δύσης θέτει τό πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ κινήματος ἀμφισβήτησης καί κοινωνικῆς κριτικῆς στήν Ἀνατολή καί τοῦ ἀντικαπιταλιστικοῦ-σοσιαλιστικοῦ κινήματος στή Δύση. Τό ζήτημα ἀποκτᾶ ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία ἄν πάρουμε ὑπόψη ὅτι βασικοί φορεῖς τοῦ τελευταίου εἶναι τά μεγάλα κομμουνιστικά κόμματα τῆς Δυτ. Εὐρώπης. Βέβαια στή Δυτική Γερμανία τό φαινόμενο πολιτικῆς ἀμφισβήτησης εἶναι ὑποτυπῶδες καί γίνεται ἀντικείμενο ἄγριων διώξεων ἀπό τή μεριά τῆς κυβέρνησης Σμίτ. Ὡστόσο ὑπάρχει καί ἐκεῖ, πράγμα πού θέτει τό πρόβλημα τῶν σχέσεων καί ἀλληλεπιδράσεων πού ὑφίστανται ἀνάμεσα στά κινήματα τῶν δύο Γερμανιῶν.

[Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἀπομαγνητοφώνηση τῆς συνέντευξης πού παραχώρησε γιά τούς ἀναγνῶστες τοῦ *Πολίτη* ὁ Μπίρμαν, μιᾶς ἔκθεσης τῶν ἀπόψεών του καλύτερα, γιά τά θέματα πού προαναφέρθηκαν.]

ἐπιτρέπεται, κι ἐγώ μαζί, ὅτι ἀκριβῶς στό τραγούδι μας, στή «Διεθνή» πού μέ τόση εὐχαρίστηση τραγουδᾶμε μέ βροντερή φωνή, λέει: «ἡ Διεθνής κατακτᾶ μέ ἀγώνα τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου».[1] Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ ἀγώνας γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, τό κίνημα γιά τά πολιτικά δικαιώματα, τό κίνημα γιά τή διεκδίκηση τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων στήν ΕΣΣΔ, ὅλα αὐτά δέν εἶναι a priori ἀντιδραστικά ἀστικά κινήματα. Πρέπει, ὡς κομμουνιστές, νά ξαναθυμηθοῦμε ὅτι στίς δικές μας πλάτες πέφτει κατά κύριο λόγο ἡ ἱστορική ἀποστολή νά προασπίσουμε τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Ἡ μπουρζουαζία στόν ἀγώνα της ἐνάντια στά προνόμια τῆς φεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας ἐξήγγειλε τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, τά ἀνήγαγε σέ κοινωνικό αἴτημα, τά ἔγραψε στή σημαία της, ἀλλά, ἀπό τήν ἴδια της τή φύση, δέν ἦταν σέ θέση νά τά πραγματοποιήσει. Ἡ καπιταλιστική ἐκμετάλλευση εἶναι ὁ θεμελιακός φραγμός γιά τήν πραγματοποίησή τους· πρέπει ὅμως νά ἀναγνωριστεῖ στήν ἀστική τάξη ὅτι αὐτή γιά πρώτη φορά εἰσήγαγε τά ἀνθρώπινα δικαιώματα σάν αἴτημα στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ἐμεῖς ὀφείλουμε νά κατοχυρώσουμε τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, κι αὐτό γιά ὁρισμένους θά ἠχεῖ σχεδόν ἀπελπισμένα ἤ κυνικά ὅταν ἀκούγεται ἀπό τό στόμα ἑνός κομμουνιστῆ, ἀφοῦ κομμουνιστές ἦταν ἐκεῖνοι πού τά ποδοπάτησαν μέ τόσο ὠμό, μέ τόσο ἐγκληματικό τρόπο, καί ἐξακολουθοῦν νά τά ποδοπατοῦν ἀκόμη.

Ἡ ἱστορία τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Ἑλλάδας, ἀπό τά ὅσα μπόρεσα νά καταλάβω ἐδῶ μέσα σέ λίγες μέρες, ἀποτελεῖ ἕνα ἰδιαίτερα τερατῶδες παράδειγμα. Μέχρι σήμερα εἶχα βασικά ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἱστορία τοῦ ἱσπανικοῦ ΚΚ —μέ τοῦ γερμανικοῦ φυσικά ἔτσι κι ἀλλιῶς—, μοῦ δημιουργήθηκε ὅμως στό μεταξύ ἡ ἐντύπωση ὅτι κανένα ἄλλο κόμμα δέν ρούφηξε τό φαρμάκι τοῦ σταλινισμοῦ ὡς τόν πάτο ὅσο τό ἑλληνικό. Γι᾽ αὐτό ἀκόμη νοσεῖ, ἀκόμη ὑποφέρει. Ἔχω τήν ἐντύπωση πώς κανένα ἄλλο κόμμα δέν ἀκολούθησε μέ τόση συνέπεια τό δρόμο τῆς ἐξάρτησης ἀπό τήν ΕΣΣΔ, πώς κανένα ἄλλο κόμμα δέν ἔπεσε τόσο ἡρωικά, δέν ἀκολούθησε τόσο πιστά τόν λάθος δρόμο· πώς κανένα κόμμα δέν περπάτησε τόσο ἀψήφιστα, καί μέ τέτοιες παρωπίδες τό δρόμο τῆς ἀφοσίωσης, ὅσο τό ἑλληνικό· καί κανένα ἴσως δέν ὑπόφερε καί δέν αἱμορράγησε τόσο. Κατά πόσο τό μέγεθος τοῦ πόνου, τό βάθος τῶν συμφορῶν καί τά ποτάμια τοῦ αἵματος ἐπαρκοῦν γιά νά συναγάγει τά ἀναγκαῖα συμπεράσματα, αὐτό δέν εἶναι ἀκόμη βεβαιωμένο. Τό μέγεθος τοῦ πόνου, τό βάρος τῶν σφαλμάτων, τό πλῆθος τῶν ἀναίτια χαμένων ζωῶν, δέν ἀποτελοῦν, ἐγγύηση ὅτι εἶναι κανείς σέ θέση νά βγάλει τά διδάγματα πού πρέπει. Τό ἀντίθετο μάλιστα: ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ὅσο πιό μεγάλα εἶναι τά σφάλματα πού ἔκανε κανείς, ὅσο πιό βαθιά τόν βούλιαξαν αὐτά στό βοῦρκο, ὅσο πιό πολύ τόν ἔκαναν νά ὑποφέρει, τόσο πιό ἰσχυρή γίνεται

ἡ ψυχολογική τάση ἄμυνας ἀπέναντι σέ νέες ἀντιλήψεις. Δέν θέλει νά πιστέψει πώς ὅλα αὐτά ἦταν μάταια· νά χωνέψει πώς τόν χρησιμοποίησαν μέ στραβό τρόπο καί γιά λάθος σκοπό, πώς ἀγωνίστηκε ἄδικα, ὑπόφερε ἄδικα. Ἁρπάζεται ἀπεγνωσμένα ἀπό, ἔστω ἀδύναμες, ἰδεολογικές κατασκευές, ὅταν φοβᾶται ὅτι ἀλλιῶς θά καταρρεύσει. Τό φαινόμενο αὐτό μοῦ εἶναι οἰκεῖο καί ἀπό τό γερμανικό ἐργατικό κίνημα. Ἔχω συζητήσει μέ πολλούς συντρόφους πού τόν καιρό τοῦ Χίτλερ ἦταν στήν ΕΣΣΔ, στήν προσφυγιά. Τίς μέρες αὐτές, ἐδῶ στήν Ἑλλάδα, ἀναγκάστηκα συχνά νά φέρω στό νοῦ μου, καθώς κουβεντιάζαμε αὐτά τά πράγματα, μιά συνομιλία πού εἶχα κάποτε μέ τόν Ἔρνστ Φίσερ, πού ἴσως εἶναι καί στή χώρα σας γνωστός. Τήν ἐποχή πού ὁ Φίσερ εἶχε ἤδη βγάλει τά προσωπικά του συμπεράσματα καί εἶχε ξεκόψει ἀπό τό σταλινισμό, καί καθώς κουβεντιάζαμε ἀδερφικά, ὄντας ἐγώ σίγουρος πώς δέν μοῦ διηγεῖται φανταστικές ἱστορίες γιά νά μέ ξεφορτωθεῖ, καθώς λοιπόν μιλούσαμε ἀνοιχτά σάν φίλοι καί σύντροφοι, εἴχαμε καί τόν ἑξῆς ἐνδιαφέροντα διάλογο τοῦ εἶπα:

—Ξέρεις Ἔρνστ, ἤσουν τότε στέλεχος τῆς Κομιντέρν στή Μόσχα. Ἔμενες στό περιβόητο ξενοδοχεῖο Λούξ πού φιλοξενοῦσε τά στελέχη τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς, ἔζησες ὅλη τήν τρομοκρατία τῶν διώξεων τή δεκαετία τοῦ '30, ὅταν σύντροφοι, πού τούς ξέρατε ἀπό δεκαετίες ἀγώνων, καταγγέλλονταν ξαφνικά σάν προδότες καί πράκτορες τῆς Γκεστάπο, ζήσατε ἀπό κοντά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο συλλάμβαναν, κατηγοροῦσαν, καταδίκαζαν, ἐκτελοῦσαν τούς ἀνθρώπους αὐτούς γιά πράγματα πού ποτέ δέν ἔκαμαν. Ὅλα αὐτά τά βλέπατε.

—Ναί, εἶπε, τά βλέπαμε.

—Μά, τοῦ λέω, θά παρατηρούσατε ὅτι κάθε πρωί ἄδειαζε στό Λούξ καί κάποιο δωμάτιο ὅπου ἔμενε ὡς τότε ἕνας σύντροφος πού γνωρίζατε, καί πού ἐξαφανιζόταν ἀπό προσώπου γῆς.

—Ναί, εἶπε, ὅλα αὐτά τά βλέπαμε.

—Καλά, τοῦ λέω, αὐτό δέν σᾶς ἔδινε τό σῆμα κινδύνου, δέν ἔπρεπε νά ξυπνήσετε, νά διορθωθεῖτε;

—Ὄχι, εἶπε.

—Γιατί; ρώτησα.

—Ξέρεις, Βόλφ, φυσικά καί τά βλέπαμε ὅλα αὐτά· σκεφτόμασταν ὅμως πώς ἄν ὄντως αὐτά εἶναι τόσο κυνικά, τόσο ἐγκληματικά ὅσο δείχνουν, τότε θά πρόκειται γιά κάτι τόσο τρομερό πού μέ κανέναν τρόπο δέν μπορεῖ νά συμβαίνει. Κάτι τέτοιο οὐδέποτε εἶχε ὑπάρξει ὡς τότε στήν παγκόσμια ἱστορία. Καί τότε εἴπαμε: ὄχι, αὐτό δέν εἶναι δυνατό νά συμβαίνει.

Ἡ ἀπάντηση αὐτή ἦχεῖ παιδαριώδης ἀπό τό στόμα ἑνός κομμουνιστῆ μέ μεγάλη μόρφωση καί ἀγωνιστική πείρα· παρ' ὅλα αὐτά ἦταν τίμια αὐτή ἡ ἀπάντηση, καί περιγράφει φαίνεται μέ ἀρκετή ἀκρίβεια τήν πολιτική-ψυχολογική μέγγενη ἀπό τήν ὁποία βρέθηκαν ἁρπαγμένοι πολλοί παλιοί κομμουνιστές, πού στήν οὐσία εἶχαν ἀντιληφθεῖ τά πάντα, εἶχαν διαβλέψει τά πάντα, δέν ἤθελαν ὅμως νά τά ξέρουν, καθώς φοβόνταν μήπως δοῦν τή ζωή τους ἄσκοπα φαγωμένη. Ἀλλά νομίζω ὅτι ὑπάρχουν καί ἀρκετοί κομμουνιστές τῆς παλιᾶς φρουρᾶς πού ἔζησαν στό πετσί τους αὐτές τίς πικρές ἐμπειρίες, καί πού ὡς ἕνα βαθμό εἶναι καί οἱ ἴδιοι ἔνοχοι, πού ὡς ἕνα βαθμό πῆραν μέρος στίς διώξεις τῶν συντρόφων —καί τέτοιοι εἶναι καί ὁ Καρίγιο, ἡ Ντολόρες Ἰμπαρούρι, ὁ ἀγαπητός μου φίλος καθηγητής Χάβεμαν[2] στή ΛΔΓ, ὁ Ἔρνστ Φίσερ. Ὡστόσο τούς εἶχε ἀπομείνει ἡ δύναμη νά διορθώσουν ἀργότερα τά σφάλματά τους. Γιατί στήν πραγματικότητα τά πράγματα εἶναι καί ἀντίστροφα: ἡ ζωή αὐτῶν, τῶν παλιῶν συντρόφων, αὐτῶν τῶν σταλινικῶν, μόνο τότε θά ἔχει πάει ἄσκοπα, ἐάν δέν καταφέρουν νά διορθωθοῦν. Πόσο ἠθικό καί πολιτικό σθένος προδίδει τό παράδειγμα τέτοιων ἀνθρώπων, ὅπως ὁ Καρίγιο, οἱ ὁποῖοι πέρασαν μέσα ἀπό ὅλη τήν κόλαση τοῦ σταλινισμοῦ καί κατάλαβαν καί διόρθωσαν τά λάθη τους! Πρέπει νά ἐνθαρρύνουμε καί ἀνθρώπους μεγάλης ἡλικίας νά ἀλλάξουν. Ἐμεῖς θέλουμε νά ἀλλάξουμε ὁλόκληρο τόν κόσμο, ὄχι μονάχα τόν ἑαυτό μας. Νομίζω ὅτι αὐτά εἶναι ζητήματα πού κι ἐσεῖς τά γνωρίζετε, καί πού γιά σᾶς μάλιστα, ἀκριβῶς ἐπειδή τό Κ.Κ. εἶναι διασπασμένο, ἀποκτοῦν συνάμα μιά πολύ πρακτική πολιτική σημασία. Κουβέντιασα ἐδῶ μέ συντρόφους σχετικά μέ τούς παλιούς συντρόφους πού παραμένουν προσκολλημένοι σέ αὐτό τό ἀφυδατωμένο, ὑλικά ἐξαρτημένο ἀπό τήν ΕΣΣΔ, σταλινικό κόμμα. Γιατί συμβαίνει αὐτό; Γιατί ἔχουν τό φόβο ὅτι ἀλλιῶς ἡ περασμένη ζωή τους δέν θά εἶχε καμιά ἔννοια. Τά πράγματα εἶναι στήν πραγματικότητα ἀντίστροφα: ἐάν πρίν πεθάνουν δέν ἀρχίσουν ἐπιτέλους νά ζοῦν, τότε εἶναι πού θά ἔχει πάει ἄσκοπα ἡ ζωή τους. Θά βυθιστοῦν στό μαζικό τάφο ὅλων ἐκείνων τῶν θυμάτων τῆς σταλινικῆς περιόδου πού πῆραν τυφλά τό δρόμο τοῦ χαμοῦ.

Μέ ὅλα αὐτά θέλω νά πῶ ὅτι δέν ὑπάρχει κάποια σχηματική διάκριση ἀνάμεσα σέ οὐμανιστική καί κομμουνιστική κριτική: «ἡ Διεθνής κατακτᾶ μέ ἀγώνα τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου». Πρόκειται γιά φράση πού πρέπει, κατά τή γνώμη μου, νά ξαναθυμηθοῦμε, ἀκριβῶς ἐπειδή τόσο συχνά τήν τραγουδᾶμε ἀφηρημένα. Καί ἐκεῖ νομίζω θά συναντήσουμε τό δρόμο πού θά μᾶς ἀπομακρύνει ἀπό τό σεχταρισμό. Γιατί ἄν ἡ σχετικά πιό προοδευτική στάση τοῦ ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ δείχνει μόνο ἀπογοήτευση γιά τό σταλινισμό, ἄν ὁλόκληρη ἡ ἡρωική πράξη τῶν συντρόφων τοῦ ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ συνίσταται μόνο στό ὅτι ἔχουν χάσει τίς σταλινικές αὐταπάτες, τότε αὐτό κατά τή γνώμη μου δέν εἶναι ἀρκετό ἀκόμη, τότε οἱ κατακτήσεις τους περιορίζονται στό ὅτι ἀπαλλάχτηκαν ἀπό τό σταλινικό φορτίο. Γιατί ὅσο θά λένε ἁπλῶς «δέν εἴμαστε σάν κι αὐτούς», θά ἔχουν ἁπλῶς πεῖ ὅτι θέλουν νά εἶναι διαφορετικοί ἄνθρωποι· ἐκεῖνο ὅμως πού πραγματικά θέλουμε, θετικά αὐτή τή φορά, ἐκεῖνο πού μᾶς ἀνοίγει τό δρόμο νά ξεφύγουμε ἐπιτέλους ἀπό τό ἀδιέξοδο, αὐτό εἶναι, φαίνεται, ἡ φράση τῆς Διεθνοῦς πού ἔλεγα προηγούμενα. Γιατί ὡς τώρα βέβαια τόσο τό ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ

ὅσο καί τό ΚΚΕ Ἐξωτερικοῦ παραμένουν σ' αὐτή τή χώρα δύο σέχτες ὑπνωτισμένες, κατά κύριο λόγο, ἡ μιά ἐναντίον τῆς ἄλλης. Κοιτάζονται κατάματα σάν κοκόρια σέ κοκορομαχία, ἐνῶ γύρω-γύρω κάθεται ἡ μπουρζουαζία καί ψοφάει στά γέλια. Νομίζω πώς τό εὐρωκομμουνιστικό κομμουνιστικό κόμμα, τό ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ, δέν εἶναι σέ καμιά περίπτωση τόσο στενοκέφαλο ὅσο τό σταλινικό, καί προσπαθεῖ βέβαια νά ἀνοιχτεῖ. Πρός αὐτή τήν κατεύθυνση —κι αὐτό ἀφορᾶ καί τό κόμμα στήν Ἱσπανία, ἀφορᾶ ὅλα αὐτά τά εὐρωκομμουνιστικά κόμματα πού ἀπαλλάσσονται ἀπό τό σταλινισμό– πρέπει νά ἀναζητήσουν νέους δρόμους. Νά μή λένε δηλαδή μόνο ἀρνητικά «δέν εἴμαστε πιά σταλινικοί», ἀλλά νά λένε θετικά τό τί θέλουν. Γιατί οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἀνθρώπους πού ἐπιδιώκουν νά κερδίσουν, αὐτοί βέβαια δέν εἶναι σταλινικοί, γι' αὐτούς, θά ἔλεγα, δέν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ ἐτυμηγορία τῶν κομμάτων αὐτῶν γιά τό σταλινισμό· δέν εἶναι αὐτό τό πρόβλημά τους.

Ἡ Δ. Γερμανία εἶναι ἡ οἰκονομικά καί στρατιωτικά κυρίαρχη χώρα στή Δ. Εὐρώπη. Ἡ Δ. Γερμανία ἔχει τό πιό ἀδύναμο σοσιαλιστικό ἐργατικό κίνημα στή Δ. Εὐρώπη. Αὐτές οἱ δυό φράσεις παριστοῦν μιά τερατώδη ἀναντιστοιχία, καί θεωρῶ αὐτή τήν κατάσταση ἐπικίνδυνη, ὄχι μόνο γιά τή Γερμανία. Τά δύο γερμανικά κράτη ὑλοποιοῦν τή γερμανική ἑνότητα μέ θλιβερό, ἀντιδραστικό τρόπο: καί τά δύο, στούς στρατιωτικούς συνασπισμούς μέ τούς ὁποίους εἶναι συνδεμένα, εἶναι οἱ πιό πιστοί σύμμαχοι τῶν ὑπερδυνάμεων· καί τά δύο, τό καθένα στό σύστημά του, εἶναι οἱ ὑποδειγματικοί μαθητές, οἱ οἰκονομικά πιό ἐπιτυχημένοι, οἱ πολιτικά πιό καθυστερημένοι. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ στίς μεσογειακές χῶρες παίζει, σέ σχέση μέ τίς ἐσωτερικές ἐξελίξεις τῆς ΛΔΓ, πολύ πιό σημαντικό ρόλο ἀπ' ὅ,τι ὅλα ὅσα συμβαίνουν στήν ΟΔΓ. Στόν ἀστικό τύπο διαβάζουμε πολλά γιά τή συνδιάσκεψη τοῦ Ἑλσίνκι, καί στήν πράξη ἡ συνδιάσκεψη ἐνθάρρυνε πολλούς νά λάβουν θέση δημοσία ὑπέρ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἡ ἀνάπτυξη ὅμως τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ καί ἰδίως, συγκεκριμένα, ἡ συνδιάσκεψη τῶν ἐργατικῶν κομμάτων, πέρσι στό Βερολίνο, παίζουν γιά τήν ἐσωτερική πολιτική ἐξέλιξη στή ΛΔΓ ὁπωσδήποτε μεγαλύτερο ρόλο. Ἡ συνδιάσκεψη τοῦ Ἑλσίνκι εἶναι ἐπαχθής, εἶναι δυσάρεστη γιά τή σταλινική γραφειοκρατία, ὅπως καί ἡ οὐμανιστική κριτική στό ἐσωτερικό τῆς χώρας, ἡ οὐμανιστική φιλελεύθερη κριτική· ὁ εὐρωκομμουνισμός καί ἡ κομμουνιστική ἀντιπολίτευση στό ἐσωτερικό τῆς χώρας ἀποτελοῦν τήν πραγματικά σοβαρή ἀπειλή γιά τή σταλινική γραφειοκρατία. Ἔτσι, ἀλληλεπιδράσεις ἀνάμεσα στή ΛΔΓ καί τήν ΟΔΓ ὑπάρχουν στήν οὐσία μόνο μέ τήν ἀρνητική ἔννοια. Ὅταν, γιά νά φέρω ἕνα παράδειγμα, τό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα στήν ΟΔΓ ἀκολουθεῖ ὁλοένα δεξιότερη πολιτική —καί γιά τιμωρία του χάνει ψήφους στίς ἐκλογές—, ὅταν οἱ δεξιές δυνάμεις γίνονται ὁλοένα ἰσχυρότερες, αὐτό ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τήν ἐνίσχυση τῶν σταλινικῶν δογματικῶν μέσα στή ΛΔΓ. Αὐτοί οἱ ἄνθρωποι θά προτιμοῦσαν καταβάση νά ἀνέβει στήν ἐξουσία ὁ Στράους, ἀπό τούς ἀντιδραστικότερους ἀστούς πολιτικούς στή Δ. Γερμανία, ἀφοῦ γιά ἕνα μικρό χρονικό διάστημα, ὅταν τήν πολιτική ἐκπροσωποῦσε ὁ Βίλλυ Μπράντ, ἐφαρμόζοντας μιά, ἐν μέρει τουλάχιστον, σοσιαλδημοκρατική πολιτική, ἡ σταλινική γραφειοκρατία τῆς ΛΔΓ βρισκόταν σέ τεράστια ἀναταραχή: φοβόταν τόν σοσιαλδημοκρατισμό. Σήμερα, ἀφότου εἶναι πάλι ὁ Σμιτ ἐπικεφαλῆς τῶν σοσιαλδημοκρατῶν, καί ἡ σοσιαλδημοκρατία ἔχει τραβήξει δεξιότερα, σταμάτησαν πιά μέσα στή ΛΔΓ ἐκεῖνες οἱ μανιασμένες πολεμικές κατά τῆς ΣΔ.

Μεγάλη ἐπίδραση στίς ἐσωτερικές πολιτικές ἐξελίξεις τῆς ΛΔΓ ἄσκησε τό γεγονός ὅτι ἀναγκαστικά ἔπρεπε νά δημοσιευτοῦν στή «Neues Deutschland» (Νέα Γερμανία), τό ὄργανο τοῦ SED,[1] καταλέξη οἱ ὁμιλίες τῶν συντρόφων Μπερλιγκουέρ, Μαρσαί καί Καρίγιο στό Βερολίνο: ξαφνικά οἱ πολίτες τῆς ΛΔΓ, καί προπαντός οἱ σύντροφοι στό κόμμα, βρέθηκαν νά διαβάζουν στή δική τους ἐπαρχιακή ἐφημεριδούλα ἀπόψεις κομμουνιστῶν πού σκέφτονται διαφορετικά, ἀπόψεις πού εἶναι ἀπαγορευμένες στήν ἴδια τους τή χώρα, στή ΛΔΓ· ἀπόψεις γιά τίς ὁποῖες ἕνας πολίτης τῆς ΛΔΓ —ἄν τυχαίνει νά εἶναι ἁπλός πολίτης, πού δέν προστατεύεται ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶναι γιά κάποιο λόγο διάσημος, ὅπως ἤμουν ἐγώ— θά ἔτρωγε τουλάχιστον πέντε μέ δέκα χρόνια φυλακή. Ἡ δημοσίευση αὐτῶν τῶν κειμένων στή «Neues Deutschland» προκάλεσε μιά ἐκτεταμένη, ὄχι ὅμως καί δημόσια, συζήτηση, ἀνάμεσα σέ πολλά κομματικά μέλη.

Ἔχω τή γνώμη ὅτι καί ἡ δική μου ἀπέλαση τό Νοέμβρη τοῦ 1976 πρέπει νά ἐνταχθεῖ σ' αὐτό τό πλαίσιο. Γιατί αὐτό πού σκέφτομαι καί λέω δημόσια μέ τά τραγούδια μου, τό ἔλεγα στήν οὐσία ἤδη καί πρίν ἀπό δέκα χρόνια· αὐτό πού σκέφτονται οἱ σταλινικοί γραφειοκράτες, τό σκέφτονταν καί πρίν ἀπό δέκα χρόνια: δέν ἔχουν ἀλλάξει καί πολλά στό σημεῖο αὐτό. Παρ' ὅλα αὐτά μέ πετᾶνε ἔξω τώρα, κι ὄχι πρίν ἀπό δέκα χρόνια. Ἡ πολιτική ὁραστικότητα τῶν τραγουδιῶν μου αὐξήθηκε πάρα πολύ τόν τελευταῖο καιρό· κι αὐτό ὄχι γιατί τά τραγούδια μου ἔχουν ἀλλάξει τόσο στό μεταξύ, ἀλλά γιατί ὡρίμασε περισσότερο ἡ κοινωνία, γιατί ἡ κομμουνιστική ἀντιπολίτευση ἀπέκτησε μεγαλύτερη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, καί γιατί στά τραγούδια μου ἐκφράζονται οἱ ἰδέες καί τά αἰσθήματα πολλῶν «ἀντιφρονούντων» κομμουνιστῶν. Μέ αὐτή τήν ἔννοια μπορεῖ νά πεῖ κανείς ὅτι ἡ ἀπέλασή μου ἀπό τή ΛΔΓ εἶναι εὔγλωττη ἀπόδειξη γιά τήν ἐνίσχυση τῆς κομμουνιστικῆς ἀντιπολίτευσης: ὁ πανικοβλημένος, ὁ ὑστερικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἔγινε ἡ ἀπέλαση αὐτή, δείχνει καθαρά σέ πόσο δύσκολη θέση βρίσκεται ἡ σταλινική γραφειοκρατία στή ΛΔΓ. Γιατί —καθώς συμβαίνει πάντα καί στίς ἑλληνικές τραγωδίες, ὅπου οἱ ἄνθρωποι προκαλοῦν τή μοίρα τους μέ τό νά προσπαθοῦν ἀκριβῶς νά τήν

ἀποτρέψουν, ὅπως στόν Οἰδίποδα π.χ.— οἱ σταλινικοί γραφειοκράτες πέτυχαν ἀκριβῶς αὐτό πού ἤθελαν νά ἀποφύγουν: μέ τήν ἀπέλασή μου σκόπευαν νά ἐκφοβίσουν τήν κομμουνιστική ἀντιπολίτευση, καί εἶδαν ἔκπληκτοι καί ἔντρομοι ὅτι μέ τόν τρόπο αὐτό ταρακούνησαν ἀπό τόν ὕπνο τους πολλούς ἀνθρώπους γιά πρώτη φορά. Πρέπει νά λάβετε ἐδῶ ὑπόψη ὅτι, μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀπέλασής μου, ἡ ΛΔΓ τῶν τελευταίων ἐτῶν γνώρισε τή μεγαλύτερη ὀργανωμένη κινητοποίηση ἀλληλεγγύης. Πού σημαίνει ὅτι οἱ σταλινικοί γραφειοκράτες γιά μιά ἀκόμη φορά ἐκτίμησαν ἐσφαλμένα τήν κατάσταση, τήν πραγματική κατάσταση. Μιλοῦσα μέ κάποιον ἀπό τή ΛΔΓ, καί μοῦ εἶπε: Ξέρεις, Βόλφ, ἀπό πολιτική σκοπιά ἡ ἀπέλασή σου εἶναι μεγάλη ἐπιτυχία γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ σοσιαλισμοῦ στή ΛΔΓ. Καί τοῦτο γιατί πολλοί φοβισμένοι ἀντιφρονοῦντες καλλιτέχνες, μέ τόν συγκλονισμό πού ἔνιωσαν ἀπό αὐτή τήν περίπτωση, ἀπό αὐτή τήν ἱστορία, βρέθηκαν πιά σέ διαφορετική κατάσταση. Οἱ δημιουργοί τῆς κουλτούρας πού τήν ἐποχή τοῦ Στάλιν βρίσκονταν ὅλοι ἀπομονωμένοι ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλον, ξανάρχισαν νά συζητοῦν μεταξύ τους· συναισθάνονται ὅτι μέ τόν καιρό γερνοῦν, ὅτι σύντομα θά πεθάνουν, καί ὅτι κάτι πρέπει νά κάμουν πρίν φύγουν ἀπ᾽ τή ζωή. Πολλοί συγγραφεῖς, πού μέχρι σήμερα ἔδειχναν πάντα ἐπιφυλακτικοί, ἄρχισαν τώρα νά γράφουν ὅσα πραγματικά σκέφτονται. Αὐτό σημαίνει ὅτι ξεφορτώθηκαν ἕναν Μπίρμαν καί φορτώθηκαν, γιά ἀντάλλαγμα, πολλούς ἄλλους.

Αὐτή ἡ διεργασία στό πολιτιστικό-πολιτικό πεδίο ἀντανακλᾶ μεταβολές στήν κοινωνική καί πολιτική βάση τῆς κοινωνίας. Γιατί ἡ ξαφνική ἀναθάρρηση μεμονωμένων συγγραφέων δέν ὑπαγορεύεται μόνο ἀπό ψυχικούς κλονισμούς· εἶναι ἀντανάκλαση τῶν ἀλλαγῶν στή χώρα. Ὅσο ἔξυπνοι ὅμως εἴμαστε ἐμεῖς, ἄλλο τόσο εἶναι καί οἱ σταλινικοί γραφειοκράτες: τά καταλαβαίνουν αὐτά τά πράγματα πολύ καλά. Ἁπλῶς στήν πάλη αὐτή κατέχουν διαφορετική θέση, ὑπερασπίζονται μέ κάθε μέσο τά ὑλικά συμφέροντά τους καί τήν ἐξουσία τους. Ἀφότου ἄρχισε νά ἀναπτύσσεται ὁ εὐρωκομμουνισμός —καί σ᾽ αὐτό ἔπαιξε βέβαια καί ἡ Τσεχοσλοβακία πρωτοποριακό ρόλο— εἶναι πολύ μεγαλύτερες οἱ βάσιμες ἐλπίδες πολλῶν ἀνθρώπων στίς ἀνατολικές χῶρες γιά μιά σοσιαλιστική δημοκρατία. Καί θεωρῶ πώς δέν πρόκειται γιά κάποιο αὐθαίρετο ἰδεολογικό εὐχολόγιο, ἀλλά ὅτι οἱ ἐλπίδες αὐτές εἶναι θεμελιωμένες καί γιά βασικούς ὑλικούς λόγους, πού τά αἰτιά τους πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στήν ὑλική διαδικασία τῆς παραγωγῆς, στήν κοινωνική βάση. Γιατί τό σύστημα τῆς πολιτικῆς καταπίεσης στίς λεγόμενες σοσιαλιστικές χῶρες ἀποτελεῖ ὅλο καί ἐντονότερα τροχοπέδη στήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῶν χωρῶν αὐτῶν. Τίς κινητήριες δυνάμεις τοῦ καπιταλισμοῦ, τό κυνήγι δηλαδή τοῦ κέρδους καί τό ἄγχος τῆς ἐπιβίωσης —τό κυνήγι τοῦ κέρδους ἀπό τή μεριά τῶν ἐπιχειρηματιῶν καί τό ἄγχος τῆς ἐπιβίωσης ἀπό τή μεριά τῶν ἐργατῶν—, τίς ἔχουμε ἐξαλείψει σέ μεγάλο βαθμό στίς σοσιαλιστικές χῶρες. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἔχουμε ἀφαιρέσει ἀπό τό οἰκονομικό μας σύστημα τόν καπιταλιστικό ρυθμό, ἀλλά ἐλάχιστα ἔχουμε ἀποδεσμεύσει τή δημιουργική πρωτοβουλία τῶν λαϊκῶν μαζῶν, πού κατά τή γνώμη μου μπορεῖ νά ἀποτελέσει καί τή μοναδική σοσιαλιστική πηγή ἀνάπτυξης. Ἔτσι, ἀπό τήν κοινωνία μας ἔχουμε ξεμοντάρει, θά ἔλεγε κανείς, τόν καπιταλιστικό κινητήρα, δέν ἔχουμε ὅμως μοντάρει ἀκόμη τόν σοσιαλιστικό κινητήρα. Καί τό λαό, πού σ᾽ αὐτόν πέφτει ὁ κλῆρος νά σπρώξει τό κάρο, τόν στέλνουν σέ δρόμο πού τρέχει πίσω ἀπό τόν καπιταλιστικό· ἔτσι πού νά κάνουμε στήν ἴδια εὐθεία ἕναν ἀγώνα δρόμου μέ τόν καπιταλισμό χωρίς νόημα, μέ ἐντελῶς ἄνισες δυνάμεις, ἀγώνα τόν ὁποῖο ὁ καπιταλισμός μπορεῖ πάντα νά κερδίζει, κι ἐμεῖς πάντα ἁπλῶς νά λαχανιάζουμε ξωπίσω του. Ὁ φίλος μου ὁ Χάβεμαν εἶπε κάποτε σχετικά: θά κερδίσουμε πανηγυρικά αὐτόν τόν ἀγώνα δρόμου μέ τόν καπιταλισμό, ἀπό τή στιγμή πού θά πάψουμε ἐπιτέλους νά τρέχουμε πρός τήν ἴδια κατεύθυνση. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ σοσιαλιστικός ἐκδημοκρατισμός τῶν σχέσεων στίς ἀνατολικές χῶρες δέν εἶναι ζήτημα οὐμανιστικοῦ κάλλους ἤ φιλελεύθερου ἐξωραϊσμοῦ, ἀλλά οἰκονομική ἀναγκαιότητα. Πρέπει λοιπόν νά καταφέρουμε δυό πράγματα: πρῶτον, νά εἰσαγάγουμε τό σοσιαλιστικό κινητήρα στήν κοινωνία μας, δηλαδή τή δημιουργική πρωτοβουλία τῶν λαϊκῶν μαζῶν· καί, δεύτερον, νά πορευτοῦμε σέ διαφορετική κατεύθυνση ἀπό τόν καπιταλισμό: δέν ἐπιτρέπεται δηλαδή νά συνεχίσουμε νά καλπάζουμε πρός τήν ἴδια κατεύθυνση, κατεύθυνση καταναλωτικῆς κοινωνίας, μιᾶς κοινωνίας τῆς ἀφθονίας, γιατί ἄν ἐξακολουθήσουμε νά τραβᾶμε αὐτόν τό δρόμο, τότε τραβᾶμε ἀπευθείας στήν καταστροφή. Πιστεύω ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα μόνο ὅταν θά οἰκοδομήσει τή σοσιαλιστική κοινωνία θά καταφέρει νά ἐπιλύσει τά προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, τῶν διαθεσίμων σέ πρῶτες ὕλες, τό ἐνεργειακό πρόβλημα, τά οἰκολογικά προβλήματα, ὅλους αὐτούς τούς μελλοντικούς κινδύνους τῆς Ἀποκάλυψης. Καί ἀκριβῶς ἐπειδή ὁ σοσιαλισμός, ἀκριβῶς ἐπειδή ὁ κομμουνισμός, εἶναι κατά τή γνώμη μου ἡ μοναδική δυνατότητα τῆς ἀνθρωπότητας νά ἐπιζήσει μακροχρόνια σ᾽ αὐτόν τόν πλανήτη, ἀκριβῶς γιά τό λόγο αὐτό εἶναι δυό φορές πιό βαρύ τό ἔγκλημα τῶν σταλινικῶν: ποδοπατοῦν τή μοναδική εὐκαιρία τῆς ἀνθρωπότητας. Καί γιά τό λόγο αὐτό εἶναι τόσο δικαιολογημένη ἡ πίκρα μας, ὁ θυμός μας, γι᾽ αὐτό βιαζόμαστε τόσο, γι᾽ αὐτό ἐπιβάλλεται νά εἴμαστε ἔτσι ἀνυπόμονοι. Ἄν ἡ ἀνθρωπότητα μποροῦσε νά ἐξακολουθήσει αὐτόν τόν στραβό δρόμο χίλια ἀκόμη χρόνια, τότε θά μποροῦσε ἴσως κανείς νά εἶναι κάπως πιό ὑπομονετικός, θά μποροῦσε νά πεῖ: ἄσε αὐτούς τούς ἠλίθιους νά ξεθυμάνουν ὥσπου νά ἀποκάμουν. Οἱ δυνάστες ἔρχονται καί παρέρχονται, οἱ λαοί ὅμως ὑπάρχουν αἰώνια! Τέτοιες φράσεις δέν ἰσχύουν πιά στόν καιρό μας, γιατί δέν μᾶς μένει πιά καί πολύς καιρός. Γι᾽ αὐτό πρέπει νά καταβάλουμε μεγάλες προσπάθειες, γι᾽ αὐτό δέν μποροῦμε νά εἴμαστε

ὑπερβολικά ὑπομονετικοί, καί —ἀφοῦ οἱ πιθανότητες τοῦ σοσιαλισμοῦ σέ 'Ανατολή καί Δύση εἶναι μεταξύ τους πολύ στενά συναρτημένες, ἀφοῦ ἡ 'Ανατολή καί ἡ Δύση δέν εἶναι παρά δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου παγκόσμιου νομίσματος, καί οἱ ἐπιδράσεις εἶναι ἀμφίδρομες— γι' αὐτό γιά τούς κομμουνιστές στίς δυτικές χῶρες εἶναι ἰδιαίτερα πολύτιμο ὁτιδήποτε προοδευτικό συμβαίνει στίς ἀνατολικές χῶρες. 'Εδῶ στίς δυτικές χῶρες ἔχω κάνει μιά παρατήρηση: τό ὅτι ἡ καπιταλιστική κοινωνία εἶναι κακή γιά τούς ἐργαζόμενους, τό ξέρουν οἱ περισσότεροι ἐργαζόμενοι καί χωρίς τό δασκάλεμα τῆς κομμουνιστικῆς προπαγάνδας· τό νιώθουν συχνά πολύ πιό ἄμεσα καί ὡμά ἀπ' ὅ,τι οἱ κομμουνιστές ἰδεολόγοι πού βγάζουν κάποιους λόγους γι' αὐτά τά πράγματα. Τό ἐάν ὅμως ὁ σοσιαλισμός εἶναι γι' αὐτούς ἡ ἐναλλακτική λύση ἀπέναντι σ' αὐτό τό ἀναντίρρητα βάρβαρο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, αὐτό οἱ ἐργαζόμενοι δέν τό ξέρουν, δέν μποροῦν νά τό ξέρουν, ὅσο οἱ αὐτοαποκαλούμενες σοσιαλιστικές χῶρες ἐξακολουθοῦν νά εἶναι μιά τόσο αἱματηρή καί κυνική καρικατούρα ἐκείνου πού ὁ σοσιαλισμός θά μποροῦσε καί θά ἔπρεπε νά εἶναι. Δηλαδή, μ' αὐτή τήν ἔννοια, ἡ μοίρα τῆς ἀνθρωπότητας, δυστυχῶς, συγκαθορίζεται σέ σημαντικό βαθμό στίς σοσιαλιστικές χῶρες.

Καί ἀκριβῶς ἐπειδή ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, πιστεύω ὅτι εἶναι δικαίωμα καί καθῆκον τῶν κομμουνιστῶν στίς δυτικές χῶρες νά ἀναμιγνύονται στίς ὑποθέσεις τῶν ἀνατολικῶν, τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν. Γιατί ὅταν ἀναμιγνύονται σ' αὐτές τίς ὑποθέσεις δέν πρόκειται τελικά γιά ἐπεμβαση σέ κάποιες ξένες ὑποθέσεις —ἀφοῦ τό ἴδιο τό δικό τους τό μέλλον συναποφασίζεται *καί* ἐκεῖ—, ἀλλά ὅταν οἱ κομμουνιστές τῆς Δύσης ἀναμιγνύονται στίς ἀνατολικές ὑποθέσεις, ἐπεμβαίνουν στήν οὐσία στίς πιό καταδικές τους ὑποθέσεις· πού σημαίνει ὅτι ἀσχολοῦνται μέ τή δική τους ὑπόθεση. Εἶμαι πολύ δύσπιστος ἀπέναντι σ' ὅλη αὐτή τήν πολυλογία περί τῆς μή ἀνάμειξης· συνηγορῶ στό νά ἀναμιγνύεται τό ΚΚΣΕ στίς ὑποθέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κόμματος· συνηγορῶ στό νά ἀναμιγνύονται τά μικρά κομμουνιστικά κόμματα στίς ὑποθέσεις τῶν ἰσχυρῶν μεγάλων κομμάτων. Καί ἄν στήν Τσεχοσλοβακία πραγματικά εἴχαμε νά κάνουμε μέ ἀντεπανάσταση, τότε θά ἤμουν ὑπέρ τοῦ νά ἀναμιχθοῦν οἱ κομμουνιστές ὅλου τοῦ κόσμου στίς τσεχοσλοβακικές ὑποθέσεις. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού θεωρῶ λάθος τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Τσαουσέσκου κατά τῆς εἰσβολῆς στήν Τσεχοσλοβακία: πῆρε θέση κατά τῆς εἰσβολῆς γιά τόν μοναδικό λόγο ὅτι εἶναι ὑπέρ τῆς (ἀστικῆς) ἀρχῆς τῆς μή ἐπέμβασης. Καί ξέρω γιατί εἶναι κατά αὐτῆς τῆς ἐπέμβασης: ἐφαρμόζει στή χώρα του τόν δικό του βρώμικο, μικρό, ὠμό σταλινισμό, καί δέν σκοπεύει νά ἀνεχθεῖ, θά ἔλεγα, τό σταλινισμό ἀπό τή χώρα τῆς ἀρχικῆς του προέλευσης.

'Εκεῖνο ὅμως πού ἀπορρίπτω χωρίς συζήτηση εἶναι νά καταχρᾶται ἡ ΕΣΣΔ τή στρατιωτική καί οἰκονομική της ἀνωτερότητα γιά νά καθορίζει τήν πολιτική ἄλλων ΚΚ. "Οταν κοιτάζω τήν ἱστορία τοῦ ΚΚΕ, τόν ἡρωικό ἀγώνα του κατά τοῦ φασισμοῦ, ὅταν βλέπω πῶς θυσίασε τίς κατακτημένες θέσεις γιά λόγους ὑποταγῆς στή σοβιετική ἐξωτερική πολιτική, πῶς ἄφησε, γιά λόγους πειθαρχίας στίς ὁδηγίες τοῦ ΚΚΣΕ, τήν ἀντίδραση νά τό σφάζει συστηματικά καί ἐπί χρόνια, τότε μιά τέτοια ἐπιρροή τοῦ ΚΚΣΕ στό ἑλληνικό κόμμα δέν χαρακτηρίζεται ἀνάμειξη, ἀλλά ξένη κυριαρχία. Φίλοι καί σύντροφοι πρέπει πάντα νά ἀναμιγνύονται ὁ ἕνας στίς ὑποθέσεις τοῦ ἄλλου· θέλω πάντα οἱ σύντροφοί μου νά ἀναμιγνύονται στίς ὑποθέσεῖς μου, δέν θέλω ὅμως νά εἶμαι ὁ σκλάβος κάποιων ἰσχυρῶν. 'Ελεύθεροι καί ἰσότιμοι συνεργάτες, ἄνθρωποι ἀλλά καί κόμματα, ἀναμιγνύονται πάντοτε ὁ ἕνας στίς ὑποθέσεις τοῦ ἄλλου· ὁ δουλοκτήτης δέν ἀναμιγνύεται στίς ὑποθέσεις τοῦ σκλάβου, τόν ἐξουσιάζει. Αὐτό σημαίνει ὅτι τά ΚΚ τῆς Δύσης ὀφείλουν νά ἀκολουθήσουν μιά αὐτόνομη πολιτική πού νά λαβαίνει ὑπόψη τίς συγκεκριμένες συνθῆκες τῆς χώρας τους, καί αὐτό ἐμπεριέχει μιά ἀλληλεγγύη πρός τίς ἀνατολικές χῶρες, καί πρός τήν ΕΣΣΔ. Χαίρομαι γιά τό ὅτι τό ΚΚΕ πού ὀνομάζεται σήμερα «τοῦ 'Εσωτερικοῦ» καί πού βρίσκεται σέ θέσεις παρόμοιες μέ τοῦ ἱσπανικοῦ, τοῦ ἰταλικοῦ καί τοῦ γαλλικοῦ, τοῦ ἀγγλικοῦ καί τοῦ ἰαπωνικοῦ ἀλλά καί τοῦ σουηδικοῦ, στόν δικαιολογημένο θυμό του, στή δικαιολογημένη πίκρα του γιά τά ὅσα συνέβησαν πρόσφατα στό ἑλληνικό ἐργατικό κίνημα δέν παρασύρεται σέ τυφλή ἀπόρριψη τῆς ΕΣΣΔ, τοῦ ΚΚΣΕ, ἀλλά ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὑπάρχουν ἀκριβῶς διαφορετικά εἴδη κομμουνισμῶν ὅπου πρέπει ὁ ἕνας νά ἀνέχεται τόν ἄλλον, πού πρέπει νά τσακώνεται ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλον, πού δέν πρέπει ὅμως νά ἀλληλοσφάζονται: ὅσο τσακωνόμαστε γόνιμα, αὐτό μόνο κακό θά κάνει στήν μπουρζουαζία· ἀπό τή στιγμή πού ἀφοριζόμαστε καί σκοτωνόμαστε, αὐτό ὠφελεῖ τήν μπουρζουαζία.

1. Die Internationale erkämpft das Menschenrecht: τελευταῖος στίχος τοῦ ρεφραίν τῆς Διεθνοῦς· δέν ὑπάρχει στήν ἑλληνική ἀπόδοση.
2. **Ρόμπερτ Χάβεμαν**: 'Ανατολικογερμανός φυσικός, 67 χρόνων, πρώην καθηγητής πανεπιστημίου, πρώην βουλευτής καί πρώην μέλος τοῦ SED. Τοῦ ἔχει ἀπό καιρό ἀπαγορευτεῖ ἡ ἄσκηση ἐπαγγέλματος. Στή Δύση πρωτόγινε γνωστός τό 1964 μέ τό βιβλίο του *Διαλεκτική χωρίς Δόγμα*. Ζεῖ στή ΛΔΓ.
3. SED: Sozialistische Einheitspartei Deutschlands ('Ενιαῖο Σοσιαλιστικό Κόμμα Γερμανίας): κυβερνῶν κόμμα στή ΛΔΓ.

ΤΟ ΝΕΟ ΣΟΒΙΕΤΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ Ἤ ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΑΛΛΑΪΚΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

«Ἡ γραφειοκρατία ἔχει στήν κατοχή της τό εἶναι τοῦ κράτους»
(Κ. Μάρξ, Κριτική τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγκελ)
«Ἡ ὕπαρξη τοῦ Κράτους ἀποδείχνει ὅτι οἱ ταξικές ἀντιθέσεις εἶναι ἀσυμφιλίωτες»
(Β. Ι. Λένιν, Κράτος καί Ἐπανάσταση)

Ἕνα κείμενο χωρίς σημαντικές καινοτομίες

1. Τό σχέδιο τοῦ νέου συντάγματος τῆς Ἕνωσης Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν παρουσιάζεται ἀπό τούς συντάκτες του σάν ὁ καταστατικός χάρτης «τῆς ἀναπτυγμένης σοσιαλιστικῆς κοινωνίας», τῆς κοινωνίας τῶν «ὥριμων σοσιαλιστικῶν σχέσεων» καί «τῆς γνήσιας ἐλευθερίας». Στήν κοινωνία αὐτή ἔχουν ἀναπτυχθεῖ «πανίσχυρες παραγωγικές δυνάμεις», «πρωτοπόρα ἐπιστήμη καί πολιτισμός», καί ἔχουν διαμορφωθεῖ «οἱ πιό εὐνοϊκές συνθῆκες γιά τήν ὁλόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας». Χωρίς νά καθορίζει τί διακρίνει τόν «ἀναπτυγμένο» σοσιαλισμό ἀπό τόν «ὑποανάπτυκτο», τό προοίμιο τοῦ νέου συντάγματος τάσσει σάν ὕπατο σκοπό τοῦ Σοβιετικοῦ παλλαϊκοῦ σοσιαλιστικοῦ κράτους τό «χτίσιμο τῆς ἀταξικῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας», τή δημιουργία «τῆς ὑλικο-τεχνικῆς βάσης τοῦ κομμουνισμοῦ» καί «τήν τελειοποίηση τῶν σοσιαλιστικῶν σχέσεων».

Ἐκτός ἀπό τούς σκοπούς καί τούς στόχους τῆς «νέας κοινωνίας», τό σχέδιο τοῦ νέου συντάγματος σκιαγραφεῖ, συνοπτικά, σέ 173 ἄρθρα, τό πολιτικό καί οἰκονομικό σύστημα τῆς χώρας, «τήν ἐθνική-κρατική συγκρότηση τοῦ ἑνωσιακοῦ κράτους», «τήν ὀργάνωση καί ἁρμοδιότητα τῶν ὀργάνων τῆς κρατικῆς ἐξουσίας», προσδιορίζει τίς ἀρχές πού πρέπει νά διέπουν τήν ἐξωτερική πολιτική, καθορίζει τό πλαίσιο «τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης καί τοῦ πολιτισμοῦ», καθώς καί «τά βασικά δικαιώματα, τίς ἐλευθερίες καί ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν τῆς ΕΣΣΔ». Πρόκειται γιά ἕνα ὁλοκληρωμένο συνταγματικό κείμενο πού ρυθμίζει πρωταρχικά στοιχεῖα τῆς οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ Σοβιετικοῦ Κράτους.

2. Ξεφυλλίζοντας, ὡστόσο, τό σχέδιο τοῦ νέου συντάγματος καί συγκρίνοντάς το μ' ἐκεῖνο πού ἰσχύει σήμερα, τό σύνταγμα δηλαδή τοῦ 1936, διερωτᾶται κανείς ἄν πράγματι τό σύνταγμα τοῦ 1977 εἶναι ἕνα νέο σύνταγμα μιᾶς νέας κοινωνίας, ἤ μιά ἁπλή, ἀνώδινη βασικά, ἀναθεώρηση τῆς ἰσχύουσας συνταγματικῆς τάξης. Μιά πρώτη, τουλάχιστον, ματιά δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποστηρίξουμε τήν πρώτη ἐκδοχή. Οἱ καινοτομίες πού εἰσάγει τό σχέδιο δέν εἶναι πάντως ἀνάλογες τῶν ὑψηλῶν στόχων καί σκοπῶν τοῦ προοιμίου, οὔτε ἀντίστοιχες «τῶν βαθιῶν ἀλλαγῶν πού ἐπῆλθαν στό κοινωνικο-οἰκονομικό καί πολιτικό σύστημα τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης τά τελευταῖα σαράντα χρόνια». Γιατί δέν μπορεῖ, φυσικά, νά χαρακτηριστεῖ συνταγματική μεταρρύθμιση ἱστορικῆς σημασίας ἡ μείωση τῆς ἐκλογικῆς ἡλικίας ἀπό τά 21 καί 23 χρόνια στά 18, ἡ ἀναγνώριση νομοθετικῆς πρωτοβουλίας στά συνδικάτα (ἄν καί κάτι τέτοιο προβλεπόταν ἤδη ἀπό τόν κώδικα ἐργασίας τῆς δεκαετίας 1960), ἡ συμπλήρωση τοῦ δικαιώματος γιά ἐργασία μέ τό δικαίωμα ἐπιλογῆς τοῦ ἐπαγγέλματος, ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀτομικῆς ἐργατικῆς δραστηριότητας στή σφαίρα τῶν βιοτεχνικο-χειροτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων, ἡ ἀναγνώριση μιᾶς τρίτης μορφῆς ἰδιοκτησίας, πλάι στήν ἀγροτική-συνεταιριστική, πρός ὄφελος τῶν συνδικάτων καί ἄλλων κοινωνικῶν ὀργανώσεων, ἡ ἐνίσχυση τοῦ ρόλου

τῶν συνδικάτων, τῆς κομσομόλ καί ἄλλων ὀργανώσεων, ἡ πληρέστερη ἀπό ἄποψη «τεχνικῶν» μέσων (ραδιόφωνο - τηλεόραση) κατοχύρωση τῆς ἐλευθερίς τοῦ λόγου, ἤ ἀκόμη ἡ οὐσιαστικότερη ἐξασφάλιση τοῦ δικαιώματος γιά μόρφωση καί τῆς ἐλευθερίας γιά καλλιτεχνική δημιουργία, ἡ πιό ἀποτελεσματική προστασία τῆς ὑγείας, τῆς οἰκογένειας καί τοῦ δικαιώματος γιά κατοικία.

Ἀνάλογες συνταγματικές διακηρύξεις βρίσκει κανείς σέ συνταγματικά κείμενα χωρῶν ὄχι μόνο τοῦ «καθυστερημένου» σοσιαλισμοῦ (βλέπε τό σύνταγμα τῆς Κούβας τοῦ 1976), ἀλλά καί τοῦ «ὑπανάπτυκτου» καπιταλισμοῦ.

Ἡ συνταγματική νομιμοποίηση τῆς γραφειοκρατίας καί τοῦ ἀναπτυγμένου σοσιαλισμοῦ

3. Τί ἐξυπηρετεῖ ἐπομένως μιά τόσο συγκρατημένη ἀναθεώρηση, πού ἐξαγγέλθηκε πρίν ἀπό 16 χρόνια καί ἀπασχόλησε ἀτέλειωτες ὧρες τή συνταγματική ἐπιτροπή;

Εἶναι ἁπλοϊκό βέβαια νά ἰσχυριστοῦμε πώς ἡ ἀναθεώρηση ἔγινε γιά νά μπορεῖ ὁ Γενικός Γραμματέας τοῦ Κόμματος νά γίνει ἀρχηγός τοῦ κράτους. Κάτι τέτοιο δέν ἀπαγορευόταν ἄλλωστε ἀπό τό προηγούμενο σύνταγμα. Οὔτε ἡ μετονομασία τοῦ κράτους τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου σέ παλλαϊκό κράτος μπορεῖ νά δικαιολογήσει ἀπό μόνη της τή συνταγματική μεταρρύθμιση. Ἡ μεταμόρφωση αὐτή τοῦ κράτους, ἐφόσον δέν συνεπάγεται ριζικές ἀλλαγές στή δομή καί τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, εἶναι ἐντελῶς ἀόριστη καί οὐσιαστικά κενή περιεχομένου. Ἐάν μέ τό «παλλαϊκό κράτος» ἐξασφαλίζεται ἁπλῶς «ἡ πραγματική συμμετοχή τῶν πλατιῶν λαϊκῶν μαζῶν στή διοίκηση τῶν ὑποθέσεων τοῦ κράτους καί τῆς κοινωνίας», τότε ἡ μεταρρύθμιση αὐτή μποροῦσε νά πραγματοποιηθεῖ καί μέ ἁπλές τροποποιήσεις τῆς ἰσχύουσας νομοθεσίας, ὅπως ἄλλωστε εἶχε ἀρχίσει νά γίνεται μέ τή συστηματική ἀναθεώρηση τοῦ κώδικα ἐργασίας, τοῦ ἀστικοῦ καθώς καί τοῦ ποινικοῦ κώδικα.

Ὁ βασικός, ὁ κύριος σκοπός τῆς συνταγματικῆς ἀναθεώρησης βρίσκεται ἀλλοῦ: στήν ἀνάγκη συνταγματικῆς ἐπικύρωσης μιᾶς πρακτικῆς καί μιᾶς κατάστασης πού ἔχουν ἤδη διαμορφωθεῖ καί ἐπικρατήσει ἀπό καιρό. Ἡ διαδικασία τῆς ἀναθεώρησης ἀποβλέπει κυρίως στήν τόνωση τῆς συνταγματικῆς νομιμότητας καί στήν ἀνανέωση τῶν νομιμοποιητικῶν τίτλων τῆς ἄρχουσας πολιτικῆς τάξης. Μέσα ἀπό τή μαζική συζήτηση τοῦ νέου συντάγματος, ἡ κρατική καί κομματική γραφειοκρατία ἐπιδιώκει νά ἀποσπάσει τή συναίνεση καί ἐνδεχόμενα τήν προσχώρηση τῶν λαϊκῶν μαζῶν στήν προσπάθεια πού ἀνέλαβε ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς κρατικῆς μηχανῆς καί ἐκλογίκευσης τῆς ὅλης λειτουργίας τοῦ πολιτικοῦ καί οἰκονομικοῦ συστήματος.

ὁ πολίτης τῆς ΕΣΣΔ «ὑποχρεοῦται νά προφυλάσσει τά συμφέροντα τοῦ Κράτους, νά βοηθάει στήν ἐνίσχυση τῆς δύναμης καί τοῦ κύρους του» (ἄρθρ. 62)

Αὐτό φαίνεται καθαρά ἀπό τό τέταρτο καί πέμπτο κεφάλαιο τῆς εἰσήγησης τοῦ Μπρέζνιεφ, ὅπου γίνεται λόγος γιά τήν ἀνάγκη καλυτέρευσης τῆς δουλειᾶς ὅλων τῶν ὀργάνων, γιά τήν τροποποίηση τῆς ἰσχύουσας νομοθεσίας σέ ὅλους τούς τομεῖς, γιά τήν ἀνάγκη τῆς πιό πλατιᾶς λαϊκῆς συζήτησης τοῦ σχεδίου μέ τήν «ἔξυπνη καθοδήγηση» τῶν κομματικῶν ὀργανώσεων, ἔτσι ὥστε νά προβληθοῦν στό λαό «οἱ ἐπιτυχίες τῆς πρώτης χώρας τοῦ σοσιαλισμοῦ στόν κόσμο» καί νά ἀποδειχθεῖ «ἡ ἀδιάσπαστη συσπείρωση τοῦ λαοῦ γύρω ἀπό τό κόμμα καί τή λενινιστική του Κεντρική Ἐπιτροπή». Πρέπει, συμπλήρωνε ἡ «Πράβντα» στίς 6 Ἰουνίου 1977, «μέ πειστικότητα (sic) νά παρουσιάζεται στό λαό ἡ φύση τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας», καί «μέ συνέπεια νά προπαγανδίζεται ὁ σοβιετικός σοσιαλιστικός τρόπος ζωῆς».

4. Πρέπει, ἐξάλλου, νά σημειωθεῖ ἰδιαίτερα ἡ ξεχωριστή σημασία πού ἀποδίδουν οἱ εἰσηγητές τοῦ νέου συντάγματος στή συζήτηση ἀπό τό ραδιόφωνο, τήν τηλεόραση καί τίς ἐφημερίδες σέ σχέση μέ τή συζήτηση στά ἐργοστάσια. Ἡ συζήτηση στούς τόπους δουλειᾶς ἔχει κι αὐτή τή σημασία της, ἀλλά κατέχει δευτερεύουσα θέση. Ἄλλωστε σ' αὐτή τήν τελευταία περίπτωση, ἡ συζήτηση ἔχει τή μορφή διαλέξεως τήν ὁποία παρακολουθοῦν προσεκτικά καί συνήθως ἐπικροτοῦν, ἀφοῦ λυθοῦν ὁρισμένες ἀπορίες, οἱ ἐργαζόμενοι. Ἡ διαφορά ὅμως ἀνάμεσα στήν πρώτη μοοφή συζήτησης καί στή δεύτερη

παραμένει ουσιαστική. Στή συζήτηση από τό ραδιόφωνο ἤ τίς ἐφημερίδες μετέχουν διάφοροι πολίτες σάν ἄτομα, συνήθως τεχνοκράτες ἤ ἄλλοι ἐπιστήμονες ἤ συνταξιοῦχοι ὑπάλληλοι. Στή συζήτηση στά ἐργοστάσια μετέχουν ὁμαδικά οἱ ἐργάτες σάν ἐργαζόμενοι, σάν ἄμεσοι παραγωγοί.

Ὁ «σίγουρος δρόμος τῆς συνέχειας»

5. Οἱ συντάκτες τοῦ σχεδίου ἰσχυρίζονται ἀκόμη ὅτι οἱ σκοποί τῆς ἀναθεώρησης βρίσκονται σέ ἁρμονία μέ τή σοσιαλιστική συνταγματική παράδοση, ἡ ὁποία διδάσκει ὅτι τά ἐπαναστατικά συντάγματα ἔχουν διπλό χαρακτήρα: ἀπό τή μιά, ἀποτελοῦν «διακηρύξεις τῶν βασικῶν καθηκόντων καί σκοπῶν τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησης», καί ἀπό τήν ἄλλη «κατοχυρώνουν αὐτά πού ἐπιτεύχθηκαν, συνταγματοποιοῦν τίς κατακτήσεις στήν οἰκονομική, κοινωνική καί πολιτική ζωή» τῆς χώρας (Λένιν).

Τό δυστύχημα ὅμως μέ τό νέο σύνταγμα εἶναι ὅτι δέν ἀκολουθεῖ πιστά αὐτή τή γραμμή: προτιμᾶ τήν κατοχύρωση τοῦ παρόντος παρά τόν προγραμματισμό τοῦ μέλλοντος. Κάτι τέτοια συνάγεται ὄχι μόνο ἀπό τίς ἐλάχιστες σημαντικές καινοτομίες τοῦ σχεδίου, ἀλλά καί ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὀργανώνεται, ὅπως θά δοῦμε, ἡ κρατική ἐξουσία καί ρυθμίζονται οἱ σχέσεις κράτους καί πολίτη. Τό συνταγματικό κράτος τοῦ 1977 παραμένει αὐστηρά προσηλωμένο στίς παραδόσεις τοῦ σταλινικοῦ συντάγματος τοῦ 1936. Ἀπό αὐτή καί μόνο τήν ἄποψη, τό σχέδιο τοῦ νέου συντάγματος θά μποροῦσε νά χαρακτηριστεῖ συντηρητικό.

Ὁ περιορισμένος χαρακτήρας τῆς ἀναθεώρησης ὁμολογεῖται, ἄλλωστε, ἔμμεσα, καί ἀπό τόν ἴδιο τόν Μπρέζνιεφ, ὁ ὁποῖος τόνισε χαρακτηριστικά: «Ὅταν ἐπεξεργαζόμασταν τό σχέδιο ἐμεῖς πατούσαμε γερά στό ἔδαφος τῆς συνέχειας».

Διερωτᾶται ὅμως εὔλογα κανείς, τί εἶναι αὐτό πού ἔκανε τόσο διστακτική τή σοβιετική συντακτική ἐξουσία, ὅταν σχεδίαζε τήν ὥριμη σοσιαλιστική κοινωνία πού βαδίζει ἀγέρωχα πρός τήν ἀταξική κομμουνιστική κοινωνία. Ἡ ἔλλειψη φαντασίας, ἡ ἔλλειψη πίστης στό μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ ἤ ἡ εὐλαβική προσήλωση στά πρότυπα ἑνός παρελθόντος πού ἐγγυᾶται ἀσφάλεια καί σταθερότητα;

Ἡ ἐνίσχυση πάντως τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους – μαζί μέ τήν ἀνάπτυξη βέβαια τῶν κοινωνικῶν, πολιτιστικῶν, μορφωτικῶν, ὑγειονομικῶν κλπ. δραστηριοτήτων του –, πού ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς ἀναθεώρησης, μᾶς ὁδηγεῖ στή διαπίστωση πώς ἡ δομή καί ἡ λειτουργία τοῦ κράτους δέν ξεφεύγει ἀπό τήν παραδοσιακή γραφειοκρατική ἀντίληψη γιά τό σοσιαλιστικό κράτος: ὅσο προχωροῦμε πρός τό σοσιαλισμό, τόσο ἡ κρατική ἐξουσία ἐνισχύεται, τόσο ἡ κρατική μηχανή τελειοποιεῖται, τόσο οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες, δηλαδή ὁ κοινωνικός, πολιτιστικός καί ὀργανωτικός ρόλος τοῦ κράτους, ἀναπτύσσεται.

«Ὁ συγκεντρωτισμός στή διοίκηση τῆς οἰκονομίας εἶναι ἀπαραίτητος καί νομοτελειακός» διακηρύσσει ὁ Μπρέζνιεφ στήν εἰσήγησή του.

Ὅσο ἀπαραίτητη γιά τήν οἰκονομία καί τήν κοινωνία γίνεται ὅμως ἡ κρατική μηχανή, τόσο ἀναγκαία θεωρεῖται καί ἡ κρατική γραφειοκρατία πού τή στηρίζει. Ὅσο ἀναπτύσσεται ἡ γραφειοκρατία, τόσο ἐδραιώνεται καί ἡ θέση της στήν κοινωνία, τόσο αὐξάνει ἡ ἐπιρροή της καί ἡ ἐξουσία της σέ ἄτομα καί ὁμάδες. Ἀπό τή θέση πιά τοῦ ἐξουσιάζοντος, ἡ γραφειοκρατία μεταβάλλει τούς δικούς της σκοπούς σέ σκοπούς τοῦ κράτους, ταυτίζει τή δική της ὕπαρξη μέ τήν ὕπαρξη τοῦ κράτους. Ἡ διατήρηση καί ἐνίσχυση τῆς κρατικῆς μηχανῆς σημαίνει διατήρηση καί ἐνίσχυση τῶν δικῶν της προνομίων.

Ἑπομένως, κάθε ριζική ἀναθεώρηση τῆς δομῆς καί λειτουργίας τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἐμπεριέχει δυνάμει τόν κίνδυνο τῆς πολιτικῆς ἀναταραχῆς, περικλείει τό σπέρμα μιᾶς πολιτικῆς ἐπανάστασης. Στοιχειώδης πολιτική πρόνοια ἀναγκάζει συνεπῶς τήν κρατική ἐξουσία νά λάβει μέτρα ὥστε νά προλάβει τέτοιες δυσάρεστες καταστάσεις. Τό ἔνστικτο τῆς πολιτικῆς αὐτοσυντήρησης τήν ὠθεῖ σέ συντηρητικές συνταγματικές μεταρρυθμίσεις.

Ἡ λατρεία τοῦ κράτους

6. Ἡ φιλοσοφία τοῦ νέου συντάγματος, πού εἶναι ταυτόχρονα καί ἡ φιλοσοφία τῆς σταλινικῆς[1] ἀντίληψης γιά τό κράτος συμπυκνώνεται στό ἄρθρο 8 τοῦ σχεδίου: «Βασική κατεύθυνση τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας: ἡ πιό πλατιά συμμετοχή τῶν ἐργαζομένων στή διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῆς κοινωνίας καί τοῦ κράτους, ἡ τελειοποίηση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, τό ἀνέβασμα τῆς δραστηριότητας τῶν κοινωνικῶν ὀργανώσεων, τό δυνάμωμα τοῦ λαϊκοῦ ἐλέγχου, τό δυνάμωμα τῆς νομικῆς βάσης τῆς κρατικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς, τό ἅπλωμα τῆς δημοσιότητας, ὁ ὑπολογισμός πάντοτε τῆς κοινῆς γνώμης».

«Ἐκδημοκρατισμός τοῦ κράτους», θά λέγαμε στή γλώσσα τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς συνθηματολογίας· «πραγματοποίηση τῆς συμμετοχικῆς δημοκρατίας», θά συμπλήρωναν οἱ νεοφιλελεύθεροι πολιτικοί· «ἐκσυγχρονισμός τῆς κρατικῆς μηχανῆς», θά σημείωναν οἱ τεχνοκράτες μεταρρυθμιστές· «ἐκλογίκευση τοῦ συστήματος», θά φώναζαν οἱ ἀριστεριστές. Ὅπως καί ἄν χαρακτηριστοῦν οἱ μεταρρυθμίσεις πού ἐπαγγέλλεται τό ἄρθρο 8, σταθερό σημεῖο ἀναφορᾶς τους παραμένει τό κράτος καί ὁ χωρισμός κράτους καί κοινωνίας. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας στηρίζεται στή θλιβερή αὐτή πραγματικότητα, τήν ὁποία τό σύνταγμα διαιωνίζει ἐκσυγχρονίζοντάς την. Ἡ στρατηγική ἐνόραση τοῦ μαρασμοῦ τοῦ κράτους, ἡ ἀπορρόφηση τοῦ κράτους ἀπό τήν κοινωνία ἔχει ὁριστικά παραμεριστεῖ, ὅπως παραμερίστηκε ἀπό τόν Στάλιν τό 1939, μέ τή δικαιολογία τῆς «καπιταλιστικῆς κύκλωσης καί τῆς διεθνοῦς κατάστασης».

Τό Κράτος «φρουρεῖ τή σοσιαλιστική ἰδιοκτησία» (ἄρθρ. 9)

«βοηθάει στήν ἀνάπτυξη τῆς κολχόζνικης ἰδιοκτησίας» (ἄρθρ. 11)

«φροντίζει γιά τήν καλυτέρευση τῶν ὅρων ἐργασίας» (ἄρθρ. 21).

Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης γιά τό μεταβατικό κράτος εἶναι ἡ δυνατότητα νά περάσει ἡ Σοβιετική Ἕνωση στήν κομμουνιστική κοινωνία μέ κρατική ἐξουσία ἐνισχυμένη, μέ κράτος ἰσχυρό. Ἡ πιό παράδοξη μάλιστα συνέπεια αὐτῆς τῆς τοποθέτησης εἶναι ὅτι τό πέρασμα στήν ἀταξική κοινωνία γίνεται χάρη στό κράτος, τό ὁποῖο θεωρεῖται βασικό ἐργαλεῖο τῆς οἰκοδόμησης τοῦ κομμουνισμοῦ «σέ μιά μόνο χώρα» (ὅπως θά ἀποφασίσει τό 21ο συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ).

Φτάνουμε ἔτσι, ἑξήντα χρόνια μετά τήν Ὀκτωβριανή ἐπανάσταση, σέ μιά νέα λατρεία τοῦ κράτους, ἡ ὁποία καί ἀναπτύσσεται τόσο περισσότερο, ὅσο τό κράτος ἐκδημοκρατίζεται καί ἀποκτᾶ λαϊκό χαρακτήρα. Ἡ θρησκεία τοῦ κράτους εἶναι διάχυτη στό σχέδιο τοῦ νέου συντάγματος, ἀφοῦ πενήντα τουλάχιστον φορές ἀναφέρεται εὐλαβικά τό ὄνομά του. Τό κράτος πανταχοῦ παρόν καί τά πάντα πληροῦν, διαχειρίζεται, διανέμει, τιμωρεῖ. Ὁ νέος Λεβιάθαν τῆς ἀναπτυγμένης σοσιαλιστικῆς κοινωνίας «φρουρεῖ τή σοσιαλιστική ἰδιοκτησία» (ἄρθρο 9), «βοηθάει στήν ἀνάπτυξη τῆς κολχόζνικης ἰδιοκτησίας», (ἄρθρο 11), «πραγματοποιεῖ τόν ἔλεγχο γιά τό μέτρημα τῆς δουλειᾶς, ἐνισχύει τό δυνάμωμα τῆς κοινωνικῆς ὁμοιογένειας, βάζει σά σκοπό... τήν ὁλόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας» (20), «φροντίζει γιά τήν καλυτέρευση τῶν ὅρων ἐργασίας» (21), «πληρώνει τή δουλειά» (23), «φροντίζει γιά τή διατήρηση... τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν» (27), «ἐφαρμόζει τή λενινιστική ἀρχή τῆς εἰρήνης» (28), «ἐξασφαλίζει τήν ἀσφάλεια καί ἄμυνα τῆς χώρας»

1. Ἡ ἐπιβίωση τῆς σταλινικῆς νοοτροπίας φαίνεται ἀκόμη καί ἀπό τή διαδικασία μέ τήν ὁποία ψηφίστηκε τό σύνταγμα, καί ἡ ὁποία εἶναι πανομοιότυπη μ' ἐκείνην τοῦ 1936.

Στίς 24 Μαΐου 1977 ἡ Κ.Ε. νιοθετεῖ τό σχέδιο τοῦ νέου συντάγματος. Στίς 27 Μαΐου τό Προεδρεῖο τοῦ ἀνώτατου Σοβιέτ ἐγκρίνει τό σχέδιο καί ἀποφασίζει νά τό ὑποβάλει σέ δημόσια συζήτηση, προκειμένου νά νιοθετηθεῖ ὁριστικά ἀπό τά Σοβιέτ τόν ἐρχόμενο Ὀκτώβριο. Στίς 4 Ἰουνίου τό σχέδιο δημοσιεύεται σ' ὅλες τίς καθημερινές ἐφημερίδες (ἀκόμη καί στίς ἀθλητικές), καί τό πρωί τῆς ἴδιας μέρας συγκεντρώσεις ἐργατῶν χαιρετίζουν καί ἐγκρίνουν τό Σχέδιο.

Πρίν ἀπό σαράντα χρόνια, τήν 1η Μαρτίου 1936, ὁ Στάλιν ἀνακοίνωνε στόν τύπο ὅτι ἕνα σχέδιο συντάγματος θά ψηφιζόταν στό τέλος τοῦ χρόνου. Τό Ἰούνιο τό προεδρεῖο τοῦ Ἀνώτατου Σοβιέτ τό νίοθετεῖ, καί τό κείμενο τοῦ «πιό δημοκρατικοῦ Συντάγματος τοῦ κόσμου» ψηφίζεται ὁριστικά, ὕστερα ἀπό «πλατιά συζήτηση», χωρίς οὐσιαστικές ἀλλαγές, τόν Δεκέμβρη τοῦ ἴδιου χρόνου.

Σέ αὐτό τό κράτος-ἰδιοκτήτη-ἐργοδότη-στοργικό πατέρα, ὁ πολίτης τῆς ΕΣΣΔ ὀφείλει πίστη καί ὑπακοή, «ὑποχρεοῦται νά προφυλάσσει τά συμφέροντά του, νά βοηθάει στήν ἐνίσχυση τῆς δύναμης καί τοῦ κύρους του» (ἄρθρο 62).

Τό ἀποκορύφωμα ὅμως τῆς γραφειοκρατικῆς ἀντίληψης γιά τό κράτος ἀποτελεῖ τό ἄρθρο 3 τοῦ σχεδίου: «Ἡ ὀργάνωση καί ἡ δραστηριότητα τοῦ Σοβιετικοῦ Κράτους διέπεται ἀπό τήν ἀρχή τοῦ δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ»! Τό κράτος ἑπομένως στή μεταβατική κοινωνία ὄχι ἁπλῶς δέν μαραίνεται, ἀλλά ἀντίθετα ἐνισχύεται καί «συγκεντρώνεται»!

Τό Κράτος «πληρώνει τή δουλειά» (ἄρθρ. 23),

«φροντίζει γιά τή διατήρηση... τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν» (ἄρθρ. 27), «ἐφαρμόζει τή λενινιστική ἀρχή τῆς εἰρήνης» (ἄρθρ. 28)

7. Οἱ ὁραματισμοί τῶν Μάρξ, Ἔνγκελς καί Λένιν γιά μιά κοινωνία ὅπου «τό κράτος δέν θά εἶναι πιά κράτος», ὅπου ἡ δημοκρατία «θά σβύσει ἀπό μόνη της, γιατί θά γίνει περιττή», γιά «μιά κοινωνία ἐλεύθερα ἑνωμένων παραγωγῶν πού αὐτοκυβερνᾶται», διαψεύδονται κατά τόν πιό κατηγορηματικό τρόπο στή Ρωσία τοῦ Στάλιν, τοῦ Χρουστσόφ καί τοῦ Μπρέζνιεφ.

Τί σημαίνει ἄραγε αὐτή ἡ διάψευση; Καταδίκη ὁριστική ἀπό τήν ἱστορία τῆς προοπτικῆς τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς χειραφέτησης τῶν ἐργαζομένων; Ἡ χειραφέτηση δηλαδή τῆς ἐργασίας ἀπό τά δεσμά τῆς ἐξάρτησης, τῆς καταπίεσης καί ἀλλοτρίωσης ἀνήκει ἁπλά στό χῶρο τῆς οὐτοπίας; Ναί, θά σπεύσουν νά ἀπαντήσουν οἱ αἰώνιοι «ρεαλιστές», οἱ φανατικοί ὀπαδοί τῆς συντήρησης, στηριζόμενοι στίς ρεαλιστικές προβλέψεις τοῦ σοβιετικοῦ συντάγματος. Ὄχι, θά ἀπαντήσουν οἱ ἀμετανόητοι ὁραματιστές μιᾶς νέας κοινωνίας, οἱ ἀμετάπειστοι ἐπαναστάτες.

Γι' αὐτούς τούς τελευταίους, ὁ κοινωνικός σχηματισμός τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης ἔχει πάψει πρό πολλοῦ νά ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. Ἡ σοσιαλιστική ἐπανάσταση προδόθηκε, ἀνατράπηκε, ἐκφυλίστηκε, παραμορφώθηκε. Ὅποια ἐκδοχή κι ἄν δεχτοῦμε, τό οὐσιῶδες εἶναι πώς κάτι συμβαίνει στό βασίλειο τῆς Δανιμαρκίας. Οἱ παραγωγοί δέν εἶναι κύριοι, αὐτοί οἱ ἴδιοι, τῶν μέσων παραγωγῆς, δέν ἀποφασίζουν γιά τίς συνθῆκες ἐργασίας, γιά τήν παραγωγή καί γιά τή διάθεση τῶν προϊόντων τους, δέν κυριαρχοῦν πολιτικά, μέσα ἀπό τά ἐργατικά συμβούλια. Δέν αὐτοδιαχειρίζονται τίς ὑποθέσεις τους.

Κοινωνική πρακτική καί παραγωγική δραστηριότητα ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν σάν δυό ξεχωριστές δραστηριότητες. Τά ἐργατικά συμβούλια, τά Σοβιέτ δέν εἶναι τά ὄργανα τῆς πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς κυριαρχίας τῶν παραγωγῶν.

Ἐκεῖνο πού λείπει ὡστόσο ἀπό τό σοβιετικό σύνταγμα δέν εἶναι ἡ γενική καί ἀφηρημένη περιγραφή μιᾶς τέτοιας κατάστασης, ἀλλά ὁ σχεδιασμός, ὁ προγραμματισμός, ἔστω καί σάν προοπτική, μιᾶς αὐτοκυβερνώμενης κοινωνίας ἐλεύθερα ἑνωμένων παραγωγῶν. Ἡ ἀποδοχή, ἔστω, τῆς ἀρχῆς ὅτι ἡ χειραφέτηση τῶν ἐργαζομένων θά εἶναι τό ἔργο τῶν ἴδιων τῶν ἐργαζομένων, ἤ δέν θά εἶναι χειραφέτηση.

Ὁ σοσιαλισμός τῶν σταδίων καί τῶν ἀριθμῶν

8. Ὁ σοσιαλισμός τοῦ σοβιετικοῦ συντάγματος εἶναι ἡ στατική περιγραφή μιᾶς κοινωνίας ἀπόλυτα ὀρθολογισμένης, ἱεραρχικά διαρθρωμένης, μιᾶς κοινωνίας πού δέν γνωρίζει συγκρούσεις, πού δέν κλυδωνίζεται ἀπό ἀντιφάσεις. Τά πάντα ἐξελίσσονται ἁρμονικά, προχωροῦν μηχανικά. Ὁ σοσιαλισμός τοῦ σοβιετικοῦ συντάγματος δέν εἶναι μιά μεταβατική κοινωνία ὅπου οἱ τάξεις ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν, ἑπομένως καί ἡ ταξική πάλη, ὅπου οἱ κοινωνικές ἀντιθέσεις ἐξακολουθοῦν νά ἀποτελοῦν στοιχεῖο τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης, ἀλλά εἶναι μιά εἰρηνική κοινωνία φιλήσυχων πολιτῶν, ἡ ὁποία ἔχει μόνο «τεχνικά» προβλήματα νά ἀντι-

μετωπίσει (πόσους τόννους σίδερο θά παράγει περισσότερο, πόσα νοσοκομεῖα θά χτίσει περισσότερα, πόσους «τεχνικούς» ἤ «ἐπιστήμονες» χρειάζεται ἀκόμη).

Τό Κράτος «πραγματοποιεῖ τόν ἔλεγχο γιά τό μέτρημα τῆς δουλειᾶς, ἐνισχύει τό δυνάμωμα τῆς κοινωνικῆς ὁμοιογένειας, βάζει σά σκοπό... τήν ὁλόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας» (ἄρθρ. 20)

Ἡ σοσιαλιστική δημοκρατία στό σύνταγμα τοῦ 1977 ἐξαντλεῖται στήν ἀνάγκη τῆς πιό πλατιᾶς συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στίς ὑποθέσεις τοῦ κράτους, στόν ἔλεγχο τῆς κοινῆς γνώμης καθώς καί στήν τήρηση τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας. Ὁ σοσιαλιστικός μετασχηματισμός περιγράφεται σάν μηχανική διαδικασία σταδίων καί ἀριθμῶν. Δέν οἰκοδομεῖται στό ἔδαφος τῆς ἐλεύθερης πολιτικῆς πρακτικῆς τῶν μισθωτῶν, ἐργαζομένων, τῶν παραγωγῶν, μοναδικό πεδίο ὡρίμανσης τῆς ἱκανότητας γιά αὐτοκυβέρνηση. Ἡ πολιτική σύγκρουση, ἡ ἀντιπαράθεση προγραμμάτων ἤ ἀπόψεων γιά τόν τρόπο ἤ τή διαδικασία οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀπαγορεύεται ἀπό τό σύνταγμα. Ἡ πολιτική διαπαιδαγώγηση τῶν ἐργαζομένων δέν εἶναι ἀποτέλεσμα πολιτικῆς ἐμπειρίας πού βγαίνει μέσα ἀπό τήν κοινωνική πάλη, μέσα ἀπό τήν ἀντιθετική διαδικασία, ἀλλά προϊόν μηχανιστικῆς ἀφομοίωσης τῶν νόμων τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης.

Ἐφόσον τά πάντα ἐξελίσσονται ὁμαλά, σύμφωνα μέ τίς προβλέψεις τοῦ συντάγματος καί τοῦ πενταετοῦς προγράμματος, καμιά ἐγγύηση δέν προβλέπεται γιά τήν καταπολέμηση τῶν γραφειοκρατικῶν ἐκτροπῶν τοῦ σοσιαλιστικοῦ κράτους, κανένα μέτρο δέν λαμβάνεται ἀπέναντι σέ ὁποιοδήποτε κίνδυνο ἐπιβίωσης ἤ ἀναβίωσης τοῦ καπιταλισμοῦ. Οὔτε τό συνδικάτο, οὔτε ὁ ἐργατικός ἔλεγχος ἀναγνωρίζονται σάν θεσμοί πού ἐγγυῶνται τήν αὐτονομία τῶν παραγωγῶν καί τήν ὑπεράσπιση τῶν ταξικῶν τους συμφερόντων. Ἡ ἀπεργία, σάν ὄργανο ὑπεράσπισης τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπέναντι στό κράτος της, πού τείνει νά αὐτονομηθεῖ ἤ νά ἐκφυλιστεῖ, ἀπαγορεύεται.

Ὅταν ὅμως κάθε μορφή κοινωνικοῦ ἀγώνα καί ἐλεύθερης πολιτικῆς πάλης ἀπαγορεύεται, τότε πῶς θά γίνει ἡ πολιτική ἐκπαίδευση τῶν μαζῶν, πῶς θά ἀποκτήσει τό προλεταριάτο τήν ἱκανότητα νά ὁδηγήσει τίς ἄλλες τάξεις, τό λαό, στήν πλήρη κοινωνική ἀνασύνθεση καί στήν αὐτοκυβέρνηση; Πῶς εἶναι δυνατόν, χωρίς τήν πλήρη, τήν ὁλοκληρωτική ἀνάπτυξη τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας – πού σημαίνει ἐλεύθερη πολιτική ἀντιπαράθεση στούς τόπους δουλειᾶς διαφόρων πολιτικῶν τάσεων – νά γίνει ἡ κοινωνική ἰδιοποίηση τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ἐξέλιξης, τῶν ἀντιφάσεων πού χαρακτηρίζουν τήν κοινωνία πού βαδίζει πρός τόν κομμουνισμό;

Τό σύνταγμα φαίνεται νά ἐναποθέτει τά πάντα «στήν τήρηση τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας» καί «στό σεβασμό ἀπό τούς πολίτες τῶν κανόνων τῆς σοσιαλιστικῆς συμβίωσης» (ἄρθρο 59).

Ὁ φετιχισμός τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας

9. Ἐφόσον ἡ ἀνάπτυξη τῆς σοσιαλιστικῆς συνείδησης δέν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς καί τῆς πολιτικῆς διαδικασίας, ἡ πολιτική διαπαιδαγώγηση τῶν σοβιετικῶν πολιτῶν θά ἔπρεπε νά ἔρθει ἀπό κάπου ἀλλοῦ, νά ἐπιβληθεῖ ἀπό πάνω μέ νόμο.

Τό σοσιαλιστικό κράτος, γιά νά ὀργανώσει τίς ἀμέτρητες ὑπηρεσίες του, χρειάζεται τό δίκαιο. Τό κράτος πάλι, γιά νά διανείμει τό κοινωνικό προϊόν, χρησιμοποιεῖ σάν κριτήριο τήν παρεχόμενη ποσότητα ἀφηρημένης ἐργασίας. Ἡ διανομή γίνεται ἐδῶ μέ βάση τήν ἀνταλλαγή ἴσως ἀξιῶν, μέ τό σεβασμό δηλαδή τῶν κανόνων τοῦ ἴσου δικαίου, πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό ἀστικό δίκαιο.

Τέλος, οἱ σταλινικές «παρεκβάσεις» – ὁ ὅρος εἶναι τοῦ Ἀλτουσέρ – καί ἡ προσωπολατρία μποροῦν νά ἀποφευχθοῦν μόνο μέ τήν τόνωση τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας.

Ἔτσι, γιά τούς ἐπιγόνους τοῦ Χρουστσόφ, οἱ σταλινικές παρεκτροπές, τά σταλινικά ἐγκλήματα δέν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπό ἁπλή παραβίαση τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας. Ἀρκεῖ νά θεσπιστεῖ στό ἄρθρο 4 τοῦ συντάγματος ἡ ἀρχή ὅτι «ὅλα τά ὄργανα τοῦ κράτους ἐνεργοῦν μέ βάση τή σοσιαλιστική νομιμότητα (καί) ἐξασφαλίζουν τήν τήρηση τῆς νομιμότητας», καί ὁ σταλινισμός σάν φαινόμενο μπορεῖ νά ἀποφευχθεῖ στό μέλλον!

Ὅταν οἱ ἄνθρωποι, λέει κάπου ὁ Μάρξ, δέν ἔχουν ἐμπιστοσύνη στίς ἴδιες τους τίς δυνάμεις, ἐναποθέτουν τίς ἐλπίδες τους σέ ἔννοιες ἤ ἰδέες πού βρίσκονται ἔξω ἀπ' αὐτούς: στό θεό ἤ στό δίκαιο. Ζητοῦν τή λύτρωση ἀπό ἀφαιρέσεις στίς ὁποῖες ἀποδίδουν ὑπερφυσικές ἱκανότητες, καί τέλος δέχονται νά κυβερνοῦνται ἀπ' αὐτές.

Τό πιό ἀποτελεσματικό μέσο γιά τήν καταπολέμηση τοῦ σταλινισμοῦ σύμφωνα μέ τό νέο σύνταγμα εἶναι ἡ τόνωση τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας καί ἡ καλλιέργεια στό λαό τῆς συνείδησης δικαίου ἤ νομικῆς συνείδησης, ἔτσι ὥστε νά γνωρίζουν οἱ ἐργαζόμενοι τά δικαιώματα τους καί τίς ἁρμοδιότητες τῶν κρατικῶν ὀργάνων γιά νά ἀμύνονται ἀπέναντι στίς αὐθαιρεσίες τῆς διοίκησης.

Τό σύνταγμα ἑπομένως ξαναποκτᾶ τή σημασία πού εἶχε τήν ἐποχή τῶν ἀστικῶν ἐπαναστάσεων: εἶναι ἕνα κείμενο νομικό πού δεσμεύει. Ἀντίθετα, οἱ σοσιαλιστικές ἐπαναστάσεις, στή Ρωσία καί στήν Κίνα, ἔδειξαν νά ἀποδίδουν ἰδιαίτερη σημασία στήν πολιτική λειτουργία τοῦ συντάγματος. Τά συντάγματα τῆς μεταβατικῆς κοινωνίας δέν ἀποτελοῦν ἁπλῶς νομικό κείμενο, συνιστοῦν, πρίν ἀπ' ὅλα, μιά πολιτική πράξη πού προορίζεται νά καθοδηγήσει καί νά ἐκπαιδεύσει.

Ἡ κρατικοποίηση τοῦ Κόμματος

10. Ἐκεῖ, τέλος, ὅπου καινοτομεῖ σημαντικά τό νέο σύνταγμα εἶναι ἡ συνταγματική ἀναγνώριση τοῦ κόμματος ὡς θεσμοῦ πρωταρχικῆς σημασίας γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ κομμουνισμοῦ.

Τό κόμμα παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στό κράτος καί τήν κοινωνία, εἶναι «ἡ καθοδηγητική καί κατευθυντήρια δύναμη τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας, ὁ πυρήνας τοῦ πολιτικοῦ του συστήματος.... καθορίζει τή γενική προοπτική τῆς ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας.... καθοδηγεῖ τή μεγάλη δημιουργική δραστηριότητα τοῦ σοβιετικοῦ κράτους» (ἄρθρο 3). Στή σοβιετική κοινωνία τό κόμμα εἶναι ἡ δύναμη πού συνέχει τήν κοινωνία, πού πραγματοποιεῖ τήν ἑνότητα κράτους καί κοινωνίας, πού γνωρίζει τούς νόμους τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης καί τήν πραγματοποιεῖ. Οἱ θέσεις τοῦ κόμματος εἶναι ταυτόχρονα καί ἀποφάσεις πολιτικές τοῦ κράτους. Γιά νά μήν ὑπάρχει πάνω σ' αὐτό ἡ παραμικρή ἀμφιβολία, μέ τό νέο σύνταγμα ὁ γραμματέας τοῦ κόμματος ἀναγορεύεται σέ ἀρχηγό τοῦ κράτους.

Τό κόμμα ὑποκαθιστᾶ ἔτσι, στή σφαίρα τῆς πολιτικῆς ἡγεμονίας, τήν ἐργατική τάξη. Τό κόμμα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀκόμη καί σέ συνθῆκες ὥριμου σοσιαλισμοῦ, τοποθετεῖται πιό πάνω ἀπό τήν τάξη, κυριαρχεῖ πάνω της. Τό κράτος τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου μεταμορφώνεται σέ δικτατορία τοῦ κόμματος.

«Ἡ ὀργάνωση καί ἡ δραστηριότητα τοῦ Σοβιετικοῦ Κράτους διέπεται ἀπό τήν ἀρχή τοῦ δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ» (ἄρθρ. 3)

Στό θεμελιῶδες ἔργο του «Κράτος καί Ἐπανάσταση» ὁ Λένιν ἀναλύει διεξοδικά τό ρόλο τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος. Ἄς μήν ἐπαναλάβουμε πράγματα μᾶλλον γνωστά. Ἄς θυμηθοῦμε μόνο ὅτι ἡ ἀναγκαιότητά του προκύπτει ἀπό τίς συνθῆκες τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας καί τό ἄνισο ἐπίπεδο ταξικῆς συνειδητοποίησης τῶν ἐργαζομένων. Τελικός σκοπός τοῦ κόμματος δέν εἶναι ἡ μεταμόρφωσή του σέ ὄργανο τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ἡ ταύτισή του μέ τόν κρατικό μηχανισμό, ἀλλά ἡ προοδευτική ἐξαφάνισή του μαζί μέ τό κράτος, ἡ αὐτοκαταστροφή του. Ὅταν ὅμως, ὅπως εἴδαμε, τό νέο σύνταγμα τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης ἐνισχύει στό ἔπαρκο τήν κρατική ἐξουσία,

θεωρώντας τό κράτος βασικό ἐργαλεῖο γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ κομμουνισμοῦ, μοιραία καί λογική συνέπεια μιᾶς τέτοιας τοποθέτησης δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι καί ἡ «κρατικοποίηση» τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματός της. Ἄλλωστε, ἡ προοδευτική ἐξαφάνιση τοῦ κράτους, ἄρα καί τοῦ κόμματος, προϋποθέτει μιά διαδικασία διαρκοῦς κοινωνικῆς καί πολιτιστικῆς κινητοποίησης – ἐπανάστασης τῶν λαϊκῶν δυνάμεων, διαδικασία πού ὁλοφάνερα ἡ κρατική ἐξουσία στήν ΕΣΣΔ προσπαθεῖ, ὅπως εἴδαμε, καί θεσμικά νά στατικοποιήσει καί νά ἀποτρέψει.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ

Τό τελευταῖο συνέδριο τοῦ Γαλλικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος ἀποτελεῖ τήν κατάληξη μιᾶς σχετικά μακρᾶς διαδικασίας πού τυπική ἀφετηρία της μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἕνα ἄλλο συνέδριο, στό Epinay, *τό 1971. Ἦταν ἡ ἐποχή κατά τήν ὁποία μερικές προσωπικότητες ὅπως ὁ Μορουά, ὁ Σεβενεμάν, ὁ Γκαστόν Ντεφέρ, ἐκφραστές ὁρισμένων τάσεων καί ἀπόψεων, ἀνέλαβαν σημαντικές πρωτοβουλίες πολιτικοῦ καί ὀργανωτικοῦ χαρακτήρα, καί ἔθεσαν τέρμα στήν πορεία τοῦ παλαιοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος τῆς* S.F.I.O. *Στό συνέδριο αὐτό γενικός γραμματέας τοῦ νεοπαγοῦς Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος Γαλλλίας ἐκλέχτηκε ὁ Φρανσουά Μιττεράν, πού θεωρήθηκε προσωπικότητα κοινῆς ἀποδοχῆς ἀπό ὅλες τίς τάσεις τῶν σοσιαλιστῶν. Δημιουργήθηκαν ἔτσι οἱ ἐσωτερικοί ὅροι γιά τήν ἑνότητα τοῦ χώρου αὐτοῦ, καί ταυτόχρονα οἱ ὅροι γιά τή συνεργασία μέ τό Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, πού θά ὁδηγήσει στήν ὑπογραφή τοῦ Κοινοῦ Προγράμματος.*

Ἡ στροφή αὐτή τῶν Γάλλων σοσιαλιστῶν ἦταν σημαντική. Ἡ ἰδεολογία καί ἡ πολιτική πρακτική τῆς SFIO δέν μποροῦσε πλέον νά ἀνταποκριθεῖ στά κοινωνικά προβλήματα τῆς χώρας, καί ἡ γενική ἀνυποληψία στήν ὁποία εἶχε περιπέσει προκάλεσε νέους προβληματισμούς πού ἔθεσαν ἐπί τάπητος τό αἴτημα γιά ριζοσπαστικότερη στροφή. Μήν ξεχνᾶμε ὅτι ὁ μεγάλος χαμένος τοῦ γαλλικοῦ Μάη τοῦ '68 ἦταν ἡ SFIO, πού εἶδε τή δύναμή της νά ἐκμηδενίζεται καί ἄρχισε νά χάνει ὀπαδούς – ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἐργατικές μάζες– πού παραδοσιακά τήν ἀκολουθοῦσαν. Πραγματικά οἱ πολύχρονες αἰωρήσεις τῆς SFIO μεταξύ σοσιαλίζουσας φρασεολογίας-πρακτικῆς διαχείρισης τοῦ γαλλικοῦ καπιταλισμοῦ καί ἡ μόνιμη ἀπόκρουση συνεργασίας μέ τούς κομμουνιστές καθιστοῦσαν τήν δύναμη αὐτή ὁλοένα καί πιό ἀφερέγγυα.

Μετά ἀπό τό συνέδριο τοῦ Epinay συγκαλεῖται τό συνέδριο τῆς Γκρενόμπλ τό 1973. Τό Σ.Κ. προσανατολίζεται πιά μέ μεγαλύτερη σαφήνεια πρός μιά πολιτική συνεργασίας μέ τό Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Μετά ἀπό ἐπίπονες διαπραγματεύσεις, τό Κοινό Πρόγραμμα ὁριστικοποιεῖται, γίνεται ἀποδεκτό ἀπό τά τρία κόμματα τῆς Ἀριστερᾶς (Γ.Κ.Κ., Σ.Γ.Κ. καί Ἀριστερούς Ριζοσπάστες), καί θά ἀποτελέσει τήν κοινή πλατφόρμα συνεργασίας τους σέ ὅλες τίς ἔκτοτε κοινές ἐμφανίσεις τους.

Ὡστόσο ἡ ἑνότητα τῶν σοσιαλιστῶν μέσα στό νέο κόμμα τους δέν προχωράει χωρίς ἀντιφάσεις. Οἱ πρῶτες ἀντιθέσεις στό Σ.Κ.Γ. ἐμφανίζονται τό 1975. Στήν πραγματικότητα δημιουργήθηκαν λίγο πιό πρίν, ὅταν στίς προεδρικές ἐκλογές (Μάης 1974) οἱ δυνάμεις τῆς Ἀριστερᾶς ἔλαβαν τό 49,5 % τῶν ψήφων. Τήν ἐποχή αὐτή συνέρχεται καί το τρίτο κατά σειρά συνέδριο τοῦ Σ.Κ.Γ., ὅπου μιά σημαντική τάση τοῦ P.S.U. (Ἑνοποιημένο Σοσιαλιστικό Κίνημα), μέ ἐπικεφαλῆς τόν Μισέλ Ροκάρ εἰσέρχεται στό Σ.Κ. Πολλά στελέχη ἀπό τό P.S.U. τοποθετοῦνται σέ ἡγετικές θέσεις, καί ὁ ἴδιος ὁ Ροκάρ στήν κεντρική διεύθυνση τοῦ Σ.Κ.Γ. Τό σημαντικότερο ὅμως γεγονός τοῦ συνεδρίου τοῦ 1975 ἦταν ἡ ἀποχώρηση ἀπό τήν ἡγεσία καί τό ἐκτελεστικό γραφεῖο τοῦ ὀνομαζόμενου CERES (Κέντρο Μελέτης, Ἔρευνας καί Σοσιαλιστικῆς Διαπαιδαγώγησης). Τό CERES ἀποτελοῦσε τή μοναδική αὐτόνομα ὀργανωμένη τάση μέσα στό Σοσιαλιστικό Κόμμα, καί ἀντιπροσώπευε τή νεότερη γενιά σοσιαλιστῶν (διανοουμένων, συνδικαλιστικῶν στελεχῶν, νέων ἐργατικῶν κλάδων κ.λπ.), ἴσως τήν πιό δυναμική πτέρυγά τους πού πίεζε γιά ριζικές ἀλλαγές. Ὡστόσο, καθώς τό CERES ἀποχωρεῖ ἀπό τίς διευθυντικές θέσεις τοῦ Σ.Κ. καί περνᾶ στήν ἀντιπολίτευση, δηλώνει ὅτι ὑπάρχει κίνδυνος σοσιαλδημοκρατικῆς στροφῆς τοῦ κόμματος, κίνδυνος τόν ὁποῖο τό Σ.Κ.Γ. ὄχι μόνο δέν κατόρθωσε ποτέ νά ξεπεράσει ἀλλά γίνεται πιό ὁρατός ὕστερα ἀπό τήν τοποθέτηση, κατά παράβαση τῶν δημοκρατικῶν διαδικασιῶν, στά διευθυντικά ὄργανα διάφορων τεχνοκρατῶν καί εὐκαιριολόγων. Ὕστερα ἀπ' αὐτό, τό CERES συνεχίζει τήν πολιτική του δραστηριότητα διατηρώντας δική του ὀργάνωση γραφεῖα, τύπο καί χρηματοδότηση. Παραταῦτα, ὀργανωτικά παραμένει στό πλαίσιο τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος.

Ὁ Μιττεράν, πού στό μεταξύ ἔχει καθιερωθεῖ ὡς ἡγετική προσωπικότητα στή Γαλλία, προσπαθεῖ νά ἐδραιώσει ὄχι μόνο τήν ἡγεμονία τῆς ἄποψής του στό κόμμα, ἀλλά καί τήν ἡγεμονία τοῦ κόμματός του στήν Ἀριστερά. Ἡ ἄποψη νά γίνει τό ΣΚΓ τό πρῶτο κόμμα τῶν ἀριστερῶν δυνάμεων εἶχε ἤδη ἐκφραστεῖ στό Συνέδριο τοῦ Epinay: τώρα, γίνεται σχεδόν πραγματικότητα. Ὅμως τό ΓΚΚ, μετά ἀπό τό ἄνοιγμα πού ἐκφράστηκε στό 22ο Συνέδριό του (βλ. «Πολίτης», τεῦχ. 1), καί μετά ἀπό τά ἀποτελέσματα τῶν δημοτικῶν ἐκλογῶν ὅπου ἡ ἄνοδός του ἦταν ἐντυπωσιακή, ἐνοχλεῖται φυσικά καί παρενοχλεῖ αὐτή τήν προσπάθεια ἡγεμόνευσης τῆς Ἀριστερᾶς ἀπό τό ΣΚΓ. Οἱ προτάσεις τῶν κομμουνιστῶν γιά ἐκσυγχρονισμό τοῦ Κοινοῦ Προγράμματος καί γιά αὐστηρή χρονολογική ἐφαρμογή του δημιουργοῦν προβλήματα στό Σοσιαλιστικό κόμμα, πολύ περισσότερο πού τό CERES ἀποδέχεται μέρος αὐτῶν τῶν προτάσεων.

Οἱ δύο τάσεις στό Συνέδριο. Ἤττα τοῦ *CERES*

Αὐτό τό πολύ σύντομο ἱστορικό ἴσως βοηθήσει νά σχηματίσουμε μιά γενική εἰκόνα τῶν προβλημάτων πού κυρίως ἀπασχόλησαν τούς σοσιαλιστές στό τελευταῖο τους συνέδριο πού ἔγινε φέτος στίς 17 μέ 19 Ἰουνίου. Στά προβλήματα πού σωρεύτηκαν στό διάστημα μεταξύ τῶν δύο συνεδρίων, μποροῦμε νά ξεχωρίσουμε ὡς κυριότερα: Τό Κοινό Πρόγραμμα, τό διαταξικό μέτωπο καί τήν αὐτοδιαχείριση. Παρόλο πού στίς προσυνεδριακές ἐργασίες ἔγινε προσπάθεια σύγκλισης τῶν ἀντίθετων ἀπόψεων, οἱ τοπικές ὀργανώσεις ἔλαβαν στίς 7 Μαΐου δύο εἰσηγήσεις, μία τῆς πλειοψηφίας καί μία τῆς μειοψηφίας.

Τά 160.000 μέλη συζήτησαν τίς δύο εἰσηγήσεις, ἐξέλεξαν τούς ἀντιπροσώπους τους, πού μέ τή σειρά τους συγκεντρώθηκαν σέ ἐπίπεδο ὁμοσπονδιῶν, γιά νά ἐκλέξουν τούς τελικούς 5.914 ἀντιπροσώπους τοῦ Συνεδρίου. Ἡ ἄποψη τῆς πλειοψηφίας συγκέντρωσε στό Συνέδριο τό 75,48 % τῶν ψήφων, καί τῆς μειοψηφίας 24,1 %. Παρόλο πού ἡ ἐπιθυμία ἐξάλειψης τῶν διαφωνιῶν, ἡ προσπάθεια σύνθεσης τῶν δύο ἀπόψεων διακηρύσσονται ἀπ' ὅλες τίς πλευρές, οἱ δύο εἰσηγήσεις ξαναπροτάθηκαν καί τήν πρώτη καί τήν τε-

λευταία ἡμέρα τοῦ Συνεδρίου. Ἡ ψηφοφορία δέν ἔδειξε ἀλλαγές στή θέση τῶν συνέδρων.

Ὁ νικητής τοῦ Συνεδρίου Μιττεράν εἶναι ὁ μόνος πού ἐκφράστηκε μέ σαφήνεια ἐνάντια στήν προσπάθεια σύγκλισης τῶν δύο βασικῶν τάσεων, θεωρώντας την ἀνέφικτη καί χωρίς ἐνδιαφέρον, ἐφόσον δέν ἦταν δυνατόν τό κόμμα νά παρουσιαστεῖ στίς ἐκλογές σάν Κόμμα πού διεκδικεῖ τήν ἐξουσία καί ταυτόχρονα νά στηρίζεται σέ ἐσωτερικές πολιτικές συμφωνίες. Ἡ μειοψηφία δέχτηκε νά διαλυθεῖ, νά πάψει νά ὑφίσταται σάν ὀργανωμένη ἄποψη μέσα στό ΣΓΚ, νά σταματήσει νά δημοσιεύει δικά της ἐσωκομματικά κείμενα, ἐκτός ἀπό τό Θεωρητικό περιοδικό «Repères»· γενικά δέχτηκε νά ἐνσωματωθεῖ στό Κόμμα, στό πλαίσιο τοῦ ὁποίου φυσικά θά ἔχει τό δικαίωμα νά διακινεῖ καί νά ἐκφράζει ἐλεύθερα τίς ἀπόψεις της.

Πρόκειται γιά ἀποφάσεις πού σαφῶς δίνουν ἰδιαίτερο χαρακτήρα στό Σοσιαλιστικό κόμμα: στή θέση τῆς τυπικά σοσιαλδημοκρατικῆς ὀργανωτικῆς πρακτικῆς, μέ τήν αὐτονομία τῶν ὀργανωμένων τάσεων στό κομματικό κορμό, ἀποκτᾶ συνοχή, ὀργανωτική ἑνότητα καί ὁμοιογένεια. Ἀποφάσεις πού τοῦ ἐξασφαλίζουν μεγαλύτερο περιθώριο ἐλιγμῶν ἀπέναντι στούς συμμάχους του. Ἄλλωστε, πίσω ἀπό τό πρόβλημα τῆς σύνθεσης τῶν δύο τάσεων κρύβονται στήν πραγματικότητα σοβαρές πολιτικές διαφωνίες πού σχετίζονται μέ τή συμμαχία μέ τό ΓΚΚ, δεδομένου ὅτι τό CERES πρέσβευε ὅτι ἔπρεπε νά ὑπάρξει μεγαλύτερη προσέγγιση μέ τούς κομμουνιστές.

Διαφωνίες κομμουνιστῶν καί σοσιαλιστῶν

Μεταξύ τοῦ Σοσιαλιστικοῦ καί τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος, τόν τελευταῖο καιρό ὀξύνεται ὁ τόνος γύρω ἀπό θέματα πού ἀφοροῦν τόν ἐκσυγχρονισμό τοῦ Κοινοῦ Προγράμματος καί τό χρονοδιάγραμμα ἐφαρμογῆς του: Πρόκειται γιά τήν ἐθνικοποίηση μερικῶν ἀκόμη μονοπωλίων, καί τό χρονοδιάγραμμα τῶν ἐθνικοποιήσεων ἀποβλέπει στήν ἀποφυγή, στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ, ἀντιδράσεων τοῦ γαλλικοῦ καί διεθνοῦς κεφαλαίου καί τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας μέσα καί ἔξω ἀπό τή χώρα.

Τά δύο αὐτά ζητήματα, δηλαδή ὁ ἐκσυγχρονισμός τοῦ Κοινοῦ Προγράμματος καί τό χρονοδιάγραμμα ἐφαρμογῆς του, ἀποτέλεσαν τήν κυρίαρχη ἄποψη στό 22ο Συνέδριο τοῦ ΓΚΚ, τόν κεντρικό μοχλό πού θά κινήσει, χωρίς ὑπαναχώρηση, τόσο τίς ἐξωτερικές πολιτικές πρωτοβουλίες του ὅσο καί τίς ἐσωτερικές ζυμώσεις γιά τόν ἐκδημοκρατισμό του.

Ὅμως, καί γιά τή μειοψηφία τοῦ Σ.Κ. (CERES) ὁ ἐκσυγχρονισμός τοῦ προγράμματος εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ὅρος γιά νά ἀποφευχθοῦν οἱ ἐνδεχόμενες σοσιαλδημοκρατικές παρεκκλίσεις ἤ, ἀκόμη, γιά νά πάψει ἡ δεξιά νά ἐκμεταλλεύεται τίς ἀντιθέσεις στόν χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς. Τό CERES πιστεύει ὅτι πρέπει νά ἀφαιρεθεῖ κάθε πιθανότητα ἐπαλήθευσης τῆς προφητείας τοῦ Ζισκάρ Ντ' Ἐσταίν πού δήλωσε ὅτι «εἶναι ἀπόλυτα σίγουρος πώς ἡ ἑνωμένη ἀριστερά θά διαλυθεῖ πρίν ἤ μετά τίς ἐκλογές, εἴτε τίς κερδίσει εἴτε ὄχι». Ἄλλωστε ὁ Ζισκάρ Ντ' Ἐσταίν ἐλπίζει ὅτι, ἄν πραγματοποιηθεῖ κάτι τέτοιο θά μπορεῖ νά κυβερνήσει γιά τόν ὑπόλοιπο χρόνο τῆς ἐντολῆς του (λήγει τό 1981) μέ τούς σοσιαλιστές.

(Dessin de CHENEZ.)

Διαφωνίες καί διαφορές ἐκφράστηκαν ἐπίσης μεταξύ τοῦ Κομμουνιστικοῦ καί Σοσιαλιστικοῦ κόμματος ὡς πρός τήν διαμόρφωση τῆς ἀγορᾶς, τή γαλλική οἰκονομία, τήν ἐκβιομηχάνιση, τήν ἀποζημίωση τῶν ἐθνικοποιημένων βιομηχανιῶν καί τραπεζῶν. Οἱ ἀπόψεις διαφέρουν κυρίως ὡς πρός τήν ἀποζημίωση τῶν μετόχων τῶν ὑπό ἐθνικοποίηση μονοπωλίων. Μέ ἀφορμή μιά συνέντευξη τοῦ Ἀταλί, οἰκονομικοῦ συμβούλου τοῦ Μιττεράν, στό ἰταλικό «IL MANIFESTO», ἐξαπολύθηκε ὀξύτατη κριτική ἀπό τό ΓΚΚ. Ὁ Ἀταλί ὑποστήριξε πώς πρέπει νά ἀποζημιωθεῖ τό μεγαλύτερο μέρος τῶν μετόχων, καί τό ὑπόλοιπο νά μείνει ἐνεργό στίς ἐθνικοποιημένες ἐπιχειρήσεις. Τό Κομμουνιστικό κόμμα ἀντέδρασε, λέγοντας πώς παρόμοιες θέσεις ἀποτε-

λοῦν ὑπαναχώρηση ἀπό τίς ἐπιδιώξεις τοῦ Κοινοῦ Προγράμματος, τό ὁποῖο προβλέπει πλήρεις ἐθνικοποιήσεις. Ἐπιπλέον, παρόμοιες ἀπόψεις ἐκφράστηκαν στό σοσιαλιστικό κόμμα ἀπό τόν αὐτοδιαχειριστή Ροκάρ, ὁ ὁποῖος στά οἰκονομικά προβάλλει ἐξαιρετικά συντηρητικές θέσεις, παραπλήσιες μέ αὐτές τοῦ Ἀταλί.

Ὁ Μιττεράν, πάλι, δέν ἀποσαφήνισε ἄν ἐπιθυμεῖ ἤ ὄχι τόν ἐκσυγχρονισμό πού προτείνουν οἱ κομμουνιστές, καί δέν ἔθεσε μονάχα τά χρονικά ὅρια στά ὁποῖα πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι «ἄν δέν πραγματοποιηθεῖ συμφωνία ὡς τόν Ἰούλιο, μποροῦμε νά διατηρήσουμε ἀνέπαφο τό Πρόγραμμα τοῦ 1972, πού ἄλλωστε εἶναι πολύ καλό».

Εἶναι φανερό πώς παρόμοια προβλήματα, ὅπως ὁ ἐκσυγχρονισμός τοῦ Κοινοῦ Προγράμματος σχετίζονται μέ βασικά στοιχεῖα τοῦ χαρακτήρα τῆς κοινωνίας στήν ὁποία προσβλέπει καί στοχεύει ἡ γαλλική Ἀριστερά. Γιά τόν λόγο αὐτό, καί οἱ κομμουνιστές καί τό CERES ἀγωνίζονται τόσο ἔντονα γιά τά θέματα αὐτά. Ἀλλά εἶναι ἐξίσου φανερό πώς αὐτός εἶναι καί ὁ λόγος καί ἡ οὐσία τῆς διαφωνίας μεταξύ τοῦ ΣΓΚ καί τῆς μειοψηφίας, ὅπως καί μεταξύ τοῦ ΣΓΚ καί τοῦ ΓΚΚ.

Ὁ Μιττεράν, οὐσιαστικός νικητής

Τό Συνέδριο τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος, ἐννέα μῆνες πρίν ἀπό τίς ἀποφασιστικές γιά τήν Ἀριστερά βουλευτικές ἐκλογές, ἔληξε πραγματοποιώντας τήν ὀργανωτική ἑνότητα τοῦ ΣΓΚ καί τήν πολιτική ὁμοφωνία του, ἀλλαγές πού ἔδωσαν μεγαλύτερη εὐελιξία καί ἀποτελεσματικότητα στόν Μιττεράν. Ἦταν ὁ πραγματικός νικητής τοῦ Συνεδρίου. Μέ τήν ἀπόλυτη κυριαρχία τῆς ἄποψης πού πλειοψήφισε ἔγινε δυνατό, σέ ἐνδεχόμενη ἐκλογική νίκη τῆς Ἀριστερᾶς, νά ὑπάρχει πλήρης ἄνεση κινήσεων τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα καί περισσότερη ἀντιστοιχία μεταξύ τῆς κυβερνητικῆς ὁμάδας καί τῆς κομματικῆς ἡγεσίας.

Ἡ ἑνότητα τῆς γαλλικῆς Ἀριστερᾶς κάθε ἄλλο παρά εἶναι χωρίς προβλήματα, ὅπως καί ἡ ἑνότητα στό ἐσωτερικό τῶν δύο βασικῶν της κομμάτων. Ὡστόσο φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν δυνατότητες νά ξεπεραστοῦν, καί ἡ Ἑνωμένη Ἀριστερά νά προσφέρει στήν Γαλλία μιά ἐναλλακτική λύση, πού πιθανόν θά ἀποτελέσει τήν ἀπαρχή γιά μιά πρωταρχικῆς σπουδαιότητας τομή: ἥττα τῶν καπιταλιστικῶν-συντηρητικῶν δυνάμεων σέ ἕνα νευραλγικό σημεῖο τῆς Εὐρώπης.

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ

EUROPA HOLIDAYS

ΓΡΑΦΕΙΑ ΤΑΞΙΔΙΩΝ

Εἰσιτήρια . Ἐξωτερικοῦ . Ἐσωτερικοῦ

Europa Holidays

Μητροπόλεως 5, 4ος ὄροφος, τηλ. 3221454-5

Ἕνα κείμενο τοῦ Μπέρτολτ Μπρέχτ γιά τήν κουλτούρα

ΤΟ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ ΔΕΝ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ ΜΕ ΑΣΠΡΟ ΚΟΛΑΡΟ

μετάφραση: Παναγιώτης Σκούφης

[...] Ὅσο γι᾽ αὐτή τήν κουλτούρα, δέν εἶναι παρά βρώμικα ὑπολείμματα πού ἀπόμειναν ἀπό τά μεγάλα ξεπουλήματα, τά ὁποῖα δέν ἀκολουθοῦν μονάχα τίς πτωχεύσεις ἀλλά καί προπορεύονται ἀπ᾽ αὐτές.

Ἡ κουλτούρα βρίσκεται σέ θλιβερή κατάσταση, κι ἄν δεχτεῖ κανείς πώς τήν ἐβίασαν, πάντως βοήθησε κι ἡ ἴδια γενναῖα σ᾽ αὐτή τήν πράξη. Εἶναι πραγματικά δύσκολο νά τή βγάλεις ἀπό τά εἰσαγωγικά. Ὅμως οἱ ἐχθροί μας τῆς ἐπιτίθενται. Εἶναι αὐτό λόγος γιά μᾶς νά τήν ὑπερασπίσουμε; Δέν ὑπερασπίζουμε ὁτιδήποτε χτυπᾶνε οἱ ἐχθροί μας. Ἀκόμη κι ὁ φασισμός προσπαθεῖ νά ξεφορτωθεῖ ὁρισμένες σωρευμένες δυσκολίες γενικῆς φύσης καί νά ἐκκαθαρίσει κατασιάσεις πού ἔγιναν ἀνυπόφορες (στή Γερμανία τήν πολιτική τῆς Ἐκκλησίας, μερικά μοναρχικά, τοπικιστικά ρεύματα, τή συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν μέ τά χρέη της καί τήν ἀπαγόρευση τῆς συγκρότησης ἐνόπλων δυνάμεων κ.λπ.).

Τί γίνεται μέ τήν κουλτούρα; Γνωρίζουμε, ἴσως ὄχι μέ ἀρκετή ἀκρίβεια κι ὄχι μέ ἀρκετό πάθος οὔτε σέ πλήρη ἔκταση, ὅτι ἡ ἀστική κουλτούρα στηρίζεται στήν ἰδιοκτησία, πού σήμερα κυριαρχεῖ σάν ἰδιοκτησία στά μέσα παραγωγῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά γνωρίζουμε πώς ἡ κουλτούρα αὐτή σήμερα γκρεμίζεται σέ μερικές χῶρες, γιατί δέν προσφέρει πιά αὐτό πού τῆς ζητοῦν, δηλαδή προστασία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Τό κείμενο αὐτό (μέρος τῆς ἐνότητας «Zur Politik und Gesellschaft»*) μεταφράστηκε ἀπό τόν 20ό τόμο τῶν «Ἁπάντων» τοῦ Μπρέχτ (ἔκδ.* Zurkampf, *1967), σελ. 88-93. Στά ἑλληνικά ἔχει ξαναμεταφραστεῖ ἀπό τόν Β. Βεργωτή, στόν τόμο «Μπ. Μπρέχτ, Γιά τή φιλοσοφία καί τό μαρξισμό», ἐκδ. Στοχαστής, Ἀθήνα 1977.*

Ἡ κουλτούρα λοιπόν εἶναι κάτι τό ἀρκετά ἀντιφατικό, ἀφοῦ μπορεῖ νά φτάσει σέ τέτοια σύγκρουση μέ τίς σχέσεις ἰδιοκτησίας, πού γιά νά τίς προστατέψει γεννήθηκε κάποτε. Γιατί ὄχι μόνο ὑστερεῖ, ὄχι μόνο δέν ἀκολουθεῖ, ὄχι μόνο ἐγκαταλείπεται, ἀλλά καί καταπολεμιέται ἐνεργά καί θορυβώδικα.

Καί δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε πώς μαζί μέ τήν ἐξύμνηση τῆς ἰδιοκτησίας εἶχε ἀναλάβει τότε καί κάποια συνεργασία στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Τώρα πιά, ἔχοντας φτάσει σέ ἄσχημο ἀδιέξοδο, θ' ἀναγκαστεῖ νά πάρει θέση. Θ' ἀναγκαστεῖ νά θυσιάσει ὅ,τι ἀντιστρατεύεται τίς παραγωγικές δυνάμεις. Κι ὁ φασισμός θά θυσιάσει μερικά τέτοια στοιχεῖα, ἀκόμη καί αὐτός, καί κανείς δέν θά ξαναχτίσει αὐτό πού γκρεμίζεται: Ἐκεῖνα ὅμως τά στοιχεῖα της πού ἐξακολουθοῦν νά συμμετέχουν στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πρέπει νά τά προασπίσουμε, ἰδιαίτερα μάλιστα ἐμεῖς, καί σέ λίγο μονάχα ἐμεῖς πιά.

Ἡ κουλτούρα καθρεφτίζει βέβαια τή σύγκρουση στήν ὁποία ἔχουν περιέλθει οἱ παραγωγικές δυνάμεις μέ τόν τρόπο παραγωγῆς. Ὅμως δέν εἶναι καθόλου ὁλότελα ἀντιδραστική, ἁπλή ἀπόφυση, ἐνοχλητικά δεσμά. Ὀφείλει νά προστατεύει τήν ἰδιοκτησία. Ὅμως τήν προστατεύει; Τήν προστατεύει ἀπόλυτα; Δέν κάνει τίποτ' ἄλλο; Καί οἱ παραγωγικές σχέσεις ὄφειλαν νά ὀργανώσουν τήν παραγωγή. Τί γίνεται σήμερα μ' αὐτή τή σχέση; Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πώς σήμερα ὄχι λίγοι πολιτιστικοί φορεῖς προσεγγίζουν ὅλο καί περισσότερο τό προλεταριάτο, τήν ἰσχυρότερη ἀπ' ὅλες τίς παραγωγικές δυνάμεις. Ἡ πολιτιστική δραστηριότητα τοῦ προλεταριάτου, ἡ μάθησή του, ἡ πνευματική του παραγωγή δέν συντελεῖται ξέχωρα ἤ παράλληλα, δηλαδή ἐντελῶς ξεχωριστά, ἀπό τήν ἀστική. Ὑπάρχουν κοινά καί στίς δυό στοιχεῖα. Ὅπως πρέπει νά τονίσουμε πώς ὁρισμένα ἔθιμα πού ὑπῆρξαν στοιχεῖα κουλτούρας, ἔπαιξαν πιά τό ρόλο τους, καί σήμερα κατάντησαν στοιχεῖα βαρβαρότητας, ἔτσι ὑπάρχουν ἄλλα στοιχεῖα πού ἐξακολουθοῦν νά διατηροῦνται, βρίσκονται σέ διωγμό, καί πρέπει ἐμεῖς νά τά ὑπερασπίσουμε. Ἡ βάση τῆς στάσης μας ἀπέναντι στήν κουλτούρα εἶναι ἡ διαδικασία ἀπαλλοτρίωσης πού συντελεῖται στό ὑλικό ἐπίπεδο.

Ἡ ἀναδοχή αὐτή ἀπό μᾶς ἔχει τό χαρακτήρα μιᾶς ἀποφασιστικῆς ἀλλαγῆς. Ἐδῶ, δέν μεταβάλλεται μόνο ὁ ἰδιοκτήτης, ἀλλά καί ἡ ἰδιοκτησία. Καί αὐτό εἶναι μιά περίπλοκη διαδικασία. Τί ὑπερασπιζόμαστε λοιπόν ἀπό τήν κουλτούρα; Ἡ ἀπάντηση πρέπει νά εἶναι: ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού γιά νά διατηρηθοῦν ὀφείλουν νά ἐξαφανίσουν τίς σχέσεις ἰδιοκτησίας.

Θά μπορούσαμε ἐδῶ, γιά νά γίνουμε κατανοητοί, νά παραλλάξουμε τήν περικοπή τοῦ Προυντόν, πού χρησιμοποίησε κι ὁ Λένιν:

> Ὅταν ἡ ἀστική τάξη δέν εἶναι πιά ἱκανή νά ὀργανώσει τήν κουλτούρα, ὅπως δέν εἶναι πιά ἱκανή νά ὀργανώσει τήν παραγωγή·
> ὅταν κανείς πιά δέν ἀκούει τούς παλιούς ἐξορκισμούς, γιατί ὅλοι κουφάθηκαν ἀπό τίς τρομαγμένες κραυγές τῶν βιασμένων καί τῶν πεινασμένων·
> ὅταν εἰρηνοφιλία σημαίνει ἀδυναμία, καί καλοσύνη αὐτοθυσία·
> ὅταν οἱ ἐργάτες, ἡ συντριπτική πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, ἐμποδίζονται νά ποῦν τήν ἀλήθεια κι ἀναγκάζονται ν' ἀκοῦν τό ψέμα·
> ὅταν τό ἔθνος κατάντησε ἀντικείμενο καταφρόνιας, καί ἡ ὑπηρέτησή του ἔγκλημα·
> ὅταν ὁ παιδαγωγός εἶναι παραστάτης τοῦ νεκροθάφτη καί ἡ παιδεία ἀφήνει πίσω της ἀκρωτηριασμένους μονάχα ἤ ἐκτελεσμένους·
> ὅταν οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες μποροῦν νά εἶναι ἐφικτές μόνο μ[illegible]ασμό, καί ὁ ἐκβιασμός ναυαγεῖ πάνω στή σωματική ἐξασθένιση τῶν ἐκβιασμένων·
> ὅταν ἡ διδασκαλία ὠφελεῖ μονάχα τόν διδάσκοντα, τόν μαθητή τόν βλάφτει, κι ὅταν τελικά οὔτε τόν πρῶτο δέν ὠφελεῖ πιά·
> ὅταν ἡ μουσική συνοδεύει τίς μαζικές δολοφονίες, τό μυθιστόρημα τίς ἐξυμνεῖ, καί ἡ φιλοσοφία τίς θεμελιώνει·
> ὅταν ἡ διαφθορά δέν μπορεῖ πιά νά κρατηθεῖ κρυφή, καί ἡ κατάργησή της δέν σημαίνει πιά περιορισμό τῆς ἀθλιότητας·
> ὅταν ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή φυλακή καί στήν κατοικία τοῦ ἐργάτη ἐκατάντησε τόσο ἀσήμαντη ὥστε στήν πρώτη, γιά νά μπορεῖ κανείς νά προκαλεῖ μ' αὐτήν τόν τρόμο, πρέπει νά μπάσει τά βασανιστήρια·
> ὅταν οἱ ἀρετές πρέπει νά παρέχονται γιά νά ἰσοφαρίζουν τά ἐγκλήματα τῶν ἀνωτέρων·
> ὅταν τό βιός τοῦ λαοῦ ἀξιοποιεῖται στήν ἐξόντωση τοῦ λαοῦ μέ πολέμους·
> ὅταν οἱ πόλεμοι κατάντησαν τό τελευταῖο καταφύγιο τῆς οἰκονομίας, καί δέν μποροῦν πιά νά κερδηθοῦν· [...]

μέ λίγα λόγια: ὅταν ἡ κουλτούρα καταρρέει ὁλότελα, εἶναι καταστιγματισμένη, σχεδόν ἕνα σύστημα ἀπό στίγματα, ἕνας σωρός ἀπορίμματα·
ὅταν οἱ ἰδεολόγοι ἔχουν διαφθαρεῖ παραπολύ γιά νά ἐπιτεθοῦν στίς παραγωγικές σχέσεις ἀλλά καί παραπολύ διαφθαρεῖ γιά νά τίς ὑπερασπίσουν, ὥστε νά ἐκδιώκονται ἀπ᾽ τούς καλόβολους ἀλλά κακοϋπηρετούμενους ἀφέντες·
ὅταν οἱ λέξεις κι οἱ ἔννοιες ἔχουν ἐλάχιστη πιά σχέση μέ τά ἀντικείμενα, τίς πράξεις καί τίς σχέσεις πού χαρακτηρίζουν, ὥστε νά μπορεῖς ν᾽ ἀλλάξεις αὐτά τά τελευταῖα χωρίς νά χρειάζεται ν᾽ ἀλλάξεις καί τά πρῶτα, ἤ νά μπορεῖς ν᾽ ἀλλάξεις τίς λέξεις, καί ἀντικείμενα, πράξεις καί σχέσεις παραμένουν ὅπως ἦταν·
ὅταν, ὅποιος δέν εἶν᾽ ἕτοιμος νά σκοτώσει δέν μπορεῖ νά ᾽χει πιά καμιά ἐλπίδα νά γλιτώσει στή ζωή·
ὅταν ἡ πνευματική δραστηριότητα περιορίζεται τόσο, ὥστε ἀπ᾽ αὐτό νά ὑποφέρει κι ἡ ἴδια ἡ διαδικασία τῆς ἐκμετάλλευσης·
ὅταν στούς ἀνθρώπινους τύπους δέν μπορεῖ πιά νά δοθεῖ ὁ καιρός πού χρειάζονται γιά νά πεθάνουν·
ὅταν ἡ προδοσία δέν βοηθάει πιά σέ τίποτε, ἡ χυδαιότητα δέν ἀποφέρει πιά τίποτε, ἡ βλακεία δέν προσδιορίζει πιά κανέναν·
ὅταν ἀκόμη κι ἡ ἀχόρταγη αἱμοδιψία τῶν παπάδων δέν ἀρκεῖ πιά καί πρέπει νά ἐκδιωχτοῦν·
ὅταν δέν ὑπάρχει τίποτε πιά γιά νά ξεσκεπαστεῖ, γιατί ἡ καταπίεση προχωρεῖ χωρίς τή μάσκα τῆς δημοκρατίας, ὁ πόλεμος χωρίς τή μάσκα τῆς εἰρηνοφιλίας, καί ἡ ἐκμετάλλευση χωρίς τή μάσκα τῆς ἑκούσιας συγκατάθεσης τῶν ἐκμεταλλευομένων·
ὅταν κυριαρχεῖ ἡ πιό αἱματηρή λογοκρισία γιά κάθε στοχασμό, ἀλλά εἶναι περιττή γιατί κανείς πιά δέν στοχάζεται·

τότε μπορεῖ τό προλεταριάτο νά παραλάβει τήν κουλτούρα στήν ἴδια κατάσταση ὅπως καί τήν παραγωγή: σέ κατάσταση καταστροφῆς. Γιατί καί τήν παραγωγή τήν ἀποχτάει μόνο ὅταν ἔχει ξεπέσει, ὅταν ἔχει καταστραφεῖ ἀπό κρίση ἤ πόλεμο, καί τό προλεταριάτο πρέπει νά πάρει μέρος καί τό ἴδιο σ᾽ αὐτή τήν καταστροφή.

Κανείς δέν μπορεῖ ὡστόσο νά περιμένει ὅτι αὐτή ἡ κληρονόμηση θά μποροῦσε νά ἦταν μιά εἰρηνική καί φιλόπονη συγκομιδή ἀδέσποτων ἀγαθῶν ἐγκαταλειμμένων στούς πέντε δρόμους.

Δέν ὑπάρχει ἀναιδέστερο πράμα ἀπό τόν πονηρό χωρισμό τῶν ἐννοιῶν πρόοδος καί κουλτούρα[1] στόν ὁποῖο ἐξοικειώνονται ἤδη τά νιάνιαρα ἀπό τό δημοτικό. Ἔτσι, τό ἕνα ὑποτίθεται εἶναι ἀπαραίτητο στή ζωή, σχετίζεται μέ τή Διοίκηση, ἀφορᾶ τίς ἀνέσεις, τό ρυθμό, τίς συγκοινωνίες, τήν ὑγιεινή, εἶναι δηλαδή κάτι τό ρηχό. Τό ἄλλο, ἀντίθετα, εἶναι κάτι πού ἀναπτύσσεται μέ βραδύτητα, πιό ὀργανικό, δυσκολομάθητο, πολύτιμο, περιττό. Ἀκριβῶς ἡ δεύτερη αὐτή ἔννοια καταδείχνει μέ ἰδιαίτερη σαφήνεια ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιά ἕνα καί τό αὐτό πράγμα, ἀλλά ἀφορᾶ δυό εἰδῶν τάξεις, ἄρα εἶναι κάτι ἀπερίγραπτα διαφορετικό. Καί γιά τή μία ἀπό τίς δυό αὐτές τάξεις τό περιττό δέν χρειάζεται, φῶς φανάρι. Ἐνῶ ὁρισμένες φυλές κι ὁρισμένες τάξεις μποροῦν νά προοδέψουν, πράγμα πού γίνεται εὔκολα μέ μερικά κανόνια καί κεφάλαια, ὅμως κουβέντα δέν ἀκούγεται ὅτι θά μποροῦσαν κι αὐτές νά ἐκπολιτιστοῦν. Ὅσο γιά τίς λίγο πολύ ἔγχρωμες φυλές, αὐτές πολιτισμό ἀποχτᾶνε ὅταν βροντᾶνε τά κανόνια. Μόνο πού ἡ πρόοδος δέν εἶναι ἀρκετά πλήρης. Μέ κάτι ἄλλες τάξεις, ἀλλιῶς ἔχουν τά πράγματα. Τά κανόνια βροντᾶνε συνήθως ἐπειδή ἐκεῖνες ἀπειλοῦν τήν κουλτούρα.

1. Στά γερμανικά Kultur und Zivilisation. Kultur, σημαίνει αὐτό πού λέμε ἐμεῖς πολιτισμός καί Zivilisation, αὐτό πού λέμε «τεχνικός πολιτισμός». (Σ. τ. Μ.)

Η ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ*

Τοῦ Φώτη Ἀποστολόπουλου

1. Ἡ «γλώσσα» καί ἡ ἀρχαία γραμματική Παράδοση

1.1. Γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου, ὀργανωμένου σέ κοινωνία, εἶναι ἡ ἱκανότητά του νά ἐπικοινωνεῖ μέ τό συνάνθρωπό του μέσω τοῦ «λόγου» πού ἀρθρώνεται στή στοματική του κοιλότητα. Ὁ «λόγος» ὅμως δέν εἶναι ὁμοιογενής· κάθε κοινωνικό σύνολο σ᾽ ἕναν δεδομένο χῶρο ἔχει τόν δικό του «λόγο». Ὁ ἰδιαίτερος «λόγος» ἑνός κοινωνικοῦ συνόλου ἀποτελεῖ τή «γλώσσα» του. Τό γεγονός αὐτό βεβαιώνεται ἀπό τήν ὕπαρξη χιλιάδων «γλωσσῶν» πού ἀντιστοιχοῦν σέ ἀνάλογες κοινωνικές ὁμάδες καί λειτουργοῦν σάν μέσα ἐπικοινωνίας τῶν μελῶν τους.

1.2. Ἡ ἔρευνα ὅμως καί ἡ μελέτη γύρω ἀπό τή «γλώσσα» θά ἀρχίσει μέ βάση τή γραπτή της ἀπεικόνιση. Γι᾽ αὐτό ἀκριβῶς καί οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, οἱ πρῶτοι στόν εὐρωπαϊκό χῶρο πού ἀσχολήθηκαν μέ τό φαινόμενο τῆς γλώσσας, ὀνόμασαν «γραμματική» (τέχνη τοῦ γράφειν) τίς σχετικές μ᾽ αὐτήν ἔρευνες. Ἀλλά οἱ ἔρευνες αὐτές ἐντάσσονται στίς γενικότερες φιλοσοφικές ἀπορίες καί στίς ἀνάγκες τῆς Λογικῆς. Ἔτσι τό πρόβλημα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων (Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Στωικοί κ.ἄ.) εἶναι ἄν ἡ γλώσσα εἶναι προϊόν τῆς *Φύσης*, ἑπομένως θεσμός αἰώνιος καί ἄφθαρτος, ἤ προϊόν *Συμβάσης* ἀνάμεσα στά μέλη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, ἑπομένως θεσμός αὐθαίρετος καί ὑποκείμενος στή μεταβολή κι ἀκόμη στήν κατάργησή του καί τήν ἀντικατάστασή του ἀπό κάποιον ἄλλο. Ὁ διχασμός στό «φύσει» ἤ «θέσει» τῆς γλώσσας ἔθρεψε τίς συζητήσεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου σχετικά μέ αὐτήν. Κι ὅταν στά ἀλεξανδρινά χρόνια παρουσιάστηκε ὁ διχασμός ἀνάμεσα στήν ἀντίληψη περί *κανονικότητας* (=«ἀναλογίας») καί *μή κανονικότητας* (=«ἀνωμαλίας») τῶν γλωσσικῶν μορφῶν καί τῶν σχέσεών τους μέ τή σημασία τους, δέν ἔχουμε στήν πραγματικότητα παρά τό παλαιό πρόβλημα σέ ἄλλη μορφή του.

1.3. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό γενικότερο φιλοσοφικό ἐνδιαφέρον γιά τήν «οὐσία» καί τήν «ἀλήθεια», οἱ ἔρευνες τῶν Ἑλλήνων στοχαστῶν, καί φιλολόγων ἀργότερα, συνέβαλαν στήν ἀνάπτυξη τῆς πρώτης γλωσσικῆς σκέψης, τῆς «γραμματικῆς», στόν εὐρωπαϊκό χῶρο. Οἱ ἀναζητήσεις γιά τό «ἔτυμο» τῶν λέξεων, πού ὁδήγησαν στή διατύπωση τῶν ἀρχῶν τῆς *ὀνοματοποιίας*, τοῦ *φωνητικοῦ συμβολισμοῦ*, τῆς *μεταφορᾶς*, τῆς *παραγωγῆς*, ἐγγράφονται στίς πρῶτες κατακτήσεις· ἡ μελέτη τῶν ἤχων (=γραμμάτων), πού συνθέτουν τίς λέξεις, καί ὁ χαρακτηρισμός τους, ἡ διάκριση τῶν μερῶν τοῦ λόγου, ἡ ἐπισήμανση τῶν γραμματικῶν κατηγοριῶν καί ἡ ἀνάλυση τῆς λειτουργίας τους, ἐπιτεύγματα σημαντικά τῆς ἑλληνικῆς γλωσσικῆς σκέψης, κατέληξαν στήν πρώτη συστηματική περιγραφή τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, στή «Γραμματική» τοῦ Διονύσιου τοῦ Θράκα (2ος π.Χ. αἰ.), πού θά συμπληρωθεῖ ἀργότερα μέ τή «Σύνταξη» τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Δύσκολου (2ος μ.Χ. αἰ.).

1.4. Τή γραμματική παράδοση τῶν Ἑλλήνων κληρονομοῦν οἱ Ρωμαῖοι· ὁ Οὐάρων, ὁ Δονάτος, ὁ Πρισκιανός ἀκολουθοῦν πιστά τή χαραγμένη πορεία καί διαπιστώνουν τίς ὁμοιότητες τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς λατινικῆς γλώσσας. Ἡ κληρονομιά αὐτή θά βαρύνει τίς γλωσσικές ἔρευνες τῶν Σχολαστικῶν τοῦ Μεσαίωνα καί θά συνεχιστεῖ κατά τήν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης καί ὕστερα ἀπ᾽ αὐτήν ὡς τόν 18ο αἰ. Ἡ μελέτη τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν, πού ὑψώθηκαν τότε σέ γραφόμενες, ἀκολουθεῖ τήν ἑλληνορωμαϊκή παράδοση, τήν ὁποία δέν θά ἀποφύγει καί ἡ «Γενική καί λογική Γραμματική» τοῦ Port-Royal (17ος αἰ.). Πάντως τά χαρακτηριστικά τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς αὐτῆς παράδοσης μποροῦν νά συνοψιστοῦν στά ἑξῆς: στήν προτεραιότητα τῆς γραπτῆς ἀπέναντι στήν ὁμιλούμενη γλώσσα· στή σύνδεσή της μέ

---

* Ἡ μελέτη αὐτή χρησίμευσε ὡς βάση τῶν πέντε (5) μαθημάτων πού δόθηκαν στήν «Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας» ἀπό τίς 22.1.1976 ὡς τίς 26.2.1976.

τή λειτουργία τῆς Λογικῆς· στήν ταυτότητα τῶν στοιχείων καί τῶν κατηγοριῶν ὅλων τῶν γλωσσῶν τοῦ κόσμου καί τέλος στήν παραγνώριση τοῦ φαινομένου τῶν γλωσσικῶν μεταβολῶν καί τῆς ἐξέλιξης.[1]

2. Ἡ ἰνδική γραμματική παράδοση καί ἡ ἐμφάνιση τῆς «συγκριτικῆς φιλολογίας»

2.1. Τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰ. ἀνακαλύφθηκε ἡ σανσκριτική γλώσσα (ἀρχαία ἰνδική) καί διαπιστώθηκε ἡ ἀναμφισβήτητη συγγένειά της μέ τήν ἑλληνική καί λατινική. Τό γεγονός αὐτό ὁδήγησε στή σκέψη ὅτι καί οἱ τρεῖς αὐτές γλῶσσες κατάγονται ἀπό μιά μητέρα-γλώσσα, πού τώρα δέν ὑπάρχει πιά, τήν *Ἰνδο-ευρωπαϊκή*. Τήν ἴδια ὅμως ἐποχή ἀνακαλύφθηκε καί ἡ *Γραμματική* τοῦ Panini, ἀρχαίου Ἰνδοῦ γραμματικοῦ (6ος αἰ. π.Χ.), πού μαρτυρεῖ μιάν ἄλλη, ἐντελῶς ἀνεξάρτητη γραμματική παράδοση, τήν ἰνδική, πολύ ἀρχαιότερη ἀπό τήν ἑλληνική. Ἡ ἰνδική παράδοση, καθοδηγούμενη ἀπό μαγικοθρησκευτικές ἀνάγκες, χαρακτηρίζεται γιά τή θαυμαστή ἀνάλυση τῶν ἤχων, πού ἀποτελεῖ ὑποδειγματική μελέτη τῆς φωνητικῆς τῆς σανσκριτικῆς. Ταυτόχρονα ὅμως καταγίνεται καί μέ τήν ἀνάλυση τῆς δομῆς τῶν λέξεων, γεγονός ἄγνωστο στήν ἑλληνορωμαϊκή παράδοση. Ἡ ἀνακάλυψη τῆς σανσκριτικῆς καί τῆς ἰνδικῆς γραμματικῆς παράδοσης θά ἔχει πολύ γόνιμες συνέπειες στή γλωσσική σκέψη.

2.2. Ἡ διαπίστωση τῆς συγγένειας ἀνάμεσα στή σανσκριτική, τήν ἑλληνική καί λατινική, ὁδήγησε στή συγκριτική μελέτη τῶν γλωσσῶν καί στήν ἐπιστημονική θεμελίωσή της. Ἔτσι ἐμφανίζεται τή δεύτερη δεκαετία τοῦ 18ου αἰ. ἡ «Συγκριτική Φιλολογία ἤ Γραμματική» μέ ἐμπνευστή τόν Γερμανό σοφό Franz Bopp, τόν ὁποῖο πλαισιώνουν καί ἄλλοι, Γερμανοί ἐπίσης, σοφοί. Ἀποτέλεσμα τῶν ἐρευνῶν τῆς νέας αὐτῆς Σχολῆς εἶναι ἡ κατάταξη τῶν γλωσσῶν τοῦ κόσμου σέ «οἰκογένειες», ἀνάλογα μέ τήν παρουσιαζόμενη μεταξύ τους συγγένεια, πού διαπιστώνεται μέ τή μέθοδο τῆς σύγκρισης. Ἡ μελέτη τῆς γλώσσας ἀρχίζει πλέον νά ἀποκτᾶ αὐτόνομο χαρακτήρα· γίνεται ἐπιστήμη, ἡ Γλωσσολογία, μέ δικό της ἀντικείμενο καί δική της μέθοδο. Κάτω, μάλιστα, ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ πνευματικοῦ ρεύματος τῆς ἐποχῆς, τοῦ *ρομαντισμοῦ*, ἡ συγκριτική φιλολογία ἀναγνωρίζει τή γλώσσα σάν θεσμό κοινωνικό πού ὑπόκειται στό νόμο τῆς μεταβολῆς καί τῆς ἐξέλιξης, τήν ἰσότητα δικαιωμάτων ὅλων τῶν γλωσσῶν τοῦ κόσμου, ὅσο «βάρβαρες» κι ἄν θεωροῦνται, καί τή σχέση της μέ τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους.

2.3. Τό κλίμα τοῦ θετικισμοῦ ἀπό τή μιά μεριά καί τοῦ ἱστορικισμοῦ ἀπό τήν ἄλλη, σέ συνδυασμό μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐρευνῶν τῆς ψυχολογίας, κλίμα πού ἐπιδροῦσε γόνιμα στίς πνευματικές ἀναζητήσεις τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 18ου αἰ., δέν ἄφησε ἀπείραχτη τή γλωσσική ἐπιστήμη, πού τήν ἐξέφραζε ἡ σχολή τῆς «Συγκριτικῆς Φιλολογίας». Ἔτσι ἐμφανίζεται στούς κόλπους της μιά τάση (Brugmann κ.ἄ.), πού τελικά θά πάρει αὐτόνομο χαρακτήρα. Εἶναι ἡ τάση τῶν *Νεογραμματικῶν* πού θεωροῦν τή γλώσσα καθαρά ἱστορικό φαινόμενο. Οἱ Νεογραμματικοί, χωρίς νά ἀπομακρύνονται ἀπό τή συγκριτική μέθοδο, ἵδρυσαν τήν «Ἱστορική Σχολή», πού οἱ ἀρχές της συνοψίζονται: στήν ἀναγνώριση σταθερῶν φωνητικῶν νόμων βάσει τῶν ὁποίων πραγματοποιεῖται ἡ ἀλλαγή τῶν γλωσσικῶν μορφῶν· στό ρόλο τοῦ χρόνου ὡς παράγοντα τῶν γλωσσικῶν μεταβολῶν· στή σημασία τῆς «ἀναλογίας» ὡς αἰτίας ποικίλων γλωσσικῶν μεταπλασμῶν καί τέλος στήν ἀξία τῆς προφορικῆς ὁμιλίας, πού σ' αὐτήν πραγματοποιοῦνται πρῶτα ὅλες οἱ ἀλλαγές. Γιά τούς Νεογραμματικούς βάση τῆς μελέτης τοῦ γλωσσικοῦ φαινομένου εἶναι ἡ διαδοχικότητα τῶν μορφῶν μέσα στό χρόνο, γεγονός πού κατακερμάτιζε τή γλώσσα σέ μεμονωμένα στοιχεῖα καί παραγνώριζε ἐντελῶς τό *σύνολο* πού λειτουργεῖ σέ κάθε δεδομένη στιγμή. Ὡστόσο δέν μπορεῖ κανείς νά ἀρνηθεῖ τή συμβολή τῆς «Ἱστορικῆς Σχολῆς» στήν ἔρευνα τῆς γλώσσας καί στή μεγαλύτερη ἀνεξαρτητοποίηση τῆς γλωσσολογίας ὡς ἐπιστήμης.[2]

3. Ὁ F. de Saussure καί ἡ ἔννοια τοῦ συστήματος

3.1. Ὁ Ἑλβετός γλωσσολόγος F. de Saussure μέ τήν πρώτη του γλωσσική ἐργασία πού ἔχει τίτλο Mémoire sur le système des voyelles des langues indoeuropéennes (1879) διατύπωσε τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι *σύστημα*, σύνολο δηλαδή στοιχείων πού διαφέρουν μεταξύ τους ἀλλά πού ἀλληλοσυνέχονται καί ἀλληλοπροσδιορίζονται· καί ἡ μελέτη ἑπομένως κάθε γλώσσας πρέπει νά ἀντιμετωπίζεται σάν ἕνα τέτοιο σύστημα καί ὄχι σάν στοιχεῖα μεμονωμένα πού ἀλλάζουν μέ τήν ἐπίδραση τοῦ χρόνου. Τά στοιχεῖα μόνα τους δέν εἶναι τίποτε· μόνο στή σχέση τοῦ ἑνός μέ τό ἄλλο λειτουργοῦν καί ἀποκτοῦν ἀξία. Ἡ ἔννοια γλώσσα-σύστημα ἀνατρέπει τήν ἀντίληψη τῶν Νεογραμματικῶν καί ἀνοίγει μιά νέα περίοδο τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης, τήν περίοδο τῆς *δομικῆς γλωσσολογίας* (linguistique structurale). Ὁ F. de Saussure θά ἐπεξεργαστεῖ τήν ἐπαναστατική γλωσσική του θεωρία καί θά τήν παρουσιάσει συστηματικά σέ μιά σειρά μαθημάτων στό πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης. Τά *Μαθήματα Γενικῆς Γλωσσολογίας* θά ἐκδοθοῦν ἀπό τούς μαθητές του στά 1916, καί οἱ καινούριες ἰδέες του θά στηρίξουν τή σύγχρονη γλωσσολογία.

1. Γιά τήν ἀρχαία «γραμματική» παράδοση, ἐκτός ἀπό τά ἴδια τά ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων (Πλάτωνος Κρατύλος, Ἀριστοτέλους Ποιητική, τά ἔργα Διονυσίου τοῦ Θράκα καί Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου), βλέπε: M. Leroy, Les grands courants de la linguistique moderne, Bruxelles 1971², σελ. 3-13. J. Layons, Linguistique Générale, Introduction à la linguistique théorique, γαλ. μτφρ., Παρίσι, Larousse, 1970, σελ. 7-17. G. Mounin, Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle, Παρίσι, Puf, 1970, σελ. 21-119, ὅπου καί πλούσια βιβλιογραφία. O. Ducrot-T. Todorov, Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage, Παρίσι, Seuil, 1972 σελ. 64-67. Arnauld et Laucelot, Grammaire générale et raisonnée (ἡ γνωστή ὡς grammaire τοῦ Port-Royal), νέα ἔκδοση 1969, μέ πρόλογο τοῦ M. Foucault.

2. Γιά τήν ἰνδική γραμματική παράδοση καί τήν ἐπίδραση τῆς ἀνακάλυψης τῆς σανσκριτικῆς στή γλωσσική σκέψη: M. Leroy, ὅ.π., σελ. 17-57. G. Mounin, ὅ.π., σελ. 120-217. E. Benveniste, Problèmes de linguistique générale, Παρίσι, Gallimard, σελ. 18-31. B.Malmberg, les nouvelles tendances de la linguistique, Παρίσι, Puf, 1972², σελ. 13-54. J. Layons, ὅ.π., σελ. 18-32. F. de Saussure, Cours de linguistique générale, Κριτική Ἔκδοση T. de Mauro, Παρίσι, Payot, 1974, σελ. 13-19.

3.2. Πέρα ἀπό τήν κεντρική θέση ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι σύστημα, ὁ F. de Saussure δέχεται τήν ἀντίληψη ὅτι εἶναι καί κοινωνικός θεσμός, πού λειτουργικός του ρόλος εἶναι νά ἐξασφαλίσει τήν ἐπικοινωνία τῶν μελῶν μιᾶς δεδομένης Κοινότητας. Ἀλλά ἀπό τούς νεωτερισμούς στούς ὁποίους θά στηριχτοῦν καί τούς ὁποίους θά ἀναπτύξουν περισσότερο οἱ σύγχρονοι γλωσσολόγοι, εἶναι ἡ διάκριση τοῦ «λόγου» (langage) ὡς γενικῆς ἱκανότητας τοῦ ἀνθρώπου νά ἐπικοινωνεῖ μέ τούς συνανθρώπους του, σέ *γλώσσα* (langue) καί σέ *ὁμιλία* (parole). Ἡ «γλώσσα» εἶναι ἐκείνη ἡ κοινωνική πλευρά τοῦ «λόγου» πού ὑπάρχει ὕστερα ἀπό κάποια σύμβαση, ἀνάμεσα σέ ὅλα τά μέλη μιᾶς δεδομένης κοινότητας καί πού μόνο τά μέλη τῆς κοινότητας στό σύνολό τους τή γνωρίζουν ἀπόλυτα, ἐνῶ ἡ «ὁμιλία» εἶναι ἡ πραγμάτωσή του ἀπό τά συγκεκριμένα ἄτομα μιᾶς συγκεκριμένης κοινότητας. Οἱ δυό αὐτές πλευρές τοῦ «λόγου», ἡ «γλώσσα» καί ἡ «ὁμιλία», ἐναντιώνονται μεταξύ τους ἀλλά καί σχετίζονται στενά· ἡ μιά δέν νοεῖται χωρίς τήν ἄλλη. Πρόκειται γιά μιά σχέση πέρα γιά πέρα διαλεκτική, πού ἐκφράζεται στό ἐπίπεδο τῆς ἐπικοινωνίας.

3.3. Ἀλλά ἡ «γλώσσα» ὡς σύστημα καί ὡς κοινωνικός θεσμός ἔχει πάντοτε ἕνα παρόν καί ἕνα παρελθόν. Πρόκειται γιά μιά ἄλλη, διπλή ἐπίσης, διάκριση τῆς γλώσσας, πού ἀποτελεῖ σπουδαῖο νεωτερισμό τοῦ Saussure. Γιά τόν προσδιορισμό τῶν δύο αὐτῶν προοπτικῶν τῆς γλώσσας ὁ S. εἰσάγει τούς ὅρους *συγχρονία* καί *διαχρονία*. Καί τή «συγχρονική» προοπτική συνθέτουν τά στοιχεῖα καθώς σχετίζονται σέ μιά δεδομένη στιγμή δίχως τήν παρέμβαση τοῦ χρόνου, ἐνῶ στή «διαχρονική» τοποθετοῦνται τά στοιχεῖα τῆς «συγχρονικῆς», μέ τίς ἀλλαγές μέσα στό χρόνο. Ἡ συγχρονία καί ἡ διαχρονία ὡς πλευρές τοῦ γλωσσικοῦ φαινομένου ἐναντιώνονται μεταξύ τους, ἐνῶ ταυτόχρονα σχετίζονται στενότατα. Κάθε στιγμή τό σύστημα λειτουργεῖ (συγχρονία), τά στοιχεῖα του ὅμως, λίγα ἤ πολλά, μπορεῖ νά ἔχουν ἀλλάξει σέ σύγκριση μέ μιά προηγούμενη κατάστασή του (διαχρονία) ἀλλά δημιουργοῦν νέες ἰσορροπίες κι ἀκόμη νέο σύστημα, πού λειτουργεῖ πάλι «συγχρονικά». Ἡ νομιμότητα τῆς διαχρονίας ἀποκαθίσταται ὡς διαδοχή συγχρονιῶν· κάθε ἄνθρωπος, ἐξάλλου, πού μιλάει μιά γλώσσα-σύστημα, δέν ἔχει συνείδηση τῆς ἐξέλιξης, πού ἔχει συντελεστεῖ, ἀλλά τῆς «συγχρονικῆς» λειτουργίας της.

3.4. Ἀπό τή θέση ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι σύστημα καί μάλιστα *«σύστημα σημείων πού ἐκφράζουν ἰδέες»*, ὁ Saussure προχωρεῖ στήν ἔρευνα τῆς φύσης τοῦ γλωσσικοῦ σημείου· τό τελευταῖο δέν εἶναι ἡ σύνδεση ἑνός πράγματος μέ ἕνα ὄνομα, ἀλλά ἡ σύνδεση μιᾶς ἀκουστικῆς εἰκόνας καί μιᾶς ἰδέας. Καί γιά νά δείξει τά δύο αὐτά χαρακτηριστικά σάν ὀντότητες διαφορετικές καί ἐναντιωνόμενες χρησιμοποιεῖ τούς στωικούς ὅρους: *σημαῖνον* (signifiant) καί *σημαινόμενο* (signifié). Ἡ σύνδεση, λοιπόν, σημαίνοντος καί σημαινομένου δίνει τό *σημεῖο* (signe). Ἀλλά ἡ σύνδεση αὐτή δέν εἶναι φυσική· εἶναι *αὐθαίρετη*. Ἡ ἀκουστική εἰκόνα, δηλαδή τό σημαῖνον, εἶναι ἐντελῶς διαφορετική στίς διάφορες γλῶσσες ἐνῶ ἐκφράζεται τό ἴδιο σημαινόμενο, ἡ ἴδια ἰδέα πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, κοινή σέ ὅλες τίς κοινωνικές ὁμάδες. Πέρα ὅμως ἀπό τήν ἀρχή, θεμελιώδη γιά τόν S., τοῦ αὐθαίρετου τοῦ σημείου, ὡς ὅλου πού προκύπτει ἀπό τήν ἕνωση σημαίνοντος καί σημαινομένου, διατυπώνεται ἡ ἀρχή ἐπίσης τῆς *γραμμικότητας* τοῦ σημαίνοντος, πού ἡ ἀκουστική του φύση παρουσιάζει *μιά* διάσταση, τήν *εὐθεία*, πού εἶναι χαρακτηριστικό τοῦ χρόνου, ἐνῶ δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τά φαινόμενα ὀπτικῆς ἤ ἄλλης φύσης.

3.5. Τό γλωσσικό σημεῖο, κατά τόν Saussure, μέ τό σημαινόμενο, ἐφόσον συνδέεται καί μέ ἕνα σημαῖνον πάντοτε, θέτει ὅρια σέ μιά ἄμορφη μάζα περιεχομένων. Καί τό περιεχόμενο τοῦ σημαινομένου εἶναι οἱ ἰδέες, ἐνῶ τοῦ σημαίνοντος εἶναι οἱ ἦχοι· ἀλλά ὁ συνδυασμός ἰδεῶν καί ἤχων δέν παράγει παρά *μορφές*. Ἔτσι *«ἡ γλώσσα δέν εἶναι ὑλική οὐσία ἀλλά μορφή»*, θέση πού θά συζητηθεῖ πολύ ἀπό τούς νεότερους γλωσσολόγους καί θά ἐκθρέψει ὁλόκληρες σχολές. Χωρίς ὁ S. νά καθορίσει μέ σαφήνεια τή σχέση τῆς γλώσσας μέ τήν πραγματικότητα διατυπώνει τήν ἀντίληψη ὅτι ἕνα γλωσσικό σύστημα ἀποτελεῖται ἀπό μιά σειρά «διαφορές ἤχων», πού συνδυάζονται μέ μιά σειρά «διαφορές ἰδεῶν». Ὁ συνδυασμός ὅμως ἤχων καί ἰδεῶν δημιουργεῖ *«ἕνα σύστημα ἀξιῶν»*. Ἑπομένως ἡ γλώσσα ὡς θεσμός κοινωνικός εἶναι σύστημα ἀξιῶν, πού συντελοῦν στή βασική του λειτουργία.

3.6. Ὁ μηχανισμός τῆς λειτουργίας τοῦ γλωσσικοῦ συστήματος στηρίζεται, κατά τόν S., σέ σχέσεις τῶν μονάδων του, πού, καθοριζόμενες ἀπό τήν ἀρχή τῆς γραμμικότητάς τους, εἶναι δύο εἰδῶν: εἶναι πρῶτα πρῶτα ἡ *συνταγματική* σχέση, δηλαδή ἡ σύνδεση δύο τουλάχιστον ἤ περισσότερων ὅρων τῆς γλώσσας, πού καθένας διαφορετικός καί ἐναντιωνόμενος πρός ἕναν ἄλλο προηγούμενο ἤ ἑπόμενο ἀποκτᾶ τήν ἀξία του. Αὐτή ἡ σχέση προϋποθέτει παρόντες τούς ὅρους (in praesentia). Γι' αὐτό καί ἡ ἐξαφάνιση ἤ ἀντικατάσταση ἑνός ἀπό τούς ὅρους αὐτούς ἐξασφαλίζει ἤ ἀλλάζει τή δημιουργημένη σχέση ἀξιῶν τοῦ *συντάγματος*. Στό σύνταγμα, λχ. «ἐμπορικός οἶκος» ἐκφράζεται μιά συγκεκριμένη σχέση πού ἡ ἀξία τοῦ ὅρου «οἶκος» καθορίζεται ἀπό τόν ὅρο «ἐμπορικός» πού προηγεῖται· ἀλλά «οἶκος θεοῦ» ἐκφράζει ἄλλη σχέση μέ τήν ὁποία ἡ ἀξία τοῦ «οἶκος» πού συνδέεται μέ τόν ὅρο «θεοῦ» ἀλλάζει. Ἡ ἄλλη σχέση πού χαρακτηρίζει τό γλωσσικό σύστημα στή λειτουργία του εἶναι ἡ *συνειρμική*, σχέση in absentia. Ἕνας ὅρος, δηλαδή, γεννάει μέ βάση ἕνα κοινό στοιχεῖο μνημονικούς συνειρμούς καί δημιουργεῖ ὁμάδες ὅρων, διαφορετικῶν μεταξύ τους, ἀξιῶν. Ἔτσι, λχ., μέ τό *ἔρχομαι* ἀνακαλοῦμε συνειρμικά: ἀνέρχομαι, κατέρχομαι, διέρχομαι, προσέρχομαι κ.λπ. Ἀργότερα τή συνειρμική σχέση θά τήν ὀνομάσουν *παραδειγματική*.

3.7. Δώσαμε τά κύρια σημεῖα, τούς ἀποφασιστικούς νεωτερισμούς τῆς διδασκαλίας τοῦ F. de Saussure πού ἄλλαξαν τόν προσανατολισμό τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἀντίληψη τοῦ συστήματος, ἡ διάκριση τῆς «γλώσσας» καί «ὁμιλίας», ἡ «συγχρονική» καί ἡ «διαχρονική» προοπτική τοῦ γλωσσικοῦ φαινομένου, ἡ φύση τοῦ γλωσσικοῦ σημείου πού συνίσταται στήν σύνδεση τοῦ σημαίνοντος (ἀκουστικῆς εἰκόνας) καί σημαινόμενου (ἰδέας), οἱ ἀρχές τοῦ αὐθαίρετου τοῦ σημείου καί τῆς γραμμικότητας τοῦ σημαίνοντος, τό ἀξίωμα τῆς

γλώσσας ὡς μορφῆς καί ὄχι ὡς ὑλικῆς οὐσίας, ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας τῶν γλωσσικῶν μορφῶν, πού ὀφείλεται στή διαφορά καί ἐναντίωση μεταξύ τους, ἀποτελοῦν ἐπαναστατικές καινοτομίες στή γλωσσολογία. Καί συμπληρώνονται μέ τήν ἀντίληψη τῆς λειτουργίας τοῦ γλωσσικοῦ συστήματος στή βάση τῶν συνταγματικῶν καί συνειρμικῶν σχέσεων τῶν γλωσσικῶν ὅρων. Ὁ F. de Saussure εἶναι ὁ ἀναμφισβήτητος θεμελιωτής τῆς σύγχρονης, τῆς δομικῆς γλωσσολογίας (linguistique structurale).[3]

4. Ἡ δομική γλωσσολογία στήν Εὐρώπη

4.1. Ὁ ὅρος *δομική* (structurale), πού χαρακτηρίζει τή σύγχρονη γλωσσολογία, δέν ἀνήκει στόν Saussure· ὁ ἴδιος δέν τόν χρησιμοποίησε οὔτε μιά φορά. Ἀπορρέει ὅμως ἀπευθείας ἀπό τή θεμελιακή ἀντίληψη ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι *σύστημα*, καί πρωτοχρησιμοποιήθηκε ἀπό τούς R. Jakobson, S. Kracevsky καί N. Troubetzkoy, ὅλοι γλωσσολόγοι στό πανεπιστήμιο τῆς Πράγας, στή διακήρυξη πού δημοσίευσαν στά Πρακτικά τοῦ 1ου Συνεδρίου Σλαβικῆς Φιλολογίας μέ τίτλο: *Προβλήματα καί μέθοδοι πού ἀπορρέουν ἀπό τήν ἀντίληψη τῆς γλώσσας ὡς συστήματος*, καί ὑπότιτλο: *Δομική σύγκριση καί γενετική σύγκριση*. Στό κείμενο μιλοῦν γιά μέθοδο «πού ἐπιτρέπει τήν ἀποκάλυψη τῶν νόμων *δομῆς* τῶν γλωσσικῶν συστημάτων καί τῆς ἐξέλιξής τους». Μέ τή *δομή* (structure) νοοῦν τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις ἀλληλέγγυων στοιχείων τοῦ συστήματος, σχέσεις πού ὀργανώνονται κάτω ἀπό ὁρισμένους κανόνες προκειμένου νά λειτουργήσει τό σύστημα. Εἶναι ὁλοφάνερη ἡ ἀπό τόν S. προέλευση τῆς ἔννοιας τῆς δομῆς, τῆς ἀλληλέγγυας ἀμοιβαιότητας καί ἀλληλεξάρτησης τῶν στοιχείων τοῦ συστήματος πού ἐξασφαλίζουν τή λειτουργία του, τήν ἐπικοινωνία τῶν μελῶν μιᾶς δεδομένης κοινότητας μεταξύ τους. Ἡ ἔμφαση τοῦ *λειτουργισμοῦ* τῆς δομῆς τῶν στοιχείων τοῦ γλωσσικοῦ συστήματος εἶναι τό χαρακτηριστικό τῆς εὐρωπαϊκῆς δομικῆς γλωσσολογίας, ἀνεξάρτητα ἀπό ἰδιαίτερες ἀποκλίσεις τῶν Σχολῶν.

4.2. Ἡ Φωνολογική Σχολή τῆς Πράγας (R. Jakobson, S. Kracevsky, N. Troubetzkoy κ.ἄ.)[4] εἶναι ἡ πρώτη πού ἀξιοποίησε τή διδασκαλία τοῦ Saussure. Ἀρχηγός της εἶναι ὁ Troubetzkoy, πού ξεκινάει ἀπό τή διάκριση τοῦ «λόγου» σέ «γλώσσα» καί «ὁμιλία». Μιά γλωσσική ἔκφραση μπορεῖ νά διαιρεθεῖ σέ ὁρισμένο ἀριθμό μικρότατων μερῶν, τούς ἤχους τῆς γλώσσας κατά τήν παραδοσιακή φωνητική, τούς ὁποίους ὁ Troub. ὀνομάζει *φωνήματα*. Κάθε γλώσσα διαθέτει ἕναν πολύ μικρό ἀριθμό συγκεκριμένων φωνημάτων, πού διαφέρουν μεταξύ τους καί πού ἀλληλοσχετίζονται βάσει ὁρισμένων κανόνων. Τό σύνολο τῶν φωνημάτων μέ τίς διαφορές καί ἐναντιώσεις τους καί μαζί μέ τούς κανόνες τῶν ἀμοιβαίων τους σχέσεων ἀποτελεῖ τό *φωνολογικό σύστημα* κάθε συγκεκριμένης γλώσσας. Ἀλλά γιά νά ὁριστοῦν δυό διαφορετικοί ἤχοι ὡς φωνήματα πρέπει μέ τήν ἀντικατάσταση τοῦ ἑνός ἀπό τόν ἄλλο σέ μιά λέξη νά ἀλλάζει ἡ σημασία τῆς λέξης. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἐναντίωση τῶν δύο αὐτῶν ἤχων εἶναι *διακριτική* ἤ *ἁρμόδια*, καί θεωροῦνται φωνήματα τοῦ δεδομένου γλωσσικοῦ συστήματος. Στή λέξη, λχ., «βέλος» ἄν ἀντικαταστήσουμε τόν ἀρχικό ἦχο β μέ τόν ἦχο τ προκύπτει ἡ λέξη «τέλος», καί ἐπομένως ἡ ἐναντίωση β/τ εἶναι ἁρμόδια καί οἱ ἤχοι β καί τ εἶναι φωνήματα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Οἱ ἤχοι χ καί χ̌ (=ch) στή διάλεκτο τῆς Κρήτης, διαφορετικοί μεταξύ τους, δέν ἀποτελοῦν ἐναντίωση ἁρμόδια: χέρι καί χέρι ἔχουν τήν ἴδια σημασία. Στήν περίπτωση αὐτή τό χ̌ εἶναι παραλλαγή τοῦ χ σέ ὁρισμένη θέση στήν κρητική διάλεκτο.

4.3. Στό βασικό του ἔργο *Ἀρχές Φωνολογίας*, ὁ Troubetzkoy προβαίνει, μέ βάση τή μελέτη τῶν φωνολογικῶν συστημάτων μεγάλου ἀριθμοῦ γλωσσῶν, σέ μιά λογική κατάταξη τῶν διακριτικῶν ἐναντιώσεων τῶν φωνημάτων: α) σύμφωνα μέ τίς σχέσεις τους μέ τό ὅλο σύστημα τῶν ἐναντιώσεων· β) σύμφωνα μέ τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στούς ὅρους πού ἐναντιώνονται, καί γ) σύμφωνα μέ τήν ἔκταση τῆς διακριτικῆς δύναμης τῶν ἐναντιώσεων. Λεπτομερή παρουσίαση τῆς γενικῆς κατάταξης πού ὑπηρετεῖ στή μελέτη τοῦ φωνολογικοῦ συστήματος κάθε συγκεκριμένης γλώσσας δέν μποροῦμε νά κάνουμε ἐδῶ. Ὑπογραμμίζουμε μόνο ὅτι τά φωνήματα κάθε γλώσσας εἶναι οἱ πιό μικρές μονάδες τοῦ συστήματός της πού δέν ἔχουν νόημα, πού ἀποτελοῦν ὅμως τή βάση ἀνώτερων σημασιολογικῶν μονάδων τοῦ ἴδιου συστήματος. Μ' ἄλλα λόγια ὁ ρόλος τους εἶναι *λειτουργικός*. Καί μολονότι εἶναι ὀλιγάριθμα δομοῦνται σύμφωνα μέ ὁρισμένους κανόνες καί συνθέτουν τίς λέξεις, πρακτικά ἀμέτρητες, πού κι αὐτές λειτουργοῦν γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν ἐπικοινωνία. Σημαντικό κεφάλαιο τῆς φωνολογίας εἶναι ἡ *φωνητική στατιστική*, πού ἀποκαλύπτει τή συχνότητα τῶν φωνημάτων, ἐλάχιστων ἀριθμητικά, στό ρόλο τους νά σχηματίζουν λέξεις, πού ὁ ἀριθμός τους σέ μιά δεδομένη γλώσσα μπορεῖ νά εἶναι ἀπεριόριστος. Καί ἀντίθετα μέ τή φωνητική τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς, πού μελετοῦσε κάθε φωνητικό στοιχεῖο μεμονωμένο καί παρακολουθοῦσε τίς ἀλλαγές του μέσα στό χρόνο, ἡ φωνολογία θεωρεῖ τά φωνήματα βασικά

3. Ἡ γλωσσική θεωρία τοῦ Ferdinand de Saussure διατυπώνεται στό μετά τό θάνατό του (1913) ἐκδομένο ἔργο του: Cours de linguistique générale. Πρόκειται γιά τά μαθήματα πού ἔδωσε στό Πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης στά χρόνια 1906-1907, 1908-1909 καί 1910-1911. Τήν ἔκδοση τῶν μαθημάτων τοῦ Δασκάλου ἔκαναν, μέ βάση τίς σημειώσεις τῶν μαθητῶν του, οἱ Ch. Bally καί Al. Secheaye στά 1916. Ἡ τελευταία κριτική ἔκδοση τῶν Cours ἔγινε ἀπό τόν Ἰταλό Tullio de Mauro, πού ἀναφέρουμε πιό πάνω καί ὅπου βρίσκεται πλήρης καί ἐξαντλητική βιβλιογραφία. Μπορεῖ, γιά τό ἑλληνικό κοινό, νά προστεθεῖ: Γ. Μπαμπινιώτου, *Νεώτερα Γλωσσολογία*, Ἀθῆναι 1975, σελ. 32-45.

4. Γιά τή φωνολογική σχολή τῆς Πράγας: N. Troubetzkoy, Principes de phonologie, γαλ. μτφρ. ἀπό τά γερμ. τοῦ J. Cantineau, Παρίσι, Klinoksieck, 1967, ὅπου ἀναπτύσσεται ὁλόκληρο τό φωνολογικό σύστημα, στηριγμένο στίς ἀντιλήψεις γιά τή συστηματικότητα τῆς γλώσσας τοῦ F. de Saussure. M. Leroy, ὅ.π., σελ. 79-88. B. Malmberg, ὅ.π., σελ. 120-154. G. Mounin, La linguistique du XXe siècle, Παρίσι, Puf, 1972, σελ. 97-110. R. Jakobson, Essais de linguistique générale, γαλ. μεταφρ. N. Ruwet, Παρίσι, Minuit, 1963, σελ. 103 κ.ἑ. Ἀκόμη βλέπε τό συλλογικό ἔργο: "Langage" στήν Encyclopédie de la Pléide, Παρίσι, 1963, σελ. 190-227. A. Martinet, Elèments de linguistique générale, Παρίσι, Ar. Colin, 1970², σελ. 61-100, ἑλληνική μετάφραση τοῦ ἔργου ἀπό τόν Ἀγ. Χαραλαμπόπουλο, Θεσσαλονίκη, 1976. Τοῦ ἰδίου, Linguistique Synchronique, Παρίσι, Puf, 1968. Τοῦ ἰδίου Langue et Fonction, Παρίσι, Denoël, 1969. Ἐνδιαφέρει τό κεφ. "Vers une syntaxe fonctionnelle" σελ. 59-93. A. Mirambel, «Φωνολογία», στό τιμητικό γιά τόν Στ. Κυριακίδη τόμ. τῶν *Ἑλληνικῶν*: «Δοκιμή τῆς Φωνολογικῆς θεωρίας στήν Ἑλληνική».

στοιχεῖα τοῦ συστήματος πού λειτουργοῦσε κάθε δεδομένη στιγμή καί πού οἱ ἀλλαγές τους συνέβαλαν στήν ἀλλαγή τοῦ ἴδιου τοῦ συστήματος, πού ἐπίσης στή νέα του μορφή δέν σταματάει νά λειτουργεῖ.

4.4. Στή φωνολογική σχολή τῆς Πράγας, ὅπως την ὀνόμασαν, ἀνήκει καί ὁ Γάλλος γλωσσολόγος Martinet. Οἱ νεότερες ἐργασίες του πάνω στή *«διπλή ἄρθρωση»* τοῦ λόγου καί ἡ θεωρία του γιά τήν *οἰκονομία* τῆς γλώσσας ὡς συστήματος ἐπικοινωνίας τόν ἔχουν καταστήσει ἀρχηγό ἰδιαίτερης σχολῆς στή Γαλλία. Ἡ θέση του γιά τή *διπλή ἄρθρωση*, πού ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιά νά θεωρεῖται ἕνα μέσο ἐπικοινωνίας «γλώσσα», συνίσταται στήν ἰδέα ὅτι τό ἐμπειρικό γεγονός πού θέλουμε νά διαβιβάσουμε ἀναλύεται σέ μιά σειρά μονάδες προικισμένες μέ μιά φωνητική μορφή καί μέ ἕνα νόημα (= *πρώτη ἄρθρωση).* Ἡ καθεμιά ὅμως ἀπό τίς μονάδες, πού ἔχουν νόημα, ἀναλύεται σέ ἄλλες, χωρίς νόημα, τά φωνήματα *(δεύτερη ἄρθρωση).* Ἡ θεωρία τοῦ Martinet γιά τήν *οἰκονομία* τῆς γλώσσας βασίζεται στήν ἀντίληψη τῆς «διπλῆς ἄρθρωσης», πού συντελεῖ μέ τήν καταβολή μικρότερης προσπάθειας νά πετυχαίνουμε τά μεγαλύτερα δυνατά ἀποτελέσματα. Ἄν ἡ ἔκφραση τῆς ἐμπειρίας: «ἔχω πονοκέφαλο» γινόταν, θεληματικά ἤ ἀθέλητα, μέ κραυγές ἤ χειρονομίες θά ἀπαιτοῦνταν πολλά σύμβολα γιά τόν ἀκριβή προσδιορισμό της· μέ τήν πρώτη ἄρθρωση χρησιμοποιοῦνται δυό λέξεις μόνο, λέξεις πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν ἔκφραση πολλῶν ἄλλων ἐμπειριῶν μέ κάποια μικρή ἀλλαγή: λχ., «ἔχω πονόδοντο» κ.λπ. Παρόμοια καί πιό χτυπητή οἰκονομία ἐπιτυγχάνεται μέ τή δεύτερη ἄρθρωση, ὅπου, μέ τή λειτουργία ἐλάχιστων φωνημάτων, δημιουργεῖται ἄπειρος ἀριθμός λέξεων. Διαχρονικά ἐξάλλου φαινόμενα τοῦ φωνολογικοῦ συστήματος, π.χ., ὀφείλονται στήν ἀρχή τῆς οἰκονομίας, ὅπως ἡ ἐξαφάνιση τῶν διπλῶν συμφώνων στήν ἑλληνική, ἤ ἡ ἁπλοποίηση συμφωνικῶν συμπλεγμάτων κ.λπ. (γράμμα/γράμα, νύμφη/νύφφη/νύφη κ.λπ.). Σημαντική ἐπίσης εἶναι ἡ συμβολή τοῦ Γάλλου γλωσσολόγου στή σύνταξη· εἶναι ὁ εἰσηγητής τῆς *λειτουργικῆς σύνταξης.*[4]

4.5. Στό χῶρο τοῦ λειτουργισμοῦ ἀνήκει καί ἡ *γλωσσηματική* τοῦ Δανοῦ γλωσσολόγου L. Hjelmslev.[5] Ξεκινώντας ἀπό τή θέση τοῦ F. de Saussure ὅτι ἡ «γλώσσα εἶναι μορφή καί ὄχι (ὑλική) οὐσία», ὁ Hjelmslev ἀναπτύσσει τή θεωρία τῶν δύο ἐπιπέδων τῆς γλώσσας: τό ἐπίπεδο τοῦ *περιεχομένου* καί τό ἐπίπεδο τῆς *ἔκφρασης,* πού ἀντιστοιχοῦν στούς ὅρους «σημαινόμενο» καί «σημαῖνον» τοῦ Saussure. Τό *περιεχόμενο* καί ἡ *ἔκφραση* εἶναι δύο πλευρές τῆς γλώσσας πού διαφέρουν μεταξύ τους, ἀλλά πού βρίσκονται πάντοτε σέ σχέση ἀλληλεξάρτησης. Τόσο τό ἕνα ὅσο καί τό ἄλλο ἐπίπεδο ἔχουν μιά *μορφή* καί μιά *(ὑλική) οὐσία.* Ἔτσι ἔχουμε «μορφή περιεχομένου» καί «οὐσία περιεχομένου», «μορφή ἔκφρασης» καί «οὐσία ἔκφρασης». Καί *«οὐσία ἔκφρασης»* ἀποτελοῦν οἱ ἦχοι (ἤ τά γράμματα), ἐνῶ «μορφη εκφρασης» τά φωνήματα, πού τά ὀνομάζει *σχήματα* ἤ *γλωσσήματα,* ἐλάχιστα ἀριθμητικά καί ἄδεια ἀπό κάθε νόημα, πού λειτουργοῦν ὅμως γιά τή σύνθεση σημασιολογικῶν γλωσσικῶν μονάδων. Καί μολονότι οὐσία καί μορφή εἶναι δυό διαφορετικά πράγματα, σχετίζονται ὡστόσο στενά μεταξύ τους· τά στοιχεῖα τῆς (ὑλικῆς) οὐσίας στή μεταξύ τους λειτουργική σχέση δίνουν μορφές, ἀνταποκρινόμενες σέ ἕνα περιεχόμενο. Ὅπως τό ἀργιλόχωμα, δουλευόμενο, δίνει ποικίλες μορφές ἀντικειμένων, ἔτσι καί οἱ ἦχοι παίρνουν τίς μορφές τους, πού συσχετιζόμενες δίνουν ἐπίσης μορφές μέ συγκεκριμένο περιεχόμενο.

4.6. Ἄν ἡ ἀνάλυση τῆς μορφῆς στό ἐπίπεδο τῆς ἔκφρασης, ἀνάλυση πού ἐπέτρεπε τήν εὕρεση τῶν σχημάτων ἤ γλωσσημάτων, ἀριθμητικά ἐλάχιστων καί σταθερά ἐπαναλαμβανόμενων, ὑπῆρξε γνωστή ἀπό παλαιά, ἡ ἀνάλυση τῆς μορφῆς στό ἐπίπεδο τοῦ περιεχομένου ἔμενε παραμελημένη καί ἐπομένως ἄγνωστη. Αὐτή τήν ἀνάλυση ἐπιχειρεῖ νά παρουσιάσει ὁ Hjelmslev. Καί ἐνῶ τή μορφή ἔκφρασης ἀποτελοῦν ὀλιγάριθμα γλωσσικά στοιχεῖα ἄδεια ἀπό κάθε νόημα, τή μορφή περιεχομένου, ἀντίθετα, ἀποτελοῦν στοιχεῖα, ὀλιγάριθμα ἐπίσης, πού εἶναι γεμάτα ἀπό ἕνα νόημα. Ἄν τά 6 φωνήματα ἤ σχήματα ἤ γλωσσήματα g, i, n, é, k, a δίνουν στό ἐπίπεδο ἔκφρασης τή μορφή «γυναίκα» τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, στό ἐπίπεδο περιεχομένου τήν ἴδια αὐτή μορφή ἀποτελοῦν τά στοιχεῖα: ἄνθρωπος + γένος-αὐτή. Πρόκειται γιά στοιχεῖα πού δίνουν μορφές ἀνεξάρτητα ἀπό τίς *ἔννοιες* τῆς λογικῆς.

4.7. Μέ τή θέση του γιά τή μορφή περιεχομένου, ὁ Hjelmslev ἐπιζητεῖ νά περιορίσει τίς ἀναρίθμητες *μεταβλητές* μορφές τῆς γλώσσας καί νά βρεῖ ἕναν μικρό ἀριθμό *σταθερῶν* μορφικῶν στοιχείων, πράγμα πού συμβαίνει στό ἐπίπεδο τῆς ἔκφρασης. Ἡ φιλοδοξία του εἶναι νά δημιουργήσει μιά *ἄλγεβρα τῆς γλώσσας,* ὅπου σέ ἕναν περιορισμένο ἀριθμό τύπων καί ἐξισώσεων θά περιέχεται ὁλόκληρος ὁ ἀνθρώπινος λόγος. Ἡ γενική γλωσσολογία ἔχει ὅμως ἀπορρίψει τίς περισσότερες. Θεωρώντας τόν ἑαυτό του αὐθεντικότερο μαθητή καί ἑρμηνευτή τῶν γλωσσικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Saussure, βαραίνει τό σύστημά του μέ τήν προσπάθεια εἰσαγωγῆς καινούριων ὅρων ἤ φόρτισης μέ ἄλλο σημασιολογικό περιεχόμενο ὅρων πού ἤδη ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ.

5. Ἡ ἀμερικανική γλωσσολογία[6]

5.1. Ἡ πορεία τῆς γλωσσικῆς σκέψης στήν Ἀμερική στέκεται παράλληλη μέ ἐκείνη τῆς Εὐρώπης στά πρῶτα της βήματα. Εὐρωπαῖοι ἤ εὐρωπαϊκῆς μόρφωσης ἦταν, ἄλλωστε, οἱ ἀντιπρόσωποί της. Ὁ William Whitney, ἀπό τούς ξεχωριστούς γλωσσολόγους, ἀποτελεῖ τυπικό

5. Ἡ «γλωσσηματική» τοῦ L. Hjelmslev ἀναπτύσσεται στά ἔργα του: Prolégomènes à une théorie du langage, γαλ. μτφρ. ἀπό τά ἀγγλικά τῆς Anne-Marie Léonard, Παρίσι, Minuit, 1968. Τοῦ ἴδιου, Le langage, γαλ. μτφρ. ἀπό τά δανικά μέ πρόλογο τοῦ J. Greimas, Παρίσι, Minuit, 1966. Τοῦ ἴδιου, Essais linguistiques, Παρίσι, Minuit, 1971. Ἐπίσης, M. Leroy, ὅ.π., σελ. 93-95. B. Marlmberg, δ.π., σελ. 210-237. G. Mounin, La linguistique du XXe siècle, σελ. 126-136.

6. Γενικά γιά την αμερικανικη γλωσσολογία: W. D. Whitney, La vie du langage, γαλ. μτφρ. 1875. Ed. Sapir, Le langage, γαλ. μτφρ. τοῦ S. Guillemin, Παρίσι, Payot, 1967. Γιά τήν κατανομική ἀντίληψη (distributionnalisme) τό ἔργο τοῦ L. Bloomfield, Le Langage, γαλ. μτφρ. F François, Παρίσι, Payot, 1970. Z. S. Harris, Methods in Structual Linguistics, University press, 1957. B. Malmberg, δ.π., σελ. 238-281. G. Mounin, δ.π., σελ. 111-125. Γ. Μπαμπινιώτου, ὅ.π., σελ. 41-44

παράδειγμα τοῦ φαινομένου και ανήκει στίς γραμμές τῆς συγκριτικῆς καί ἱστορικῆς γλωσσολογίας. Ἐκεῖνο ὅμως πού διαφοροποίησε τήν ἀμερικανική ἀπό τήν εὐρωπαϊκή γλωσσική σκέψη εἶναι ὅτι οἱ ἀντιπρόσωποί της βρέθηκαν σέ μιά διαφορετική πραγματικότητα, στίς γλῶσσες τῶν ἰθαγενῶν Ἰνδιάνων, γλῶσσες προφορικές μόνο καί δίχως γραπτή παράδοση. Ἡ μελέτη ἐπομένως αὐτῶν τῶν γλωσσῶν ἐντάχθηκε ὑποχρεωτικά στό πλαίσιο ἄλλων μελετῶν, ἐθνολογικῶν, κοινωνιολογικῶν καί ψυχολογικῶν, ἀλλά δέν ἄργησε νά ἀποκτήσει τήν ἀνεξαρτησία καί αὐτονομία της ὡς ἐπιστήμη. Ταυτόχρονα, καί χάρη στό ἀντικείμενό της, ἡ ἀμερικανική γλωσσολογία διαφοροποιεῖται ἀπό τήν εὐρωπαϊκή, χωρίς νά λείπει καί κάποιος δεσμός κοινός, πού ἀπορρέει ἀπό τήν κοινότητα τῶν ἐνδιαφερόντων. Ἔτσι ὁ Ed. Sapir, ἀγεξάρτητα ἀπό τούς Εὐρωπαίους, ἀντιμετωπίζει τή γλώσσα σάν «ὁδηγό τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας» καί «σύστημα» πού χαρακτηρίζεται ἀπό τούς φωνητικούς του τύπους καί τή γραμματική του δομή. Ἡ δομική γλωσσολογία κάνει ἔτσι τήν ἐμφάνισή της στήν Ἀμερική μέ τόν Sapir.

5.2. Ἡ ἔννοια τῆς δομῆς κατά τούς Ἀμερικανούς γλωσσολόγους, καί ἰδιαίτερα τόν L. Bloomfield καί τούς μαθητές του, διαφέρει ἀπό τήν ἔννοια πού δίνουν στόν ὅρο οἱ Εὐρωπαῖοι. Ἡ δομή γιά τούς Ἀμερικανούς νοεῖται ὡς σύνολο στοιχείων, πού ἀνευρίσκονται μέ τήν *κατάτμηση* καί ταξινομοῦνται σέ *τάξεις* καί σέ *κατηγορίες*. Ὁ L. Bloomfield μέ τό βιβλίο του Language (1933), τό ὁποῖο θεωρεῖται ἡ Βίβλος τῶν Ἀμερικανῶν γλωσσολόγων ὥς τό 1960, δέχεται τή γλώσσα σάν ἐμπειρικό γεγονός, ἀποκλείοντας κάθε νοησιαρχικό στοιχεῖο. Ἐπηρεασμένος βαθύτατα ἀπό τήν ἀμερικανική ψυχολογική σχολή τῆς «Συμπεριφορᾶς» (Behaviorismus) βλέπει τήν ὁμιλία σάν σχέση *ἐρεθίσματος* καί *ἀπάντησης*. Τό παράδειγμα μέ τό ὁποῖο περιγράφει αὐτή τή σχέση εἶναι χαρακτηριστικό. Ὁ ἐρεθισμός, πού προκαλεῖται ἀπό μιάν ἀντικειμενική πραγματικότητα, ἀντί νά προκαλέσει ἄμεση φυσιολογική ἀντίδραση, προκαλεῖ ἔμμεση, γλωσσική, μέ τή μεσολάβηση τῆς ὁμιλίας. Θεωρεῖ ὅμως προϋπόθεση τῆς γλωσσικῆς ἀντίδρασης (ἀπάντησης) τοῦ ἀνθρώπου σέ ἕναν ἐρεθισμό τήν κοινωνική ζωή, ὅπου ἡ γλώσσα διαμορφώνει τόν καταμερισμό τῶν καθηκόντων.

5.3. Ἡ κατάτμηση τῶν γλωσσικῶν μονάδων γιά τήν ἀνεύρεση τῶν στοιχείων δομῆς τους καί ἡ κατάταξή τους σέ κατηγορίες μέ βάση τή θέση πού κατέχει ἡ κάθε γλωσσική μονάδα ἐκφράζεται μέ τόν ὅρο *κατανομή* (distribution), καί ὁλόκληρη ἡ γλωσσική θεωρία τοῦ Bloomfield καί τῶν ὀπαδῶν της (Harris κ.λπ.), *κατανομική* ἤ *κατανομισμός* (distributionallisme). Ἡ μέθοδος τοῦ κατανομισμοῦ στηρίζεται στήν ἀντίληψη ὅτι ἡ γλώσσα ἀναλύεται σέ φράσεις· κάθε φράση διαιρεῖται σέ μεγάλα ἤ μικρά τμήματα, πού κι αὐτά μέ τή σειρά τους διαιροῦνται σέ ἄλλα μικρότερα, ὥς τήν ἀνεύρεση τοῦ πιό μικροῦ στοιχείου πού δέν μπορεῖ πιά νά διαιρεθεῖ. Τά στοιχεῖα πού προκύπτουν ἀπό κάθε διαίρεση ἀποτελοῦν τίς *ἄμεσες συνιστῶσες*. Τά στοιχεῖα, στά ὁποῖα καταλήγει ἡ κατάτμηση, κατατάσσονται σέ κατηγορίες, ἀνάλογα μέ τή θέση πού κατέχουν. Τούς κατανομιστές δέν τούς ἐνδιαφέρει ἡ λειτουργική σχέση τῶν στοιχείων ουτε ἡ ἑρμηνεία των σχεσεών τους· ἕνα τέτοιο ἐνδιαφέρον θά σήμαινε ἀναγνώριση νοησιαρχικῶν στοιχείων στή δομή τῆς γλώσσας, πράγμα πού ἀποκλείεται. Ὁ κατανομισμός περιγράφει καί μάλιστα μέ σαφήνεια τή γλώσσα σάν ὑλικό μηχανισμό, ἀπαλλαγμένο ἀπό κάθε ψυχικό στοιχεῖο.

5.4. Ἡ μηχανιστική ἀντίληψη τοῦ κατανομισμοῦ μπορεῖ μεθοδολογικά νά ἀνταποκρινόταν στίς ἀνάγκες περιγραφῆς τῶν ἀμερικανικῶν γλωσσῶν, πού μιλιούνταν μόνο καί δέν διέθεταν καμιά ἱστορία· δέν μπόρεσε ὅμως νά γενικευτεῖ. Ἡ ἄρνηση τῆς σχέσης γλώσσας καί ἐγκεφάλου, τῆς γλώσσας καί τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, δέν μπορεῖ νά σταθεῖ ὄχι μόνο ὕστερα ἀπό τίς ἔρευνες τοῦ Broca ἀλλά, καί κυρίως, ὕστερα ἀπό τίς ἔρευνες τοῦ Jakobson στίς περιπτώσεις τῆς ἀφασίας. Στό ἐπίπεδο ἰδιαίτερα τῆς σύνταξης ὁ κατανομισμός βρέθηκε σέ μεγάλο ἀδιέξοδο: δέν ἐξηγεῖ γιά ποιούς λόγους φράσεις τῶν ὁποίων οἱ ἄμεσες συνιστῶσες ἔχουν τίς ἴδιες κατανομές, εἶναι ἄλλες παραδεκτές (ὀρθές) καί ἄλλες ὄχι, καί ἀκόμη δέν ἐπιτρέπει τήν κατανόηση τῶν παρενθετικῶν προτάσεων. Ὁ Z. S. Harris καί ὁ N. Chomsky εἰσήγαγαν τήν ἔννοια τοῦ *μετασχηματισμοῦ* στό ἐπίπεδο τῆς σύνταξης, γιά νά ξεπεράσθυν τό δημιουργημένο ἀδιέξοδο. Δέχονται, δηλαδή, ὅτι δύο φράσεις μέ τήν ἴδια κατανομική δομή δέν ἔχουν καί τήν ἴδια συντακτική, ὅταν δέν δέχονται τούς ἴδιους μετασχηματισμούς. Ἔτσι ἔφτασαν στή θεωρία ὅτι ἡ σύνταξη μιᾶς γλώσσας ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα ἀπόθεμα, σχετικά μικρό, *φράσεων-πυρήνων*, ἀπό τίς ὁποῖες παράγονται ὅλες οἱ ἄλλες φράσεις μέσω τῶν μετασχηματιστικῶν κανόνων.

5.5. Τή μετασχηματιστική αὐτή ἀντίληψη, πού ἐπιχειρεῖ νά συμπληρώσει τίς ἀτέλειες τοῦ κατανομισμοῦ στό ἐπίπεδο τῆς σύνταξης, προώθησε περισσότερο ὁ N. Chomsky, προκειμένου νά περιγράψει καί νά ἐξηγήσει τή σύνταξη τῆς γλώσσας. Ὁ N. Chomsky, εἶναι ἀπό τούς νεότερους Ἀμερικανούς γλωσσολόγους πού ἀπό τό 1960 ὑψώθηκε σέ κορυφαία μορφή τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης μέ δική του γλωσσική θεωρία, γνωστή μέ τό ὄνομα *γενετική* ἤ *μετασχηματιστική γραμματική* (grammaire generative ou transformationnelle).[7] Καί ὀνόμασε τή θεωρία του *γραμματική*, γιατί αὐτή περιλαμβάνει ὅλους τούς κανόνες πού ἐκφράζουν τίς δομικές σχέσεις τῶν φράσεων μιᾶς δεδομένης γλώσσας, τή χαρακτηρίζει ὅμως καί *γενετική*, στή μαθηματική του ἔννοια, γιατί ἀπό μιά ὁρισμένη βάση δημιουργεῖ, παράγει, ἀμέτρητη σειρά ἄλλων φράσεων. Οἱ παραγόμενες φράσεις δέν εἶναι παρά μετατροπές, μετασχηματισμοί ἑνός μικροῦ ἀριθμοῦ φράσεων-πυρήνων βάσει ὁρισμένων κανόνων. Πάντως, ὅπως κι ὁ Hjelmslev, ὁ Chomsky φιλοδοξεῖ νά

7. Γιά τή γενετική καί μετασχηματιστική γραμματική (grammaire générative et tranformationnelle), βλέπε: N. Chomsky, Structures syntaxiques, Cartésienne, γαλ. μτφρ. E. Delanuoë καί D. Sperber, Παρίσι, Seuil, 1969. Τοῦ ἴδιου, Le langage et la pensée, γαλ. μτφρ. L. J. Calvel, Παρίσι, Payot, 1968. Τοῦ ἴδιου, Aspects de la théorie syntaxique, γαλ. μτφρ. J. C. Milner, Παρίσι, Seuil, 1971. Ἐπίσης βλ. τίς ἀναλύσεις: M. Leroy, ὅ.π., σελ. 99-101. B. Malmberg, ὅ.π., σελ. 264-272. G. Mounin, ὅ.π., σελ. 189-224. O. Ducrot-T. Todorov, ὅ.π., σελ. 56-63 καί 293-316. J. Layons, ὅ.π., σελ. 120-121 καί 191-212. Γ. Μπαμπινιώτου, ὅ.π., σελ. 45-58.

καταστήσει τη γλωσσικη του θεωρία πλήρη, γενική καί ἐξηγητική.

5.6. Ὁ Chomsky θεμελιώνει τή θεωρία τῆς γενετικῆς γραμματικῆς στήν ἀντίληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀμέσως μέ τή γέννησή του διαθέτει ἕναν *ἔμφυτο* μηχανισμό νοητικῶν λειτουργιῶν πού ὑπόκειται σέ κάποια διαδικασία φυσιοψυχολογικῆς ὡρίμανσης. Ὁ μηχανισμός αὐτός ἐπιτρέπει στόν ἄνθρωπο κατά τά πρῶτα δύο τρία χρόνια τῆς ἡλικίας του νά ταυτίσει, μέσα ἀπό τά μηνύματα τοῦ περιβάλλοντός του, τόν τύπο τῆς γλώσσας στόν ὁποῖο ὀφείλει νά προσαρμοστεῖ· κατακτᾶ, μέ ἄλλα λόγια, ἕναν ἀριθμό φράσεων-πυρήνων πού τοῦ δίνουν τήν ἱκανότητα νά δημιουργεῖ ἤ νά κατανοεῖ μεγάλο ἀριθμό φράσεων πού δέν εἶχε εἰπεῖ οὔτε ἀκούσει ἄλλοτε. Ἡ λογικομεταφυσική αὐτή ἀντίληψη ὁδήγησε τόν Chomsky στίς ἔννοιες τῆς *βαθιᾶς δομῆς* καί τῆς *ἐπιφανειακῆς δομῆς* τῆς γλώσσας, καί της δημιουργικῆς *«ἱκανότητας»* καί τῆς *«ἐκτέλεσης»*.

5.7. Ἡ *βαθιά δομή* τῆς γλώσσας εἶναι, κατά τόν Ch., τό ἀφηρημένο δομικό ὑπόστρωμα πού καθορίζει τό σημασιολογικό περιεχόμενο τῆς φράσης· μέ ἄλλα λόγια, εἶναι ἡ περιγραφή μέ ἀφηρημένα (γλωσσικά) σύμβολα τῶν βασικῶν σημασιολογικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στά στοιχεῖα ἑνός ἐμπειρικοῦ, μή γλωσσικοῦ φαινομένου. Στό παράδειγμα «ὁ μαθητής διαβάζει τό βιβλίο», τά στοιχεῖα «μαθητής», «βιβλίο», γλωσσικά σύμβολα ἐμπειρικῆς πραγματικότητας, ἐκφράζουν σημασιολογική σχέση. Ἡ *ἐπιφανειακή δομή*, ἐξάλλου, εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς φράσης ὡς φυσικοῦ φαινομένου· εἶναι ἡ μετατροπή τῆς βαθιᾶς δομῆς σέ ἄλλη μορφή μέ βάση ὁρισμένους χειρισμούς, ἡ τελική της ἀπόληξη. Οἱ χειρισμοί πού μετασχηματίζουν τή βαθιά δομή τῆς φράσης σέ ἐπιφανειακή στηρίζονται σέ περιορισμένο ἀριθμό κανόνων, τῶν *μετασχηματιστικῶν κανόνων*, πού μποροῦν νά διαφέρουν ἀπό *γλώσσα* σέ γλώσσα. Ἐκεῖνο πάντως πού εἶναι γενικό χαρακτηριστικό κάθε γλώσσας εἶναι ἡ βαθιά δομή, καθοριστική τῆς σημασίας τῆς φράσης, ἀπό τήν ὁποία προκύπτουν φράσεις ἐπιφανειακῆς δομῆς μέ τή μεσολάβηση μετασχηματιστικῶν κανόνων.

5.8. Τό πρόβλημα ὅμως πού γεννιέται εἶναι τό ποιός ἀποφασίζει νά κρίνει ἄν μιά φράση ἐπιφανειακῆς δομῆς εἶναι γραμματικά παραδεκτή ἤ ὄχι. Τό πρόβλημα λύνεται μέ τήν παραδοχή τῆς *ἱκανότητας* (competence) τοῦ ἀνθρώπου πού μιλάει τή γλώσσα του. Ἡ *ἱκανότητα* αὐτή, ὑπογραμμίζει ὁ Chomsky, εἶναι *ἔμφυτη* στόν ἄνθρωπο, καί τοῦ δίνει τή *γνώση* νά παράγει γραμματικά ὀρθές φράσεις, νά κατανοεῖ τίς νέες, γραμματικά ὀρθές ἐπίσης, ἀπορρίπτοντας τίς μή ὀρθές. Ἡ πραγμάτωση τῆς ἔμφυτης αὐτῆς ἱκανότητας, τῆς γνώσης δηλ. νά ἀποφασίζει ὁ ἄνθρωπος γιά τή γραμματικότητα ἤ τήν ἀγραμματικότητα μιᾶς φράσης, εἶναι αὐτό πού ὀνομάζει μέ τόν ὅρο *ἐκτέλεση* (performance). Ἡ θέση περί *ἱκανότητας* τοῦ ἀνθρώπου καί *ἐκτέλεσης* αὐτῆς τῆς ἱκανότητας, πέρα ἀπό τή λύση τοῦ προβλήματος, ἀποτελεῖ ἀπόρριψη τῆς μηχανιστικῆς καί ἀντινοησιαρχικῆς ἀντίληψης τῶν κατανομιστῶν (distributionnalistes), καί ταυτόχρονα ἐπιστροφή στήν ἀντίληψη τῆς *γλώσσας* τοῦ Saussure ὡς συστήματος ἐσωτερικοποιημένου σε κάθε ἄνθρωπο πού πραγματώνεται μέ τήν *ὁμιλία*.

5.9. Ἡ γενετική ἤ μετασχηματιστική γραμματική δίνει ἰδιαίτερη ἔμφαση στή *σύνταξη*, πού διακρίνεται σέ δύο μέρη: στή (συντακτική) *βάση* καί στό *μετασχηματιστικό μέρος*. Ἡ συντακτική βάση ἀποτελεῖται ἀπό τίς *συντακτικές κατηγορίες* ἤ *συντακτικά στοιχεῖα* καί τό *λεξικό*, καί διέπεται ἀπό ὀλιγάριθμους κανόνες, πού ἀφοροῦν τή δομή τῆς φράσης-πυρήνα καί πού εὐθύνονται γιά τή σημασιολογική ἑρμηνεία της. Οἱ λίγοι αὐτοί κανόνες καθορίζουν τή *βαθιά δομή* καί διευκολύνουν τούς μετασχηματισμούς της, πού ἐκφράζονται πάλι μέ ὁρισμένους σέ μιά ὁρισμένη τάξη κανόνες, ὅπως τήν ἐξάλειψη, τήν πρόσθεση, τή μεταλλαγή, τήν ὑποκατάσταση ὅρων γιά νά καταλήξουν στήν ἐπιφανειακή δομή. Ἡ ἀνάλυση, πάντως, μιᾶς φράσης ἐπιφανειακῆς δομῆς δίνει ἕνα σύστημα προτάσεων, πού στέκονται στή βάση τῆς βαθιᾶς δομῆς· ἔτσι ὁ Chomsky συνδέει τή γλωσσική του θεωρία μέ τήν καρτεσιανή Λογική, πού διαποτίζει τή γραμματική τοῦ Port-Royal. Ἡ φράση ἐπιφανειακῆς δομῆς πού χρησιμοποιεῖ σάν παράδειγμα ἡ πιό πάνω γραμματική: «ὁ ἀόρατος θεός ἐδημιούργησε τόν ὁρατό κόσμο» ἀποτελεῖται, στή βαθιά της δομή, ἀπό ἕνα σύστημα τριῶν προτάσεων: 1) ὁ θεός εἶναι ἀόρατος· 2) ὁ θεός ἐδημιούργησε τόν κόσμο· 3) ὁ κόσμος εἶναι ὁρατός. Ἡ μετατροπή τῆς φράσης 1, μέ τήν ἐξάλειψη τοῦ συνδετικοῦ, σέ: ὁ ἀόρατος θεός, μέ τήν ἐξάλειψη στή φράση 2, τοῦ ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου, καί τή σύνδεση —μεταλλαγμένης τῆς φράσης 3 ὡς ἀντικείμενο τοῦ «ἐδημιούργησε»— ὁδήγησε στή φράση ἐπιφανειακῆς δομῆς: «ὁ ἀόρατος θεός ἐδημιούργησε τόν ὁρατό κόσμο», πού τό σημασιολογικό του περιεχόμενο ἀνταποκρίνεται στό περιεχόμενο τῶν τριῶν μαζί προτάσεων.

6. Οἱ γενικές μεθοδολογικές ἀρχές τῆς δομικῆς γλωσσολογίας.

6.1. Ἀνεξάρτητα ἀπό τίς σχολές τῆς Εὐρώπης ἤ τῆς Ἀμερικῆς γιά τίς ὁποῖες μιλήσαμε προηγούμενα μέ τήν πιό δυνατή συντομία, ἡ δομική γλωσσολογία τοῦ καιροῦ μας ἐργάζεται στή βάση κοινῶν μεθοδολογικῶν ἀρχῶν, πού θά ἐπιχειρήσουμε πάλι μέ κάθε συντομία νά ἐκθέσουμε ἀμέσως. Καί πρώτη μεθοδολογική ἀρχή εἶναι ἡ *προτεραιότητα μελέτης τῆς ὁμιλουμένης* καί ὄχι τῆς γραφομένης γλώσσας, ἀρχή ἐντελῶς ἀντίθετη ἀπό ἐκείνη πού εἶχε ἐπικρατήσει στήν ἀρχαιότητα ὡς ἀκόμη τόν 18ο αἰώνα. Ἡ ἀρχή αὐτή ἀναγνωρίζει τήν πραγματικότητα ὅτι ἡ ὁμιλουμένη προηγεῖται τῆς γραφομένης, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρῶτα μαθαίνει νά μιλᾶ κι ὕστερα νά γράφει. Ἄλλωστε δέν ὑπάρχει *γλώσσα* πού νά μή μιλιέται, ἐνῶ ὑπῆρξαν καί ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν γλῶσσες πού δέν γράφονται. Ἀλλά τί εἶναι ἡ γραφόμενη; Ἡ ἀπεικόνιση μέ σύμβολα γραφῆς τῆς ὁμιλουμένης. Τό γόητρό της πού ὀφειλόταν στή διάρκεια μέσα στό χρόνο, στήν ἐπικοινωνία μέ μακρινές ἀποστάσεις, ἔπαψε νά ἀποτελεῖ ἀποκλειστικότητά της· καί ἡ ὁμιλούμενη, μέ τά σύγχρονα τεχνολογικά μέσα, τό διαθέτει. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς δύο μορφές τῆς γλώσσας εἶναι διαφορά ὑλικῆς οὐσίας μέ τήν ὁποία ἐκφράζονται· ἡ μία, ἡ ὁμιλούμενη, χρησιμοποιεῖ τούς

ἤχους, ἐνῶ ἡ ἄλλη, ἡ γραφόμενη, χρησιμοποιεῖ ἐξωτερικά στοιχεῖα: πένα, μελάνη, σμίλη, γραφομηχανή, χαρτί, πέτρα κ.λπ. Ἐξάλλου, σχέση ἀνάμεσα στούς ἤχους τῆς ὁμιλουμένης καί στό ἀλφαβητικό σύστημα τῆς γραφομένης δέν ὑπάρχει· ἡ ἀλλαγή τοῦ τελευταίου δέν ἀλλάζει καθόλου τή γλώσσα, πού εἶναι κυρίως ὁμιλούμενη.

6.2. Δεύτερη ἀρχή στή μελέτη τῆς γλώσσας εἶναι ἡ *προτεραιότητα τῆς περιγραφῆς* της (μαζί καί *ἐξήγησής* της) καί ὄχι τοῦ *κανονισμοῦ* ἤ *ρύθμισής* της. Ἡ μεθοδολογική αὐτή ἀρχή ἀναγνωρίζει ὅτι κάθε γλώσσα λειτουργεῖ μέ τούς δικούς της νόμους, καί καμιά της μορφή δέν θεωρεῖται *ἀνώτερη* ἤ *κατώτερη*· ἐπομένως ὁ μελετητής ὀφείλει νά τήν περιγράψει καί ὄχι νά γίνει νομοθέτης της. Καί νομοθέτης βέβαια τῆς γλώσσας ὑπάρχει· εἶναι τό κοινωνικό σύνολο πού τή χρησιμοποιεῖ καί ὄχι ὁ σοφός, ὅσο ἄξιος κι ἄν εἶναι. Μόνο ἀπό μιά ἄποψη νομιμοποιεῖται ὁ κανονισμός τῆς γλώσσας: ὅταν λόγοι κοινωνικοί, πολιτικοί καί πολιτιστικοί συντελοῦν στήν ἐπιβολή μιᾶς διαλέκτου, πού μιλάει ἕνα κοινωνικό σύνολο, μεταξύ ἄλλων. Ἡ τέτοια ἐπιβολή, ὀφειλόμενη στήν οἰκονομική, κοινωνική καί πολιτιστική δραστηριότητα τῆς συγκεκριμένης ὁμάδας ἑνός εὐρύτερου ἐθνικοῦ συνόλου, ἐξασφαλίζει πολλά πλεονεκτήματα γιά τή διοίκηση καί τήν ἐκπαίδευση καί βοηθᾶ στήν καθιέρωση μιᾶς ἐθνικῆς γλώσσας στό πλαίσιο ἑνός πλατύτερου γεωγραφικοῦ χώρου. Ἡ σημερινή, λχ., ἰταλική γλώσσα εἶναι ἡ διάλεκτος τῆς Τοσκάνης, ὅπως καί ἡ νεοελληνική κοινή εἶναι ἡ πελοποννησιακή.

6.3. Τρίτη ἀρχή εἶναι ἡ προτεραιότητα τῆς *συγχρονικῆς* περιγραφῆς στή μελέτη τῆς γλώσσας ἀπέναντι στή *διαχρονική*. Καί ἡ ἀρχή αὐτή ἀπορρέει ἀπό τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ γλώσσα ὡς σύστημα ἤ δομή συστημάτων λειτουργεῖ, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἱστορική της διάσταση, σέ κάθε «δεδομένη στιγμή». Ἡ «δεδομένη» αὐτή «στιγμή» δέν ταυτίζεται μέ ἕνα μικρό μόριο τοῦ χρόνου· μπορεῖ νά περιλαμβάνει πενηνταετίες καί ἑκατονταετίες ἤ καί περισσότερο ἀκόμη. Οὔτε πάλι ἡ συγχρονική περιγραφή νοεῖται ἀποκλειστικά ὡς περιγραφή μιᾶς σύγχρονης μόνο ζωντανῆς γλώσσας· τέτοια περιγραφή καί ἀνάλυση μπορεῖ νά γίνει σέ γλῶσσες «νεκρές» ἤ σέ παλαιότερες καταστάσεις γλωσσῶν, ἐφόσον διαθέτουν ἄφθονα γραπτά τεκμήρια. Ἡ ἀττική, λχ., διάλεκτος προσφέρεται κατά τρόπο ἐξαίρετο γιά μιά συγχρονική περιγραφή. Ἡ περιγραφή, ἄλλωστε, διαδοχικῶν καταστάσεων μιᾶς γλώσσας καί ἡ σύγκριση μεταξύ τους δίνουν τήν εἰκόνα τῆς ἐξέλιξής της, τή διαχρονική της διάσταση.

6.4. Ἐπιχειρήσαμε νά ἐκθέσουμε μέ κάθε δυνατή συντομία τήν πορεία τῆς γλωσσικῆς σκέψης· μποροῦμε νά τή συνοψίσουμε: 1) Στήν ἀρχαία *ἑλληνορωμαϊκή γραμματική παράδοση* πού κράτησε ὡς τόν 18ο αἰώνα· εἶναι τό στάδιο ὅπου οἱ γλωσσικές ἔρευνες εἶναι ὑποταγμένες στίς ἀνάγκες τῆς Φιλοσοφίας καί τῆς Λογικῆς. 2) Στή *συγκριτική φιλολογία* ἤ *συγκριτική γραμματική*, μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς σανσκριτικῆς καί ἰνδικῆς γραμματικῆς παράδοσης· οἱ γλωσσικές ἔρευνες μέ τή συγκριτική μέθοδο ἀποκτοῦν ἐπιστημονική ὀντότητα καί ἡ γλωσσολογία διεκδικεῖ τόν τίτλο τῆς αὐτόνομης ἐπιστήμης. 3) Στήν *ἱστορική καί συγκριτική γλωσσολογία* (σχολή Νεογραμματικῶν), πού ἀποτελεῖ παραπέρα προώθηση τῆς ἀνεξαρτητοποίησης τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης, θεωρούμενης ἱστορικῆς, καί 4) Στή *δομική γλωσσολογία*, πού παρά τίς διαφορές Σχολῶν θεωρεῖ τή γλώσσα σύστημα ἤ δομή συστημάτων πού λειτουργεῖ γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ γλωσσολογία στό στάδιο τῆς ἐποχῆς μας εἶναι αὐτόνομη ἐπιστήμη πού ὁ ρόλος της ἀλλά καί ἡ μέθοδός της ἔχουν ἐπηρεάσει ὅλες τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες.

ΘΟΥΡΙΟΣ
ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ Ε.ΚΟ.Ν. ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ

ξανακυκλοφορησε
ΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
Monthly Review

Ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση καί ἡ Ἑλλάδα 1832–1871

τοῦ Βασίλη Παναγιωτόπουλου

Στίς 25 Ἰανουαρίου 1837 ἡ ἑλληνική κυβέρνηση ἐθέσπιζε τόν πρῶτο νόμο γιά τήν «ἐνθάρρυνση τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας», ὁ ὁποῖος ἦταν, καθώς φαίνεται, καί ὁ πρῶτος τέτοιου εἴδους νόμος σέ ὅλες τίς βαλκανικές χῶρες. Μέ τό ἴδιο διάταγμα, καί κατά τό πρότυπο ἀνάλογων δυτικῶν θεσμῶν, ἡ κυβέρνηση δημιουργοῦσε μιά ἐθνική ἐπιτροπή πού θά ἀναλάμβανε τήν ἐφαρμογή τῆς πολιτικῆς της γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας.[1]

Ἄν ὅμως τά δύο αὐτά μέτρα εἰκονογραφοῦν μέ σαφήνεια τίς ἐπαναστατικές, στό ἐπίπεδο τῆς οἰκονομίας, προθέσεις τῆς ὑπό διαμόρφωση ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης, δέν ἐπαρκοῦσαν ὡστόσο νά καλύψουν τήν ἀπόσταση πού χώριζε τήν ὑψηλή πολιτική συνείδηση τῆς τάξης αὐτῆς ἀπό τήν οἰκονομική καί κοινωνική πραγματικότητα τῆς χώρας. Κατά τή μεταβατική καί γεμάτη ἀντιφάσεις περίοδο πού ἀκολουθεῖ τήν ἐθνική ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὅπου μέ δυσκολία διαμορφώνονται οἱ διάφορες τάσεις τῆς κοινωνίας καί ὅπου οἱ κοινωνικοί ἀγῶνες παίρνουν λανθάνουσες καί συγκεχυμένες μορφές, ἡ κατάσταση ἐξελίχθηκε πρός μιά κατεύθυνση διαφορετική ἀπό ἐκείνη πού ἔμοιαζε νά ὑποδεικνύει τό ἐνλόγω νομοθέτημα.

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ὁ Σ. Α. Σπηλιωτάκης,[2] διευθυντής τῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας στό Ὑπουργεῖο τῶν Ἐσωτερικῶν, αἰσθανόταν ὑποχρεωμένος νά σχολιάσει ἕνα γεγονός πού μέ ἀρκετά ἐξώφθαλμο τρόπο ἀποκάλυψαν τά στατιστικά στοιχεῖα πού συγκέντρωσε ἡ ὑπηρεσία του τό 1856: Τή μείωση δηλ. τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀτόμων πού ἀπασχολοῦνταν στή βιοτεχνία καί τή ναυτιλία καί τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ ἐκείνων πού ἀπασχολοῦνταν στή γεωργία. Πράγματι ὁ πληθυσμός πού ὑπαγόταν στήν ἔνδειξη «βιομηχανική τάξη»,[3] παρουσίαζε

Ἡ μελέτη αὐτή, μέ τίτλο «La révolution industrielle et la Grèce», *παρουσιάστηκε στό Συμπόσιο πού ὀργάνωσε ἡ Διεθνής Ἑταιρεία Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καί ἡ Γερμανική Ἐθνική Ἐπιτροπή τῆς* UNESCO *στό Ἀμβούργο (23-26.3.1976) μέ θέμα: «Ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση στίς βαλκανικές χῶρες τόν 19ο αἰώνα».*

Τά πρακτικά τοῦ Συμποσίου, μέ τίτλο «La Révolution Industrielle dans le Sad-Est Européen – XIX siècle», *ἐκδόθηκαν ἀπό τό* Institut d' Etudes Balkaniques, *Σόφια 1977. Ἡ παρούσα μελέτη καταλαμβάνει τίς σελ. 227-242.*

1. Β.Δ. τῆς 25ης Ἰανουαρίου/6ης Φεβρουαρίου 1837. Χρησιμοποιῶ τό κείμενο ὅπως τό δημοσιεύει ὁ Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, Ἀθήνα, τόμ. Α΄ (1946), σελ. 47-53. Τό γεγονός ὅτι στήν ἐπιτροπή ἀνατίθεται ἡ ἀπό κοινοῦ «ἐνθάρρυνση» βιομηχανίας καί γεωργίας, δέν νομίζω ὅτι μειώνει τή σημασία (ἰδεολογική κυρίως) τοῦ νομοθετήματος ὡς πρός τή βιομηχανία. Στήν Ἑλλάδα τοῦ 1837, χώρα σέ μεγάλο ἀκόμη βαθμό προ-ἰδιοκτητική καί πάντως ὁλοκληρωτικά προ-τραπεζική, μιά σαφής διάκριση ἀνάμεσα στή βιομηχανία καί τή γεωργία δέν εἶχε νόημα, γιατί αὐτή ἡ διάκριση δέν εἶχε πραγματοποιηθεῖ οἰκονομικά καί δέν εἶχε κατακτηθεῖ κοινωνικά. Στήν περίπτωση τοῦ συγκεκριμένου νομοθετήματος, ἡ αὐτοτελής ἀντιμετώπιση τῶν εἰδικῶν προβλημάτων τῆς βιομηχανίας σέ σχέση μέ τή γεωργία, θά μποροῦσε νά ὑπηρετεῖ πρακτικές ὀργανωτικές ἀνάγκες τῶν δύο κλάδων καί ὄχι ἀνταγωνιστικά οἰκονομικά συμφέροντα. Μιά τέτοια ἀνταγωνιστικότητα, καί ἄν ἀκόμη γενικά καί ἀφηρημένα ὑπῆρχε, λόγω τῆς χαμηλῆς ἔντασής της, πολύ δύσκολα θά μποροῦσε νά φτάσει στό ἐπίπεδο τοῦ κράτους καί τῶν νομοθετημάτων του. Χωρίς νά μπορῶ νά προχωρήσω ἐδῶ σέ μιά σημασιολογική ἀνάγνωση τοῦ νομοθετήματος, θά ἤθελα νά ἐπισημάνω τίς ἁπλές ἀναπτυξιακές του ἰδέες, ἀντίστοιχες πρός τό χαμηλό ἐπίπεδο τόσο τῆς οἰκονομίας ὅσο καί τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης στή μετεπαναστατική Ἑλλάδα.

2. Σ. Α. ΣΠΗΛΙΩΤΑΚΗΣ, Στατιστικαί πληροφοριαι περί Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1859, σελ. 20.

3. Στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα οἱ ἑλληνικοί ὅροι «βιομήχανοι», «βιομηχανική τάξη» εἶναι ἀκόμη ἀσαφεῖς καί δηλώνουν τό σύνολο τῶν ἀτόμων πού ἀπασχολοῦνται στή βιοτεχνία (artisanat) ἀνεξάρτητα ἀπό τίς μεταξύ τους σχέσεις ἐργασίας, πού πάντως δέν εἶναι σημαντικά διαφοροποιημένες. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκουν αὐτοτελεῖς βιοτέχνες, ὑπολείμματα συντεχνιακῶν σχέσεων, μαζί μέ τόν νέο τύπο τοῦ ἐπιχειρηματία βιομήχανου («ἐργολάβου» στήν ὁρολογία τῆς ἐποχῆς) καί τόν συνακόλουθο νέο τύπο τοῦ «ἐργάτη». Πάντως εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στήν ἑλληνική γλώσσα ἔχουν εἰσαχθεῖ πιά οἱ ὅροι «βιομήχανος», «βιομηχανία», σάν ἐκφράσεις τῆς βιοτεχνικῆς δραστηριότητας, σέ σαφή διάκριση ἀπό τήν ἀγροτική καί ναυτική. Ἀντίθετα, λόγω τοῦ χαμηλοῦ βαθμοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἡ

μείωση 2.860 προσώπων σέ διάστημα 3 ἐτῶν· ἀπό 25.546 τό 1853, ὁ ἀριθμός εἶχε πέσει στίς 22.606 τό 1856. Ἀπό τήν πλευρά της πάλι, ἡ ἐμπορική ναυτιλία εἶχε χάσει 5.527 πρόσωπα τό ἴδιο χρονικό διάστημα· τό 1856 τό δυναμικό της ἦταν 20.775 ἄτομα ἔναντι 26.302 τοῦ 1853. Ἀντίστροφα ἡ αἰσθητή αὔξηση τῶν ἀπασχολουμένων στή γεωργία ἀτόμων δείχνει ὅτι ὁ τομέας αὐτός τῆς οἰκονομίας εἶχε ἀπορροφήσει ὁλόκληρη τή φυσική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί τό περίσσευμα ἀπό τή μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολουμένων στή ναυτιλία καί τή βιοτεχνία: Ἀπό 229.259 πού ἦταν οἱ ἀσχολούμενοι στή γεωργία τό 1853 ἀνέβηκαν σέ 243.807 τό 1856, δηλαδή αὐξήθηκαν κατά 13.548 μονάδες.[4]

Πόσο ἀκριβεῖς εἶναι οἱ ἑλληνικές στατιστικές αὐτή τήν ἐποχή εἶναι πρόβλημα πού δέν μπορεῖ νά ἀντιμετωπιστεῖ ἐδῶ· ἄλλωστε καί γενικότερα εἶναι ἕνα πρόβλημα δευτερεύουσας σημασίας, μιά καί ἡ ἱστορική ἔρευνα σήμερα μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ μέ ἐπιτυχία πολύ πιό ἀτελεῖς στατιστικές καί πολύ πιό ἀποσπασματικά καί διάσπαρτα ποσοτικά στοιχεῖα. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία γιά μᾶς εἶναι ἡ τάξη τῶν μεγεθῶν καί ἡ κατεύθυνση τῶν φαινομένων πού μᾶς ὑποδεικνύουν οἱ παραπάνω ἀριθμοί. Καί στό σημεῖο αὐτό, τόσο οἱ ἀριθμοί, ὅσο καί τό σχόλιο τοῦ Σπηλιωτάκη, σχόλιο πού σίγουρα ἀπηχεῖ καί ἕνα γενικότερο προβληματισμό του πάνω στό φαινόμενο, συμπίπτουν. Λακωνικά ὁ Σπηλιωτάκης, κλείνει τό συνοδευτικό κείμενο τοῦ σχετικοῦ πίνακα τῶν «Στατιστικῶν πληροφοριῶν» μέ τήν ἑξῆς φράση: «Ἐπίσης ἐλάττωσις ἐπῆλθεν καί εἰς τήν βιομηχανικήν τάξιν κατά 2.937 ἄτομα, τά ὁποῖα προσετέθησαν εἰς τήν γεωργικήν ἔχουσαν ἀνάγκην καί παρέχουσαν πλειοτέρας ὠφελείας».

Σχεδόν ταυτόχρονα μέ τήν ἐμφάνιση τῆς τάσης αὐτῆς στήν ἑλληνική οἰκονομία, ἕνας νέος νόμος (τῆς 10ης Ἰουνίου 1857) ἔρχεται νά ἀπαλλάξει ἀπό τούς τελωνειακούς δασμούς τά εἰσαγόμενα ἀπό τό ἐξωτερικό ἀγροτικά ἐργαλεῖα, μέ προφανή σκοπό νά διευκολύνει τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καί νά τήν ὠθήσει πρός ἀνώτερα ἐπίπεδα παραγωγικότητας. Ἡ σημασία ἑνός τέτοιου νόμου γιά τόν ἐξοπλισμό τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου μέ σύγχρονα ἐργαλεῖα καί, γενικότερα, γιά τή βελτίωση τῶν ὅρων ἐργασίας στόν ἀγροτικό χῶρο εἶναι ἀναμφισβήτητη. Σέ μιά ἄλλη ὅμως προβληματική τό νομοθέτημα αὐτό παίρνει ὁλοκληρωτικά διαφορετική (συμβολική καί πραγματική) σημασία: Θά μποροῦσε κανείς νά πεῖ ὅτι ἀποτελεῖ τήν ἐπίσημη, ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀναγνώριση τῆς ἀδυναμίας τῆς ἐγχώριας βιομηχανίας, πού ὡστόσο εἶχε «ἐνθαρρυνθεῖ» εἴκοσι χρόνια πρίν μέ ἕναν καλοπροαίρετο νόμο, νά προμηθεύσει στή γεωργία τῆς χώρας τόν ἀπαραίτητο γιά τήν ἀνάπτυξή της τεχνικό ἐξοπλισμό.

Ἔτσι, προστατευτισμός καί δασμολογικές ἀπαλλαγές ἀλληλοσυμπληρώνονται καί ἀλληλοαναιροῦνται, ἐκφράζοντας παραστατικά, στό ἐπίπεδο τῆς νομοθεσίας, τή ρευστότητα καί τίς παλινδρομήσεις μιᾶς κοινωνίας πού πρωθύστερα ἀγωνίζεται νά συγκροτήσει τήν οἰκονομική της βάση.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μερικά χρόνια ἀργότερα θά ἐμφανιστεῖ ἕνα πραγματικό κίνημα γιά τήν καθιέρωση προστατευτικῶν ρυθμίσεων στήν ἑλληνική οἰκονομία πού θά καταλήξει, κατά τή δεκαετία 1870-1880, σέ μιά πιό συνεπή βιομηχανική πολιτική, ἔνδειξη πού προαναγγέλλει τήν ἐδραίωση νέου τύπου καπιταλιστικῶν σχέσεων στή χώρα.[5]

Στίς συνθῆκες αὐτές, τό νά μιλᾶ κανείς γιά βιομηχανική ἐπανάσταση στήν Ἑλλάδα, ὅπως καί στίς ὑπόλοιπες βαλκανικές χῶρες, εἴτε βρίσκονται ἀκόμη ὑπό ὀθωμανική κυριαρχία εἴτε ὄχι, εἶναι προβληματικό. Θά ἦταν μάλιστα δεῖγμα ἁπλοϊκοῦ ἱστορικοῦ ὀπτιμισμοῦ, ἄν μέ τόν ὅρο αὐτό θά ἔπρεπε νά ἐννοοῦμε ἕνα σύνολο προωθημένων τεχνολογικῶν καινοτομιῶν καί τή γενίκευση τῶν μηχανικῶν διαδικασιῶν στό σύνολο τῆς παραγωγῆς: παρόμοια ἐπανάσταση ἀσφαλῶς δέν ἔγινε στά Βαλκάνια τόν 19ο αἰώνα. Ἄν ὅμως σάν βιομηχανική ἐπανάσταση προσδιορίζουμε μιά ὁλόκληρη ἱστορική περίοδο καί κυρίως ἕνα ὁρισμένο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ καί τήν ἐμφάνιση νέων παραγωγικῶν σχέσεων, τότε ὁ ὅρος μπορεῖ νά ἰσχύει γιά τήν Ἑλλάδα καί γιά τίς ἄλλες βαλκανικές χῶρες κατά τήν ἐποχή αὐτή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Πληθυσμός τῶν πόλεων σέ σχέση μέ τόν συνολικό πληθυσμό τῆς χώρας (οἰκισμοί 2.000 κατ. καί ἄνω)

Ἔτος	Συνολικός πληθυσμός	Δείκτης	Πληθυσμός πόλεων	Δείκτης	% ἀστικοῦ στό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ
1856	1.062.627	100,0	277.748	100,0	26,13
1861	1.096.810	103,2	279.139	100,5	25,45
1870	1.228.378	115,6	288.344	103,8	23,47
1879	1.435.037	135,0	367.484	132,3	25,60
1889	1.600.082	150,5	486.915	175,3	30,43

ΠΗΓΗ: Οἱ ἐπίσημες στατιστικές

Ἄν γιά ὅσους μελετοῦν τή νεότερη ἑλληνική ἱστορία τό πρόβλημα τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας κατά τήν προεπαναστατική περίοδο δέν ἔχει βρεῖ μιά ὁμόφωνη ἀπάντηση, ἀντίθετα ἐκεῖνο τοῦ χαρακτήρα τῆς μετεπαναστατικῆς περιόδου δέν παρουσιάζει ἰδιαίτερη δυσκολία. Πέρα ἀπό τό ζήτημα τῆς ἰδεολογικῆς φόρτισης καί τῆς χρησιμοποίησης γιά πρακτικές πολιτικές ἀνάγκες τῆς σχετικῆς ὁρολογίας, ὁ καπιταλιστικός χαρακτήρας τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας καί συνακόλουθα ὁ ἀντίστοιχος χαρακτήρας τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καί τοῦ κράτους δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ, παρά τήν ἐπιβίωση, σέ ὅλα τά ἐπίπεδα, ἰσχυρῶν προκαπιταλιστικῶν στοιχείων.

Ἐκεῖνο ὅμως πού μένει νά ὁριστεῖ εἶναι ἡ ἔκταση καί τό βάθος αὐτοῦ τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ ἱκανότητά του δηλαδή νά ὁλοκληρώσει στό οἰκονομικό καί κοινωνικό ἐπίπεδο τό μεγάλο ἔργο πού ἐπιτέλεσε στό πολιτικό ἐπίπεδο ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821. Γιατί διαπιστώνουμε πράγματι τή συγκρότηση ἑνός ἀστικοῦ κράτους τό ὁ-

ἀσάφεια εἶναι μεγάλη στό ἐσωτερικό τῆς ἴδιας τῆς βιοτεχνικῆς δραστηριότητας. Οἱ ὅροι: μάστορας, ἀφεντικό, τσιράκι-μαθητευόμενος, ὑπηρέτης, ἐργολάβος (= ἐπιχειρηματίας), ἐργάτης κ.λπ. ἀντιστοιχοῦν ἤ σέ παροχημένες ἤ σέ μή ἀποκρυσταλλωμένες ἀκόμη πραγματικότητες καί ὡς ἐκ τούτου παρουσιάζουν μιά ὑψηλή κινητικότητα, πού ἡ κατανόησή της ἀπαιτεῖ εἰδικές μελέτες, πού λείπουν ἀκόμη ἀπό τήν ἑλληνική βιβλιογραφία.

4. Σ. Α. ΣΠΗΛΙΩΤΑΚΗΣ, ὅπ. παρ., σελ. 20.

5. Δές τό φυλλάδιο τοῦ Ι. ΣΚΑΛΤΣΟΥΝΗ, Σκέψεις περί τῆς ἐν Ἑλλάδι βιομηχανίας, Ἀθήνα 1868, ὁ ὁποῖος ζητᾶ, στό ὄνομα τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας, νέους προστατευτικούς νόμους.

ποιο αποτελεί επαναστατική άλλαγη, τόσο γιά τήν έποχή του όσο καί σέ συνάρτηση μέ τήν περιοχή στήν οποία έγκαθιδρύεται —δηλαδή τήν περιοχή τῆς όθωμανικῆς κυριαρχίας— άλλά τό οποῖο δέν κατορθώνει νά όλοκληρώσει, έπί δεκαετίες όλόκληρες, τήν οἰκονομική καί κοινωνική του φυσιογνωμία. Οἱ οἰκονομικές καί κοινωνικές κατακτήσεις εἶναι ἄνισα χαμηλές, ἀκόμη καί σέ σχέση μέ τό γεγονός τῆς ἁπλῆς καί μόνο ὕπαρξης τοῦ κράτους, ἀνισότητα πού ἀποτελεῖ θεμελιακή ἀντίφαση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ὅπως προέκυψε μέσα ἀπό τόν πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας.

Ἡ ἱστορία τῆς ἐκβιομηχάνισης τῆς μετεπαναστατικῆς Ἑλλάδας εἶναι ἡ ἱστορία μιᾶς καθυστέρησης, πού δέν μπορεῖ νά ἑρμηνευτεῖ ἄν δέν τοποθετηθεῖ μέ ἀκρίβεια στό τοπικό καί διεθνές πλαίσιό της. Διαρκεῖ ἐπί μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τή συγκρότηση τοῦ ἐλεύθερου καί ἀνεξάρτητου κράτους, καί ἐπιβιώνει μέ ὀξύτατη μορφή ὡς τό 1871, ἐποχή ὅπου συντελοῦνται γενικότερες ἀλλαγές στήν ἑλληνική καί βαλκανική οἰκονομία.[6] Γιά τήν περίοδο ἀπό τό 1832 ὡς τό 1871, δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά μιλᾶμε γιά παράταση μᾶλλον τῶν οἰκονομικῶν χαρακτηριστικῶν πού ἐμφανίστηκαν στή χώρα πρός τό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, παράταση ὅμως πού δέν πρέπει νά τή συλλάβουμε ὡς στατική ἐπιβίωση τῶν παλαιῶν δομῶν, ἀλλά ὡς λειτουργική συνέχεια οἰκονομικῶν διαδικασιῶν πού χαρακτηρίζονται ἀπό τό ἐξαιρετικά χαμηλό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, καί ἰδιαίτερα ἀπό τήν κυριαρχία μιᾶς ἀρχαϊκῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς στό σύνολο τῆς οἰκονομίας. Σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο ἡ παρέμβαση τῆς ἐπανάστασης τοῦ '21 ὑπῆρξε ἀποφασιστική, γιατί κατάφερε νά στρέψει τήν ἑλληνική οἰκονομία πρός μιά σταθερή ἄνοδο, δημιουργώντας τίς προϋποθέσεις γιά μιά χαμηλή ἔστω, ἀλλά ἐπαναστατική στίς συνέπειές της, ποιοτική ἀλλαγή.

Οἱ κύριοι παράγοντες τῆς ἐνλόγω καθυστέρησης εἶναι, νομίζω, οἱ ἀκόλουθοι:

α) Ἡ ἀπουσία κεφαλαίων στή χώρα, φαινόμενο πού ὀφείλεται στό χαμηλό ἐπίπεδο συσσώρευσης κατά τήν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας.

β) Ἡ διάχυση, γιά λόγους ἱστορικούς, τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης στόν εὐρύτερο γεωγραφικό-οἰκονομικό χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καί, σέ ὁρισμένο βαθμό, ὁλόκληρης τῆς Δυτικῆς καί Κεντρικῆς Εὐρώπης.

γ) Ἡ εὐνοϊκή συγκυρία γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς πού δημιουργεῖται αὐτή τήν ἐποχή (1832-1871) ἀπό τήν σταθερά αὐξανόμενη ζήτηση ὁρισμένων ἀγροτικῶν προϊόντων σέ διεθνές ἐπίπεδο.

Θά ἐπιχειρήσω μιά σύντομη προσέγγιση τῶν παραγόντων αὐτῶν καί θά προσπαθήσω νά ἀντισταθμίσω τήν ἀναπόφευκτη σχηματικότητά τους ὑποδεικνύοντας τήν ἀλληλοσύνδεση καί τή συνολική λειτουργία τους πάνω στήν οἰκονομία τῆς ἐποχῆς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Κατανομή τῶν πόλεων (οἰκισμοί 2.000 κατ. καί ἄνω) κατά σειρά μεγέθους

Ἔτος	Πόλεις	Συνολικός ἀστικός πληθυσμός	2001 - 5000 κατ. Πόλεις	Πληθυσμός	%	5001-10000 κατ. Πόλεις	Πληθυσμός	%	10001-20000 κατ. Πόλεις	Πληθυσμός	%	20001 κατ. καί ἄνω Πόλεις	Πληθυσμός	%
1856	56	277.748	44	139.030	50,1	6	41.469	14,9	5	66.280	23,9	1	30.969	11,1
1861	52	279.139	39	126.956	45,5	10	74.032	26,5	2	36.853	13,2	1	41.298	14,8
1870	52	288.344	37	120.169	41,7	11	75.065	26,0	3	48.600	16,8	1	44.510	15,5
1879	62	367.494	43	136.118	37,0	14	90.151	24,6	1	10.057	2,7	4	131.168	35,7
1889	68	486.915	45	142.238	29,2	16	113.425	23,3	3	34.041	7,0	4	197.211	40,5

ΠΗΓΗ: Οἱ ἐπίσημες στατιστικές

α) Σχετικά μέ τήν ἀνυπαρξία ἀντικειμενικῶν δυνατοτήτων γιά μιά πραγματική συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία, ὑπενθυμίζω τήν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος καί τή βιβλιογραφία πού ἔχω δώσει σέ προηγούμενη μελέτη. Πάντως, κατά τήν προσέγγιση τῶν ἑπομένων δύο παραγόντων, τό χαμηλό ἐπίπεδο συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, ἔχει ληφθεῖ σάν τό βασικό χαρακτηριστικό τῆς ὕπαρξής τους· χωρίς αὐτή τήν ἐπιβαρυντική προϋπόθεση οἱ ἴδιοι παράγοντες θά ἀλληλοδιαρθρώνονταν καί θά λειτουργοῦσαν διαφορετικά.

β) Γιά τό ρόλο τῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς ὑπάρχει μιά ἀρκετά πλούσια βιβλιογραφία ἀπό πρόσφατες μελέτες Ἑλλήνων ἐρευνητῶν, κατά πλειοψηφία κοινωνιολόγων καί οἰκονομολόγων.[7] Νομίζω ὅτι ἡ ἔνταξη τῆς

6. Ἡ συμβατική ὁπωσδήποτε χρονολογία τοῦ 1871 ἔχει ἐπιλεγεῖ για δυό λόγους: α) Γύρω ἀπ' αὐτήν πολλαπλασιάζονται μέ ἐνδεικτικό τρόπο οἱ ἐκδηλώσεις μιᾶς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης, καί β) τή χρονιά αὐτή, ἡ ἑλληνική κυβέρνηση ἀποφάσισε τή διανομή τῶν ἐθνικῶν γαιῶν στούς καλλιεργητές τους, ἐξομαλύνοντας ἔτσι μιά κατάσταση πού εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπό τήν ἔναρξη κιόλας τῆς ἐθνικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821.

7. ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ εἰδικός ρόλος τῆς γεωργίας στή διαμόρφωση τῶν σχέσεων πόλης-ὑπαίθρου τόν 18ο αἰώνα (μερικά παραδείγματα ἀπό τήν Πελοπόννησο)», περ. Ὁ Πολίτης, τεῦχ. 7, Δεκ. 1976, σελ. 30-36, ὅπου καί ἡ πλήρης βιβλιογραφική παραπομπή τῆς βασικῆς μελέτης τοῦ Νικολάι Τοντόροφ γιά τό πρόβλημα τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου κατά τή φάση τοῦ περάσματος ἀπό τή φεουδαρχία στόν καπιταλισμό στά Βαλκάνια.

8. Ἡ σπουδαιότητα τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς καί οἱ συνέπειες τῶν δραστηριοτήτων της στήν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καί τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 19ου καί τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰώνα ἔχουν προσελκύσει τήν προσοχή τῶν Ἑλλήνων μαρξιστῶν ἱστορικῶν τῆς πρώτης γενιᾶς καί συγκεκριμένα τοῦ ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΡΔΑΤΟΥ. Στό πρόβλημα ἀφιέρωσε βαθύτερες καί ἐπανειλημμένες μελέτες ὁ Ν. ΨΥΡΟΥΚΗΣ, τελικό καρπό τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ

προβληματικῆς τους σέ μιά ἱστορική προοπτική θά ἀποδεικνυόταν χρήσιμη, μολονότι ὁρισμένες ἀναλύσεις τους μπορεῖ νά μοιάζουν συνοπτικές καί νά ἐπιδέχονται τροποποιήσεις.

Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ ὅρος «διασπορά» πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιά νά περιγράψει τή διάχυση τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης ἔξω ἀπό τά σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους νοσεῖ ἀπό μιά ὀργανική ἀσάφεια· λειτουργεῖ μέ τή θεωρητική μορφή: ἑλληνικό κράτος ▶ διασπορά ▶ ἑλληνικό κράτος, ἐνῶ ἡ μορφή πού ἱστορικά πραγματοποιήθηκε εἶναι ὀθωμανική αὐτοκρατορία ▶ διασπορά ▶ ἑλληνικό κράτος, διαφορά πού βρίσκεται στή βάση πολλῶν καί σημαντικῶν παρανοήσεων.

Ἡ μελέτη αὐτή δέν εἶναι ἡ πιό κατάλληλη θέση γιά νά ξεκαθαριστοῦν οἱ ἐννοιολογικές αὐτές ἀσάφειες· θεωρῶ ὅμως χρήσιμο νά διατυπώσω μερικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις, μέ τή μορφή τῆς ἐπισήμανσης τῶν βασικότερων δυσκολιῶν, πάνω στό ἱστορικά πραγματοποιημένο σχῆμα τῆς διασπορᾶς.

Ἡ βασική δυσκολία ἔγκειται, νομίζω, στό νά κατανοηθεῖ ἡ σχέση τῆς Ἑλλάδας μέ τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία, σάν περιφερειακό τμῆμα της ἀρχικά καί στή συνέχεια σάν αὐτοτελές ἐθνικό-κρατικό κέντρο. Στήν περίπτωση αὐτή, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα σάν περιφέρεια (προεπαναστατικά) παίρνει μέρος στήν κίνηση πρός τά ἔξω, δηλαδή στή διασπορά πρός τήν Κεντρική καί Δυτική Εὐρώπη, Ρωσία, Μολδοβλαχία κ.λπ., σάν ἀνεξάρτητο κράτος ἔχει τό ἀντίθετο ἀκριβῶς πρόβλημα: πῶς δηλαδή στή βάση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, θά ξανασυγκεντρώσει τή διασπορά, μιά διασπορά ὅμως πού δέν ἦταν πιά μόνον ἐκείνη πού ξεκίνησε ἀπό τά «πρόσκαιρα» ἑλληνικά κρατικά σύνορα, ἀλλά ἀπό τόν πολιτισμικό χῶρο τῶν Ἑλλήνων, στό σύνολό του, ἀπό ὁλόκληρη τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Ἔτσι ἡ Ἑλλάδα διαμορφωνόταν σ᾽ ἕνα κέντρο ὑποδοχῆς γιά τή διασπορά, ἀνταγωνιστικό πρός τό κέντρο πού τήν εἶχε προκαλέσει, καί πού ἀκόμη, ὅλη τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα, ἐξακολουθοῦσε νά τήν τροφοδοτεῖ, δηλαδή τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Ἡ τελευταία ὅμως, μέ τό νά μήν ἔχει ἐξαντλήσει τά περιθώρια ἐπιβίωσης καί προσαρμογῆς, καί μόνο μέ τήν ὕπαρξή της, περιέπλεκε τή μηχανιστική ἐξέλιξη τῆς παραπάνω διαδικασίας. Ἔτσι τό πρόβλημα τῆς διασπορᾶς, διαπλεκόμενο μέ τό ἀλυτρωτικό, ξαναγινόταν πρόβλημα τῶν τουρκοκρατουμένων Ἑλλήνων καί ἔφερνε στό προσκήνιο, σέ πεῖσμα τοῦ νέου ἐθνικοῦ κέντρου, τῆς κλασικιστικῆς Ἀθήνας, τήν αὐτοκρατορική Κων/πολη. Εἰδικότερα τό τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης τό ἐγκατεστημένο στό ἐθνικό ἔδαφος, παρ᾽ ὅλη τή χαμηλή οἰκονομική του βάση, μέσω τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς αὐτοκρατορίας ἐξακολουθοῦσε νά ἔχει μεγάλα περιθώρια δράσης σ᾽ αὐτήν καί στίς ἔμμεσα συνδεδεμένες χῶρες: Ρουμανία, Αἴγυπτο κ.τ.λ. Ἔτσι διαμορφωνόταν στό οἰκονομικό ἐπίπεδο μιά κεντρόφυγη τάση, ἀντίθετη πρός τή γενική ἰδεολογική καί πολιτισμική τάση πού παρουσίαζε ὁ ἑλληνισμός στό σύνολό του, τή συγκέντρωση δηλ. στό ἐθνικό κέντρο.

Ποιές ἦταν ὅμως οἱ συνέπειες τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἀπό φτωχή περιφέρεια ἑνός ἀ-εθνικοῦ συνόλου βρέθηκε νά εἶναι ἐθνικό κράτος πού διέθετε «ὁμοεθνεῖς» στήν ἴδια τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία ταυτόχρονα ἦταν καί ἔμενε ἡ προαιώνια πατρίδα τους;

Στό σημεῖο αὐτό θά ἤθελα νά ὑπογραμμίσω τή σημασία τῶν ἐξελίξεων στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία καί ἰδιαίτερα τῶν δύο πολιτικῶν πράξεων, τοῦ Τανζιμάτ (1839) καί τοῦ Χάττι-Χουμαγιούν (1856) πού νομίζω ὅτι βρίσκονται μέ ἀποφασιστικό τρόπο στή βάση τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἑλλήνων, τῶν ἀλύτρωτων καί τῆς διασπορᾶς, καθώς καί στή βάση τῶν σχέσεών τους μέ τή χώρα, δηλαδή τῆς ἐθνικῆς τους συνειδητοποίησης. Τά νομοθετήματα αὐτά, πού μιά ὁρισμένη ἑλληνοκεντρική ἱστοριογραφία ἔχει τήν τάση νά ἀγνοεῖ, ἀποκτοῦν, παρά τόν ἀτελή χαρακτήρα τους, ἰδιαίτερη σημασία: δίνοντας στούς χριστιανούς (ραγιάδες) τά ἴδια μέ τούς μουσουλμάνους δικαιώματα τοῦ ὀθωμανοῦ πολίτη, ἐκμηδένιζαν στήν πράξη, ἀπό τήν ἄποψη τῶν πολιτικῶν ἀναγκῶν τοῦ καπιταλισμοῦ, τίς ἐπιπτώσεις τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ἐπανάστασης. Ἂν πράγματι, γιά τούς Ἕλληνες ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας, καί φορεῖς καπιταλιστικῶν σχέσεων μέσα σ᾽ αὐτήν, ὁ σχηματισμός ἑνός ἐθνικοῦ-ἀστικοδημοκρατικοῦ κράτους ἀποτελοῦσε, ὡς τό 1821, ἀπόλυτη ἀνάγκη, μετά ἀπό τά παραπάνω μεταρρυθμιστικά νομοθετήματα ἔχανε τήν ἄμεση οἰκονομική της βάση καί παρέμενε πολιτισμική διεκδίκηση, ἡ ὁποία ὅμως στή δοσμένη συγκυρία δέν ὁδηγοῦσε σέ κοινωνικές ἐντάσεις καί ρήξεις, δέν εἶχε ἐπαναστατικό περιεχόμενο. Χάρη στίς μεταρρυθμίσεις διαμορφωνόταν μιά νέα «ἑλληνο-ὀθωμανική» ἀστική τάξη πού, δίπλα στά ὀρθόδοξα χαρακτηριστικά καί τίς ἑλληνικές της βλέψεις, ἀποκτοῦσε τώρα καί την ὀθωμανική κρατική ὑπηκοότητα, μέσα ἀπό τήν ὁποία τῆς ἀνοίγονταν καινούριες προοπτικές ἀλλά, φυσικά, καί καινούριες ἀντιφάσεις.

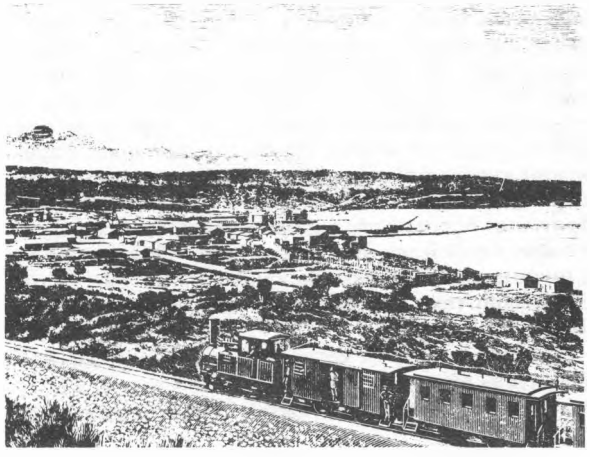

Οἱ νέοι οἰκονομικοί προσανατολισμοί πού πρόκυπταν ἀπό τίς πολιτικές μεταρρυθμίσεις χαρακτηρίζονταν οὐσιαστικά ἀπό τήν ἐλευθερία ὁράσης καί τά προνόμια πού ὅλο τόν 19ο αἰώνα παραχωροῦνταν στό ξένο κεφάλαιο. Ἡ κατάσταση αὐτή, χωρίς νά εἶναι ἐντελῶς νέα γιά τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία, ἔπαιρνε τώρα πολύ πιό σημαντικές διαστάσεις, καί εὐνοοῦσε μέ ἀπροσδόκητο τρόπο, τουλάχιστον βραχυχρόνια, τούς Ἕλληνες κεφαλαιούχους: Σέ συνθῆκες ὁλοκληρωτικῆς σχεδόν ἀπουσίας τουρκο-ὀθωμανικῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ σημασία τῆς, χριστιανικῆς προέλευσης, καί στή δική μας περίπτωση, ἑλληνο-ὀθωμανικῆς ἀστικῆς τάξης ἦταν ἀνάλογη μέ τόν τεράστιο ρόλο πού ἐκαλεῖτο νά

παίξει, δηλαδή τό ρόλο τοῦ συνδετικοῦ κρίκου —κάτι ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπό τό ρόλο τοῦ μεταπράτη— ἀνάμεσα στήν ὀθωμανική οἰκονομία συνολικά καί τό ξένο κεφάλαιο.

Στίς συνθῆκες αὐτές καί ὡς τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ διεκδίκηση ἑνός ἐθνικοῦ κράτους, τόσο ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων τῆς αὐτοκρατορίας ὅσο καί ἐκείνων τῆς ἀνεξάρτητης Ἑλλάδας, ἐκφυλίστηκε σ' ἕνα κίνημα χωρίς καμία συνοχή, πού δέν κατάφερνε νά προσδιορίσει οὔτε τούς ἀντικειμενικούς στόχους του οὔτε τά μέσα δράσης του. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ περίοδος πού ὁ ἑλληνικός ἀλυτρωτισμός, γνωστός μέ τό ὄνομα «Μεγάλη Ἰδέα», παίρνει τίς πιό διφορούμενες καί ἀντιφατικές μορφές του, παρόλο πού ἡ ὡς τώρα ἑλληνική ἱστοριογραφία ἔχει τήν τάση νά βλέπει σ' αὐτή τή Μεγάλη Ἰδέα μιά ἐνιαία, σταθερή καί εὐθύγραμμη πολιτική. Ἰδεολογία χωρίς ἐπαρκή οἰκονομική βάση καί μέ κοινωνική βάση ἀσταθή, πού ἀμφιρρέπει ἀνάμεσα στό ἐθνικό κράτος καί σέ μιά «μεταρρυθμισμένη» κοσμοπολιτική αὐτοκρατορία, ὁδηγεῖται ἀπό ἀδιέξοδο σέ ἀδιέξοδο πού ἐπιδεινώνεται ἀκόμη περισσότερο ἀπό τό ἀσταμάτητο παιχνίδι τῶν διπλωματικῶν ἐπιρροῶν πού διασταυρώνονται στό βαλκανικό χῶρο, δηλαδή ἀπό τό «Ἀνατολικό ζήτημα».[9]

γ) Ἡ εὐνοϊκή συγκυρία τῆς περιόδου 1832-1871 γιά τά ἀγροτικά προϊόντα σάν τροχοπέδη στήν ἐκβιομηχάνιση

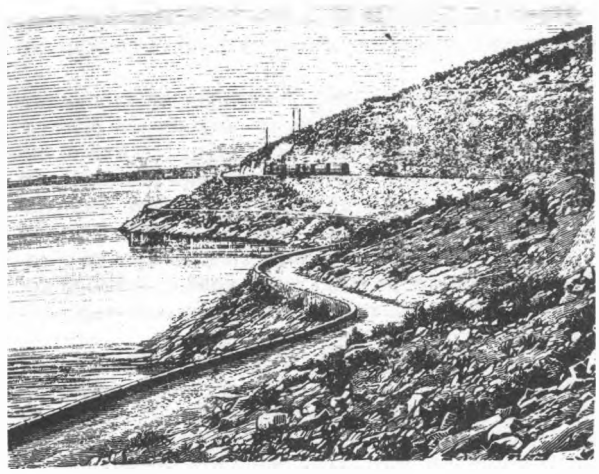

τῆς χώρας, ἔχει πολλές ὄψεις. Μερικές ἀπό τίς σημαντικότερες καί τίς πιό προσιτές εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

I Ἐπηρεάζει τίς καλλιέργειες καί τίς κατευθύνει πρός τήν παραγωγή ἐμπορευματικῶν ἐξαγωγικῶν προϊόντων.

II Προσδιορίζει τήν κοινωνική κινητικότητα καί ὠθεῖ πρός τόν ἐσωτερικό ἀγροτικό ἐποικισμό.

III Δεσμεύει πρός ὄφελος τῆς γεωργίας ὁλόκληρο σχεδόν τό ἐργατικό δυναμικό καί στερεῖ τή βιομηχανία ἀπό τήν ἀναγκαία ἐργατική (καί φυσικά φθηνή) δύναμη. Ἔτσι ἐπιδεινώνονται ἄλλες ὀργανικές ἀδυναμίες τῆς τελευταίας καί, παρά τήν ὕπαρξη εὐνοϊκῶν θεσμικῶν καί κοινωνικῶν ὅρων, καταδικάζεται σέ μεγάλη περίοδο στασιμότητας.

Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τά παραπάνω φαινόμενα ἔχουν ἐμφανιστεῖ σάν τάσεις ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα καί ἔχουν συμβάλει ἀπό τότε στήν ἀποκρυστάλλωση ὁρισμένων χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας· καί ἂς τονιστεῖ ἀκόμη, ἔστω κι ἂν πρόκειται γιά κάτι τό αὐτονόητο, ὅτι στή διεθνή ἀγροτική συγκυρία τά παραπάνω στοιχεῖα δέν θά λειτουργοῦσαν ὅπως ἐλειτούργησαν, ἂν δέν ὑπῆρχαν οἱ τοπικές προϋποθέσεις.

Πράγματι, βασικό χαρακτηριστικό τῆς περιόδου αὐτῆς γιά τήν Ἑλλάδα εἶναι τό ὑπερβολικά χαμηλό ἐπίπεδο πληθυσμικῆς πυκνότητας καί ταυτόχρονα ἡ ἀπρόσφορη κατανομή τοῦ ὑπάρχοντος πληθυσμοῦ, κληρονομιά κι αὐτό τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Ἡ ἀνακατανομή τοῦ πληθυσμοῦ στό χῶρο, ἐγκαινιάζεται μέ μιά ἐπιχείρηση μεγάλων διαστάσεων πού ἀρχίζει ἀμέσως μετά τή λήξη τοῦ ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας καί σημαδεύεται κυρίως ἀπό τήν κάθοδο μεγάλου τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τά ὀρεινά χωριά πρός τήν πεδιάδα. Προνομιακός τόπος τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ἡ πεδιάδα, ὑποδέχεται τό σύνολο σχεδόν τῆς ἐσωτερικῆς μετανάστευσης καί δικαιολογημένα ἡ περίοδος ὡς τό 1871 ὀνομάστηκε περίοδος «ἀγροτικοῦ ἐποικισμοῦ» τῆς χώρας.[10]

Μποροῦμε τώρα νά καταλάβουμε πόσο σημάδεψε ἡ «ἀγροτική» αὐτή συγκυρία τό ἀστικό δίκτυο τῆς χώρας πού διαμορφώνεται τήν ἴδια ἐποχή. Ἡ ἀπορρόφηση τοῦ

τό πρόσφατο ἔργο του: Τό παροικιακό φαινόμενο, Ἀθήνα 1974. Ὁ ρόλος τῆς διασπορᾶς στήν ἀποκρυστάλλωση ὁρισμένων χαρακτηριστικῶν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τήν ἴδια ἐποχή, κυρίως στό χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης, ἀποτελεῖ τό ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου τοῦ Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ, Ἐξάρτηση καί ἀναπαραγωγή στον Ἑλληνικό χῶρο, 1830-1920, ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1976.

9. Καθώς τό πρόβλημα τῆς Μεγάλης Ἰδέας μόνο εὐκαιριακά θίγεται ἐδῶ, μιά ἔστω καί στοιχειώδης βιβλιογραφία καί συζήτηση τῶν ἀπόψεων πού κατά καιρούς ἔχουν διατυπωθεῖ, τόσο σέ γενικά ἔργα ὅσο καί σέ εἰδικότερες μελέτες, θά ὁδηγοῦσε σέ μιά ἀδικαιολόγητη ἀσυμμετρία. Ἐντούτοις ἀπό τήν πρόσφατη βιβλιογραφία θέλω νά ἐπισημάνω τήν ἀφετηριακή μελέτη τοῦ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ «...Τῆς μεγάλης ταύτης ἰδέας» Ἀθήνα, 1970, σελ. 29 (βλ. καί τήν ἐπιφυλλίδα τοῦ ἴδιου «Φοιτητικά», ἐφ. Τό Βῆμα. 3 Σεπτ. 1976), ἡ ὁποία, ἐντοπίζοντας χρονικά τή διατύπωση τῆς Μ.Ι. (ἀγόρευση Ἰωάννου Κωλέττη στήν Ἑλληνική Βουλή, Ἰαν. 1844) καί τοποθετώντας την στόν κοινωνικό της περίγυρο, ἀποτελεῖ ἀποφασιστική συμβολή γιά μιά ἐπιστημονική προσέγγιση τοῦ προβλήματος.

Στό πλαίσιο τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ παρόντος ἄρθρου, νομίζω ὅτι δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιά νά ἐντάξουμε στήν προοπτική τοῦ Τανζιμάτ (1839) τίς ἀπαρχές τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ὅπως διαφαίνονται στήν παραπάνω ἀγόρευση τοῦ Κωλέττη. Πράγματι, «ἡ μεγάλη [αὕτη] ἰδέα», δηλαδή ὁ καινούριος ρόλος πού καλεῖται νά παίξει ὁ ἑλληνισμός τῶν πρώτων κρατικῶν συνόρων καί ὁ ἀλύτρωτος, ἀνάμεσα στή Δύση (Εὐρώπη) καί τήν Ἀνατολή (ὀθωμανική αὐτοκρατορία), δέν ἀποτελεῖ ἕνα ἁπλό ἰδεολόγημα ἀλλά μιά συγκεκριμένη κρατική πολιτική πού μέ κανένα τρόπο δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἐκείνη τή στιγμή «ἀλυτρωτική», ἐπεκτατική καί φιλοπόλεμη. Πολιτική συμβιβαστική, σίγουρα πολιτική ἀναμονῆς, δέν ἔχει κανένα ἀπό τά χαρακτηριστικά πού στεγάσθηκαν κάτω ἀπό τό ἴδιο ὄνομα, τό 1897, τό 1912-13 μέ τούς βαλκανικούς πολέμους, ἤ λίγο ἀργότερα μέ τή Μικρασιατική ἐκστρατεία. Ὑπενθυμίζω ἀκόμη τήν ἑλληνο-τουρκική ἐμπορική συνθήκη πού ὑπογράφτηκε στήν Κων/πολη (30 Μαΐου 1840), ἡ ὁποία νομίζω ὅτι μπορεῖ νά θεωρηθεῖ, παρ' ὅλες τίς περιπέτειές της, ὁ συνδετικός κρίκος ἀνάμεσα στό Τανζιμάτ καί τή Μεγάλη Ἰδέα. Τελικά, μιά μελέτη πού θά ξεκινοῦσε ἀπό τίς ἀντικειμενικές καί ὑποκειμενικές συνθῆκες ὕπαρξης τοῦ ἑλληνισμοῦ στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία καί ὄχι μόνο ἀπό τήν ἑλληνική κρατική πολιτική πάνω στό «ἀλυτρωτικό», θά ἔδινε μιά νέα διάσταση στή Μεγάλη Ἰδέα, δείχνοντας τή σύνδεσή της μέ τό καινούριο φαινόμενο τῶν πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων καί τήν ἀνατοποθέτηση τῶν ἀναγκῶν καί τῶν βλέψεων τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

10. Β. ALIVISATOS, La réforme agraire en Grèce. Paris 1932.

δημογραφικοῦ πλεονάσματος[11] ἀπό τήν ἀγροτική παραγωγή φαίνεται ἀπό τήν κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ στό χῶρο, ὅπου οἱ μόνες ἀστικές πληθυσμικές συγκεντρώσεις πού εὐνοήθηκαν παρουσιάζουν χαμηλό ἀριθμητικό δυναμικό (2-10.000 κατοίκους). Κέντρα τοπικοῦ ἐνδιαφέροντος, σέ ἄμεση σχέση μέ τήν περιβάλλουσα ὕπαιθρο, οἱ πόλεις αὐτές γίνονται ἡ βάση ἑνός ἀστικοῦ δικτύου πού θά διατηρήσει ἀνέπαφη τήν ἀρχική του ἱεραρχία καί τόν ἀγροτικό χαρακτήρα ὡς τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ἡ ὥρα τῆς πόλης-κέντρου βιομηχανικῶν δραστηριοτήτων ἀνώτερης παραγωγικότητας δέν ἔχει ἔρθει ἀκόμη γιά τήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα.

Πρόκειται γιά τόν πληθυσμό τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους (σύνορα τοῦ 1832) στόν ὁποῖο δέν ἔχει συμπεριληφθεῖ ὁ πληθυσμός τῶν Ἰονίων νήσων (1870: 229.516, 1879: 244.433, 1889: 249.703) τῆς Θεσσαλίας καί τῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτας (1881: 337.423). Οἱ καινούριες τάσεις πού ἐμφανίζονται τη δεκαετία 1870, ὅπως δείχνουν οἱ παραπάνω πίνακες, βρίσκουν τήν ἔκφρασή τους στή στατιστική τοῦ 1879 ὅπου τά νέα φαινόμενα στή δημογραφία καί τήν ὀργάνωση τῶν χώρων ἀρχίζουν νά διακρίνονται καθαρά.

Γιά νά φανεῖ σέ ποιά ποσοτικά δεδομένα ἀντιστοιχοῦσε ἡ μετακίνηση τοῦ πληθυσμοῦ στόν ἀγροτικό χῶρο καί ποιές ἦταν οἱ δυνατότητες ἐπέκτασης τῶν καλλιεργειῶν, ἀκόμη καί πρός τό τέλος τῆς περιόδου 1832-1871, ἄς σημειωθεῖ ὅτι τό 1861 ἡ ἔκταση τῶν καλλιεργήσιμων ἀλλά χέρσων γαιῶν ἦταν 11.748.000 στρέμματα ἔναντι 7.435.000 καλλιεργημένων γαιῶν. Τό 1871 οἱ ἀριθμοί ἦταν ἀντίστοιχα 9.269.000 ἔναντι 9.914 000,[12] δηλαδή μέσα σέ 15 χρόνια εἶχαν προστεθεῖ στίς καλλιεργούμενες γαῖες 2.479.000 στρέμματα, γεγονός πού σίγουρα ἔπαιξε προσδιοριστικό ρόλο πρός τήν πλευρά τόσο ὁρισμένων ἐξελίξεων ὅσο καί ὁρισμένων ἀναστολῶν.

Μελετώντας τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία, ὁ Λένιν[13] διαπίστωσε ὅτι τό μεγάλο κύμα ἐσωτερικοῦ ἐποικισμοῦ, πού εἶχε ἐκδηλωθεῖ τήν ἴδια ἐποχή, συνοδεύτηκε ἀπό μιά σαφή ἐπιβράδυνση τῆς διαδικασίας ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή χώρα. Νομίζω ὅτι κάτι ἀνάλογο ἰσχύει καί γιά τήν Ἑλλάδα, καί ἐνδεχόμενα τό φαινόμενο νά εἶναι κοινό σέ πολλές χῶρες μέ παρεμφερεῖς κοινωνικές δομές. Ἄν μάλιστα διεξοδικότερες, θεωρητικά καί ἐμπειρικά, μελέτες θεμελίωναν τήν ἐγκυρότητά της, ἡ διαπίστωση αὐτή θά μποροῦσε νά ἀποτελέσει πολύτιμο μέσο προσέγγισης τῆς ἱστορίας ὁρισμένων κοινωνιῶν τοῦ 19ου αἰώνα, πού χαρακτηρίζονται ἀπό καθολική συχνά ἀπουσία συσσώρευσης κεφαλαίου, ὅπως συμβαίνει, σέ μεγάλο βαθμό, μέ τήν ἑλληνική.

Ἀλλά ἐκεῖνο πού ἔχει ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία εἶναι οἱ μορφές πού παίρνει τό κίνημα τοῦ ἐποικισμοῦ καί οἱ τάσεις πού ἀποκρυσταλλώνονται στό πλαίσιό του. Στή συγκεκριμένη περίπτωση τῆς Ἑλλάδας τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ ἐσωτερικός ἐποικισμός καί ἡ ἀνατοποθέτηση τοῦ πληθυσμοῦ μέσα στό χῶρο προσδιορίστηκε ἀπό τόν τύπο τοῦ κράτους πού πρόκυψε ἀπό τήν πρόσφατη ἐθνική ἐπανάσταση. Ἀστικο-δημοκρατικοῦ χαρακτήρα, τό κράτος αὐτό εὐνοοῦσε μιά μικρή οἰκογενειακή ἐκμετάλλευση καί τήν προσανατόλιζε πρός τίς καλλιέργειες ὑψηλῶν ἀποδόσεων, μόνες ἱκανές νά ἀνταμείψουν τήν ἐργασία τοῦ ἀγρότη καί ταυτόχρονα νά προμηθεύσουν στό κράτος καί στήν κοινωνία ὁλόκληρη τό ἀπαραίτητο γιά τή συντήρησή τους πλεόνασμα.

Ἀκριβῶς αὐτά τά δύο σημεῖα (ὁ διαφορετικός τρόπος πού ἀντιμετωπίζονται οἱ ἀνάγκες τῶν ἀγροτῶν στό πλαίσιο τοῦ ἐθνικοῦ κράτους καί ἡ δημιουργία διαφορετικοῦ τύπου καί μεγέθους ἀναγκῶν τῆς νέας κοινωνίας) εἶναι πού διαφοροποιοῦν τό ἀνεξάρτητο ἑλληνικό κράτος σέ σχέση μέ τό καθεστώς πού ἐπικρατοῦσε στόν ἴδιο χῶρο προεπαναστατικά καί μέ ἐκεῖνο πού ἐξακολουθοῦσε νά ἐπικρατεῖ, γιά πολύ ἀκόμη καιρό, στήν ὑπόλοιπη ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Πρόκειται γιά δυό διαδικασίες ἀσυμβίβαστα διαφορετικές καί φυσικά ἀνταγωνιστικές.

Πράγματι, ἡ δυναμική τῆς οἰκονομίας στίς συνθῆκες τοῦ «ὀθωμανικοῦ» τρόπου παραγωγῆς, καί γενικότερα στίς κοινωνικές συνθῆκες τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ὠθοῦσε πρός τήν κολιγική σχέση (τσιφλίκι), δηλαδή τήν ἐμφάνιση ἀπαρχῶν ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας στό ἐπίπεδο τοῦ κυρίαρχου ὀθωμανικοῦ κοινωνικοῦ στρώματος, σέ μερικές περιπτώσεις καί τοῦ ἀντίστοιχου χριστιανικοῦ, καί τή δημιουργία ἑνός στρώματος κολίγων, σάν αὐτονόητου συμπληρώματος τοῦ προηγούμενου. Αὐτή τήν τάση διαφοροποίησης τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἀνέτρεψε, στό χῶρο της, ἡ ἑλληνική ἐπανάσταση καί ὁδήγησε πρός τήν πλήρη ἰδιοκτησία, ὄχι μόνον τό ἡγεμονικό κοινωνικό στρῶμα πού εἶχε διαμορφωθεῖ τά τελευταῖα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἤ ἐκεῖνο πού πρόκυψε ἀπό τόν ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας, ἀλλά, καί κυρίως, τούς ἄμεσους παραγωγούς, ἐκείνους ἀκριβῶς πού οἱ συνθῆκες τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ὠθοῦσαν πρός τήν κολιγοποίηση. Αὐτή τήν ἀλλαγή εὔκολα θά μποροῦσαμε νά τή συλλάβουμε, ἄν μελετούσαμε συγκριτικά τίς σχέσεις ἰδιοκτησίας ἀνάμεσα στήν «ἀρχική Ἑλλάδα» καί τίς νέες ἐπαρχίες τή στιγμή τῆς προσάρτησής τους στήν ἑλληνική ἐπικράτεια. Μιά τέτοια σύγκριση θά ἔδειχνε νομίζω, ἀρκετά καθαρά, ὅτι ἐνῶ στήν Ἑλλάδα τῶν πρώτων συνόρων ὅλες οἱ διαδικασίες (οἰκονομικές, πολιτικές, κοινωνικές) ὁδηγοῦσαν πρός τήν ἐγκαθίδρυση σχέσεων πλήρους ἰδιοκτησίας στό ἐπίπεδο τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία οἱ ἀγροτικές σχέσεις ἐξακολουθοῦσαν νά ἐξελίσσονται πρός τήν κατεύθυνση τῆς κολιγοποίησης μέ ἀποτέλεσμα, μαζί μέ τίς νέες ἐπαρχίες (πχ. Θεσσαλία, Ἄρτα), νά ἀποκτᾶ ἡ ἑλληνική κοινωνία καί νέα προβλήματα, ὅπως τό πρόβλημα τῶν τσιφλικιῶν.

Ἡ λύση πού δόθηκε πάντως στήν ἀνεξάρτητη Ἑλλάδα εἶχε ὁρισμένες συνέπειες, καί στήν ἐξέλιξή της πῆρε μερικές μορφές ἀναμφισβήτητα ἀντιφατικές. Οἱ συνέπειες: Ὁ ἀγροτικός κλῆρος πῆρε μικροσκοπικές διαστάσεις, ἀντίστοιχες πρός τίς οἰκονομικές δυνατότητες τῆς μονάδας στήν ὁποία «ἀνατέθηκε» ἡ βασική παραγωγική διαδικασία, δηλαδή τῆς οἰκογένειας. Ἡ ἀγροτική οἰκογένεια, κατά πλειοψηφία μονο-εστιακή καί σχετικά ὀλιγομελής, εἶχε περιορισμένες δυνατότητες σέ ἐργατικά χέρια καί, καθώς ἔβγαινε πάμπτωχη ἀπό τήν τουρκοκρατία καί τόν ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας, ἀδυνατοῦσε,

11. Τό ἴδιο φαινόμενο διαπιστώνεται κατά τήν περίοδο 1750-1821, βλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ὅπ. παρ.

12. PIERRE A. MORATINIS, La Grèce telle qu' elle est. Paris 1877, p. 261.

13. V. LENINE, Le développement du capitalisme en Russie. Éditions Sociales Paris (1974) p. 523.

κυριολεκτικά, νά κάνει καί τήν παραμικρότερη ἐπένδυση γιά νά αὐξήσει τήν παραγωγικότητα τοῦ κλήρου της. Γενικότερα, τό χαμηλό τεχνολογικό ἐπίπεδο τῆς χώρας καί ἡ ἀνυπαρξία, ἔστω καί στοιχειωδῶν μορφῶν ἐκμηχάνισης στή γεωργία, ὡθοῦσε σέ ἀκόμη μεγαλύτερη συρρίκνωση τόν ἀγροτικό κλῆρο σέ ἐποχή ὅπου ἡ διαθεσιμότητα ἀκαλλιέργητων γαιῶν ἐπέτρεπε τή δημιουργία πολύ μεγαλύτερων ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων.

Ἡ ἀντίφαση: Τό ἀποτέλεσμα αὐτό ἐπιτεύχθηκε μέσα ἀπό τή μή διανομή τῆς ἐθνικῆς γῆς, πράγμα πού φαινομενικά δείχνει παράλογο καί πού δημιούργησε ἀρκετή ἀσάφεια τόσο στήν ἐποχή του ὅσο καί στήν κατοπινή ἱστορική ἔρευνα. Χωρίς νά μπορῶ, στά ὅρια τῆς προβληματικῆς αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου, νά προχωρήσω περισσότερο πρός αὐτήν τήν κατεύθυνση, θά ἔλεγα ὅτι τό πρόβλημα τῶν ἐθνικῶν γαιῶν μπορεῖ νά πάρει πολλαπλές διαστάσεις καί νά δείξει μερικές κρυμμένες ὄψεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰώνα.[14] Ἡ φάση τῆς μή διανομῆς, ἤ καλύτερα τῆς διανομῆς μέ τό σταγονόμετρο, πού κράτησε ὡς τό 1871, θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ μεταβατική περίοδος ὅπου ὁ Ἕλληνας ἀγρότης, παρόλο πού δέν εἶχε πάντοτε πλήρη δικαιώματα πάνω στή γῆ πού καλλιεργοῦσε, συμπεριφερόταν σάν νά ἦταν πραγματικός ἰδιοκτήτης. Τό γεγονός ὅτι ἀνάμεσα στό κράτος καί τούς καλλιεργητές τῶν ἐθνικῶν γαιῶν δέν παρεμβαλλόταν ἕνα στρῶμα μεγαλοϊδιοκτητῶν πού μέσα ἀπό τό μηχανισμό τῆς γαιοπροσόδου θά προσανατόλιζε τήν ἀγροτική οἰκονομία σύμφωνα μέ τά δικά του συμφέροντα, ἐπέτρεπε στούς ἀγρότες νά αἰσθάνονται σάν ἀνεξάρτητοι παραγωγοί καί νά δραστηριοποιοῦνται πρός τήν κατεύθυνση τῶν ἐντατικῶν καλλιεργειῶν. Στό συγκεκριμένο αὐτό ἀστικό κράτος κατάφερε νά παίξει

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Ἐτήσια παραγωγή σταφίδας

Ἔτος	Ἀρχικό ἔδαφος (λίβρες ἐνετικές)	Ἀρχικό ἔδαφος + Ἰόνιοι νῆσοι, 1864 (λίβρες ἐνετικές)
1831	5.000.000	
1845	14.000.000	
1851	57.000.000	
1852	16.000.000 *	
1854	10.000.000 *	
1856	40.000.000 *	
1858	62.000.000	
1863	90.000.000	
1865	-	111.000.000
1871	-	150.000.000
1872	120.000.000	-
1873	-	154.000.000
1874	133.000.000	-
1876	-	195.000.000

* Πτώση της παραγωγῆς πού ὀφείλεται σέ ἀρρώστεια ἡ ὁποία καταπολεμήθηκε τό 1856.

ΠΗΓΗ: Pierre A. MORAÏTINIS, La Grèce telle qu'elle est, Παρίσι 1877, σελ. 265.

τέλεια τό ρόλο του: Ἐμποδίζοντας τό σχηματισμό μιᾶς τάξης μεγαλογαιοκτημόνων καί ὀργανώνοντας τίς νέες ἐμπορευματικές καλλιέργειες στή βάση τῆς μικρῆς παραδοσιακῆς μονάδας, ἀνέπτυξε κατά θεαματικό τρόπο τήν ἀγροτική παραγωγή (βλ. πίνακες 3,4,5) καί ἄφησε ἐλεύθερο τό πεδίο στή δράση τοῦ ἐμπορίου καί σέ ὅλα τά ταξικά συμφέροντα πού ἀπορρέουν ἀπ' αὐτό· ἔτσι ἐνίσχυε τόν ἀστικό, ἤ μᾶλλον μικροαστικό, χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Παρόμοιά κατάσταση δέν εὐνοοῦσε τή μεγάλη ἰδιοκτησία καί τίς ἐκτατικές καλλιέργειες χαμηλῶν ἀποδόσεων, ὄχι μόνο γιατί τό θεσμικό καί κοινωνικό πλαίσιο

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Οἱ ἐτήσιοι φόροι στή σταφίδα (σέ δραχμές)

Ἔτος	Σύνολο φόρων	Φόρος στή σταφίδα	%
1833	7.724.000	10.127	1,3
1835	13.635.000	24.529	1,8
1843	17.846.000	66.806	3,7
1851	17.923.000	150.069	8,4
1859	19.793.000	241.040	12,2

ΠΗΓΗ: (Σ.Α. Σπηλιωτάκης) Στατιστικαί πληροφορίαι περί Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1859, σελ. 60-61

ἦταν ἀρνητικό πρός μιά τέτοια «φεουδαρχική» ὀπισθοδρόμηση, ἀλλά γιατί καί ἀπό στενά οἰκονομική ἄποψη φαίνεται ὅτι ἦταν ἀσύμφορες.

Στό σημεῖο αὐτό κάνει ὅμως τήν ἐμφάνισή της μιά νέα ἀντίφαση: Ἄν ἡ κυριαρχία τῆς μικροϊδιοκτητικῆς ἀγροτικῆς μονάδας ἔπαιξε ἀνασταλτικό, ἴσως καί ἀπαγορευτικό ρόλο στή δημιουργία μεγάλης γαιοκτησίας, ἔπαιξε ἐξίσου ἀνασταλτικό ρόλο καί στή δημιουργία προλεταριάτου στίς πόλεις, μιά καί δέν ἀποδέσμευε ἐργατικές δυνάμεις πού θά μποροῦσαν νά κατευθυνθοῦν στή βιομηχανία καί, σέ γενικές γραμμές, δέν ἐνθάρρυνε τήν ἀγροτική ἔξοδο. Ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πρό-

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ἐτήσια παραγωγή ἐξαγώγιμων ἀγροτικῶν προϊόντων

Καπνός		
1856	767.500	ὀκάδες
1860	1.069.835	
1876	3.650.000	(ἐκτίμηση)
Μπαμπάκι		
1862	28.537	καντάρια
1863	69.942	
1864	193.015	

ΠΗΓΗ: Pierre A. MORAÏTINIS, La Grèce telle qu'elle est, σελ. 269-270.

σώπων πού ἀπασχολοῦνταν στή γεωργία καί ἡ μείωση ἐκείνου τῆς βιοτεχνίας κατά τή δεκαετία τοῦ 1850 πού ἐπισήμανε ὁ Σ. Σπηλιωτάκης (βλ. παραπάνω), βρίσκει τή δικαίωσή της σ' αὐτόν τό μηχανισμό. Ἐδῶ μάλιστα νομίζω ὅτι ἀξίζει νά ἐπισημανθεῖ ἕνα φαινόμενο πού εἰκονογραφεῖ τούς βραδεῖς ρυθμούς τῆ ἀγροτικῆς ἐξόδου πού ἐξακολουθοῦσαν νά ἰσχύουν καί κατά τίς ἑπόμενες δεκαετίες καί πού δείχνει ταυτόχρονα μέ πόσο «μοντέρνο» τρόπο λύθηκε τό πρόβλημα τῆς δημιουργίας φτηνοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, ἀπαραίτητου στοιχείου στή νέα φάση στήν ὁποία ἔμπαινε ἡ ἑλληνική

14 Ὁ Α. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ πρῶτος, ἀλλά εὐκαιριακά καί χωρίς νά προχωρήσει σέ βαθύτερη ἀνάλυση τοῦ φαινομένου, ἐθεώρησε τή μή διανομή τῆς γῆς ἐμπόδιο στό σχηματισμό μεγάλης γαιοκτησίας (Βλ. Ἐθνικά δάνεια καί ἑλληνική δημοσία οἰκονομία. Ἀθήνα 1925 καί Ἔργα τόμ. ΙΙ. Ἀθήνα 1939, σελ. 321, 327). Μέ ἄλλη θεωρητική βάση ἀντιμετωπίζει τό ἴδιο θέμα ὁ Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Τό ἀγροτικό ζήτημα στήν Ἑλλάδα. Τό πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης τῆς γεωργίας, Ἀθήνα 1975, σελ. 80.

οἰκονομία αὐτή τήν ἐποχή: "Οταν κατά τή δεκαετία τοῦ 1870 ἄρχισαν τά μεγάλα δημόσια ἔργα καί ἡ ἵδρυση τῶν πρώτων βιομηχανιῶν, ἡ «σχετική» ἔλλειψη ντόπιων ἐργατικῶν χεριῶν ἀνάγκασε τούς ἐπιχειρηματίες νά ὀργανώσουν τή μετανάστευση Ἑλλήνων ἤ ἀλλοεθνῶν ἐργατῶν ἀπό τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῶν Ἀρμενίων ἐργατῶν πού μαζικά ἀπασχολήθηκαν (καί ἀποδεκατίστηκαν ἀπό τίς δυσμενεῖς συνθῆκες ἐργασίας) στή διάνοιξη τῆς διώρυγας τῆς Κορίνθου,[15] ἤ τῶν Ἑλλήνων ἐργατῶν ἀπό τήν Κρήτη πού δούλευαν μέ ἀπάνθρωπες συνθῆκες στά ὀρυχεῖα τοῦ Λαυρίου.[16]

Ἡ βιομηχανική ἀνάπτυξη εἶναι ἀδιανόητη χωρίς τήν ὕπαρξη εὐνοϊκῶν συνθηκῶν γιά μιά ἐσωτερική ἀγορά καί χωρίς οἱ καπιταλιστικές σχέσεις νά εἰσδύσουν στόν ἀγροτικό τομέα, πράγμα πού σημαίνει αὔξηση τῆς παραγωγικότητας, πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί, τέλος, μετατροπή ἑνός τμήματος τῶν ἀγροτῶν σέ βιομηχανικούς ἐργάτες τῆς πόλης. Παρόμοιες ἐκδηλώσεις τοῦ καπιταλισμοῦ ἐμφανίζονται στόν ἑλληνικό ἀγροτικό χῶρο μόνο γύρω στά 1870, μέ τρόπο στοιχειώδη βέβαια, ἀλλά ἀρκετά ἐμφανή καί ὁριστικό. Ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους στήν ἀγροτική παραγωγή εἶναι αἰσθητή τήν περίοδο αὐτή καί γίνεται ἐντονότερη κατά τή διάρκεια τῆς ἑπόμενης δεκαετίας, πράγμα πού σχετίζεται νομίζω μέ τήν πολιτική τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπέναντι στό πρόβλημα τῆς διανομῆς τῶν ἐθνικῶν γαιῶν στούς καλλιεργητές. Ἡ ἀνάγκη νά αὐξηθεῖ ἡ ἐπιφάνεια καί ἡ σημασία τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων, μέ σκοπό νά ἀντισταθμιστεῖ ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους τοῦ καλλιεργητῆ καί νά διατηρηθεῖ ἡ παραγωγή σέ ὑψηλά ἐπίπεδα, βρίσκεται στή βάση τοῦ μεγάλου ἐγχειρήματος διανομῆς τῶν γαιῶν πού ἄρχισε τό 1871. Μέ τή σειρά του, πάλι, τό ἐνλόγω ἐγχείρημα βρίσκεται στή βάση τῆς ἐμφάνισης ὁρισμένων καπιταλιστικῶν γνωρισμάτων στόν ἀγροτικό χῶρο, ἤδη ἀπό τή φάση τῆς παραγωγῆς καί ὄχι μόνο κατά τή φάση τῆς ἐμπορευματοποίησης τοῦ προϊόντος, πράγμα πού ἦταν ὁ κανόνας, ἤ περίπου ὁ κανόνας, ὡς τήν ἐποχή ἐκείνη.

Μέ αὐτόν τόν περίπλοκο, ἀλλά ὄχι ἀπροσδόκητο τρόπο, καί μέ βραδεῖς ἀλλά σταθερούς ρυθμούς δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιά τό πέρασμα στή βιομηχανία, πάντα στά ὅρια τῆς κρίσιμης δεκαετίας 1871-1880.

Ἀλλά καί στό χῶρο τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαίου, βασικά τῆς διασπορᾶς καί τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐμφανίζονται τήν ἴδια στιγμή ἀλλαγές πού συγκλίνουν μέ τά παραπάνω φαινόμενα καί λειτουργοῦν προσδιοριστικά γιά τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Τελειώνω μέ μερικές σκέψεις πάνω στό πρόβλημα αὐτό:

Οἱ πιέσεις πού ἄσκησε στό ἑλληνικό κεφάλαιο τῆς διασπορᾶς ἡ ἀνάπτυξη τῶν διαφόρων ἐθνικισμῶν στίς βαλκανικές χῶρες ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἔχουν ἤδη προσελκύσει τήν προσοχή τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν.[17] Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ ἀντιφάσεις πού κλόνισαν τόν ἑλληνικό καπιταλισμό πού δροῦσε ἔξω ἀπό τά σύνορα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους ἦταν βαθύτερες καί πολύ εὐρύτερης κλίμακας. Γύρω στά 1870 ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους στίς δυτικές χῶρες εἶχε δύο συνέπειες, συναφεῖς καί ἀλυσιδωτές. "Εθιγε τό ἑλληνικό κεφάλαιο τῆς διασπορᾶς τό ὁποῖο, λόγω τοῦ σχετικά μικροῦ ὄγκου του, δέν μποροῦσε νά συμπεριφερθεῖ αὐτοτελῶς στίς χῶρες ἐγκατάστασής του, καί ἔθιγε, ἐπίσης, τό ἑλληνικό κεφάλαιο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, γιατί ἡ ἐξαγωγή εὐρωπαϊκοῦ κεφαλαίου πρός αὐτήν[18] σήμαινε ἀνάλογη πτώση τοῦ ποσοστοῦ κέρδους τοῦ τοπικοῦ κεφαλαίου. Ἡ κατάσταση αὐτή ἔθετε τό ζήτημα τῆς ἀναδιάρθρωσης τοῦ ἐμπορικοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαίου γενικά καί τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαίου στό ἐσωτερικό τῆς αὐτοκρατορίας εἰδικότερα, ἀναδιάρθρωση ὅμως πού προσέκρουε ἐκεῖ στήν παραδοσιακή ἀδράνεια καί τούς ὀξυμένους ἀνταγωνισμούς, πού ἦταν ἀδύνατο νά δαμαστοῦν, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα. Ἀπό τήν κατάσταση αὐτή κερδισμένη βγῆκε ἡ ἑλληνική οἰκονομία. "Ενα τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαίου τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑποχρεώνεται νά στραφεῖ πρός τήν Ἑλλάδα, ὅπου παρουσιάζονται σαφῶς εὐνοϊκότερες συνθῆκες γι' αὐτό. "Ενα ἐθνικό κράτος, ἕτοιμο νά ἐνσωματώσει τά στοιχεῖα τῆς διασπορᾶς ἀπό τή μιά, καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ διεύρυνση τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, ἀποτέλεσμα τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης πού πραγματοποιήθηκε στό κράτος αὐτό καί ἐξαιτίας τῆς ὕπαρξής του, καθιστοῦσαν τήν Ἑλλάδα τόπο προνομιακό γιά τήν ἐγκατάσταση τοῦ περιπλανώμενου ἑλληνικοῦ κεφαλαίου.

Ἀλλά τήν περίοδο ὅπου συντελεῖται ἡ πρώτη μεγάλη οἰκονομική ἀλλαγή μέ τήν ἐμφάνιση καί στήν Ἑλλάδα ἀπαρχῶν βιομηχανίας δέν ἦταν πιά δυνατή μιά αὐτόνομη ἀνάπτυξη γιά μιά μικρή οἰκονομία τῆς εὐρωπαϊκῆς περιφέρειας. Ἀπό τότε καί, τουλάχιστον, ὡς τή δεκαετία 1960-1970, βιομηχανική ἀνάπτυξη καί ἐξάρτηση συμβαδίζουν καί διαμορφώνουν τήν πορεία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἀναστέλλοντας τίς διευρυντικές ἐπιπτώσεις μιᾶς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης πραγματικῆς, ἀλλά καθυστερημένης.

15. E. TSAKONAS, Canal maritime de Corinthe, Athènes 1896, σελ. 26.

16. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΡΔΑΤΟΣ, Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, Ἀθήνα 1972 (5η ἔκδοση) σελ. 19, 37.

17 N. SVORONOS, Histoire de la Grèce moderne PUF (Que sais-je) Paris 1964 (2e édition), p. 68. Βλ. καί τήν ἑλληνική ἔκδοση, Ἐπισκόπηση τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, Θεμέλιο 1976, σελ. 101.

18 Βλ. ἐνδεικτικά, JACQUES THOBIE, Les intérêts économiques, financiers et politiques français dans la partie asiatique de l' Empire ottoman de 1895 à 1914, Thèse 1973, 3 vol.

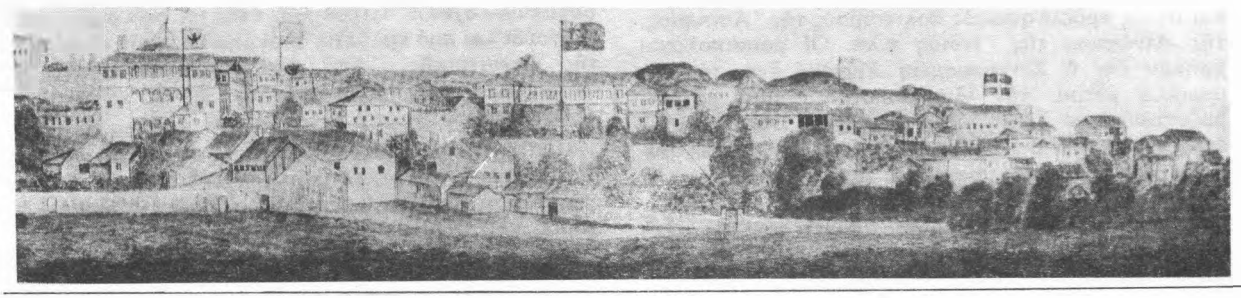

Ψυχοπαθολογία τοῦ ρεμπέτικου

τοῦ Νίκου Παπαγιάννη

Τό τραγούδι ἀντικατοπτρίζει τήν ψυχική διάθεση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως διαμορφώνεται μέσα στόν κοινωνικο-πολιτιστικό χῶρο πού τόν περιβάλλει, τή συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Ἀκόμη, σάν συγκινησιακός διερεθισμός, ἀναμοχλεύει τό καταπιεσμένο καί ἀπωθημένο ψυχικό ὑλικό καί πετυχαίνει μιάν ἄμεση σύζευξη τῆς παρελθοντικῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας μέ τήν τρέχουσα ψυχοσυναισθηματική κατάσταση. Θά μποροῦσε κανείς νά πεῖ ὅτι εἶναι ἔκφραση τοῦ ἀσυνειδήτου ἤ δρόμος πού ὁδηγεῖ στό ἀσυνείδητο.

Τό ρεμπέτικο τραγούδι ἐπιτρέπει νά ὑποστηρίξουμε τήν ἄποψη αὐτή, γιατί ὄντας ἔξω ἀπό τό ἐμπορικό κύκλωμα, τουλάχιστον ἀρχικά, εἶχε γνησιότητα καί εἰλικρίνεια, ἔλεγε ὅ,τι ἤθελε νά πεῖ, χωρίς συμβάσεις, χωρίς ἐνδοιασμούς, μέ μοναδικό κίνητρο τήν ψυχολογική πίεση τῆς στιγμῆς. Ἦταν δηλαδή ὅπως θά λέγαμε στήν ψυχιατρική γλώσσα, λίγο πολύ, ἕνας ἐλεύθερος συνειρμός.

Τό ρεμπέτικο γεννήθηκε στή Σύρα καί γρήγορα ξαπλώθηκε στά μεγάλα ἀστικά κέντρα, πού ἄρχισαν νά ἀναπτύσσονται στήν Ἑλλάδα, τά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα (Stefanis, 1975).

Οἱ ἐπιδράσεις ὑπό τίς ὁποῖες πῆρε μορφή εἶναι ἀβέβαιες. Ὑπάρχουν ὅμως πολλές ἐνδείξεις ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσες (Πετρόπουλος, 1972).

Τό μπουζούκι, τό κυριαρχικό ὄργανο τοῦ ρεμπέτικου τραγουδιοῦ, ἦταν γνωστό στήν κλασική Ἑλλάδα, ἀλλά καί στούς προελληνικούς πολιτισμούς τῆς Ἀσσυρίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ἰνδίας κ.λπ. Οἱ μουσικολόγοι βρῆκαν ὅτι ἡ *Συννεφιασμένη Κυριακή* ἔχει τό ἴδιο μουσικό μέτρο, τήν ἴδια μουσική γραφή μέ τόν βυζαντινό ὕμνο *Τῇ ὑπερμάχῳ Στρατηγῷ*. Ἀκόμη καί ἡ ἔκταση τῶν δύο μελωδιῶν εἶναι ἴδια. Ὁ Μακρυγιάννης, στό ἔργο του, ἀναφέρει τό μπουζούκι, καί ὁ Θεόφιλος ζωγράφισε τόν Κατσαντώνη νά παίζει μπουζούκι. Ὁ Μ. Βαμβακάρης ἔγραψε τούς στίχους: «Τά ματόκλαδά σου λάμπουν, σάν τά λούλουδα τοῦ κάμπου», καί ποιός μπορεῖ νά πεῖ ὅτι αὐτό δέν εἶναι δημοτικό τραγούδι; Ὁ Μαλακάσης ἔγραψε: «Βαριές πλατιές οἱ στάλες, πέφτουν οἱ μεγάλες τῆς βροχῆς», καί ὁ Τσιτσάνης: «Πέφτουν τῆς βροχῆς οἱ στάλες». Ὅσο γιά τά σημερινά λαϊκά τραγούδια, ὅσο νά θέλουν —γιά ἐμπορικούς κ.ἄ. λόγους— νά διαφοροποιηθοῦν, δέν τά καταφέρνουν. Ἡ διαφορά εἶναι χρονολογική, ὄχι ψυχολογική. Ὁ ρεμπέτης πρόσφυγας τοῦ 1922 τραγουδοῦσε: «Ἑκατό δραχμές τή μέρα παίρνω τσιβαέρι μου», καί ὁ ὄψιμος ρεμπέτης τοῦ 1970 τραγουδᾶ: «Τετρακόσιες κάθε μέρα πέφτουν μές στό χέρι μου» (δίσκος 1974). Αὔξηση «τοῦ κατά κεφαλήν ἀντιστοιχοῦντος ἐθνικοῦ εἰσοδήματος», ὅπως θά ἔλεγε ἕνας οἰκονομολόγος.

Τά στοιχεῖα πού συγκροτοῦν τό ρεμπέτικο τραγούδι εἶναι ἡ μουσική, ὁ στίχος κι ὁ χορός.

Θά ἀσχοληθῶ μέ τήν ἀνάλυση τοῦ στίχου, μέ τό περιεχόμενο δηλαδή τοῦ ρεμπέτικου τραγουδιοῦ· καί αὐτό, γιατί, ἔξω ἀπό τό ὅτι μοῦ λείπουν οἱ ἀπαραίτητες μουσικές γνώσεις, δέν μπορῶ νά διαχωρίσω τή μουσική ἀπό τό στίχο καί οὔτε ἐπιτρέπεται. Τό ἕνα συμπληρώνει τό ἄλλο σ' ἕνα ἀδιαίρετο σύνολο· ἄλλωστε ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει εἶναι τά συναισθήματα, καί αὐτά γεννιῶνται καί ἀναπτύσσονται κάτω ἀπό τήν τελική σύζευξη τοῦ στίχου μέ τίς νότες.

Ἐκεῖνο πού θά προσπαθήσω νά κάνω εἶναι μιά προσέγγιση ψυχαναλυτικῆς βασικά ἔμπνευσης τοῦ ψυχοπαθολογικοῦ ὑλικοῦ πού ὑπάρχει στό ρεμπέτικο τραγούδι καί πού καλύπτει ὁλόκληρο σχεδόν τό φάσμα τῆς ψυχιατρικῆς. Ἀπό τίς ἁπλές διαταραχές ἤ ἰδιορρυθμίες τῆς προσωπικότητας ὡς τίς ψυχωσικές καταστάσεις.

Προηγούμενα, ὅμως, πρέπει νά πῶ δυό λόγια γιά τόν βασικό χορό τοῦ ρεμπέτικου τραγουδιοῦ, πού εἶναι ὁ ζεϊμπέκικος. Σέ ἀντίθεση μέ τόν τσάμικο, πού εἶναι ὁ χορός τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, καί εἶναι χορός λεβέντικος, ὑπεροπτικός θά ἔλεγα, ὁ ζεϊμπέκικος εἶναι

χορός ταπεινός, χορός ἱκεσίας. Χορεύεται σκυφτά, μέ χαμηλωμένα βλέφαρα καί κορμικές κινήσεις. Ὁ χορευτής χορεύει γιά τόν ἑαυτό του. Ὁ χορός του ἀποκαλύπτει τήν ἱστορία τῆς ζωῆς του. Εἶναι τά δακτυλικά του ἀποτυπώματα.

Ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέ τό ρεμπέτικο τραγούδι βρῆκαν ὅτι ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά του γνωρίσματα εἶναι ὁ ἐρωτισμός. Μάλιστα, ἕνας καταπιεσμένος, ἀνολοκλήρωτος, ἀνικανοποίητος ἐρωτισμός. Ὁ Μ. Χατζιδάκις ἦταν ἐκεῖνος πού πρῶτος ἀνακάλυψε τό ρεμπέτικο τραγούδι καί τό παρουσίασε στό πλατύ ἀστικό κοινό, φιλτραρισμένο μέσα ἀπ' τή δική του αἰσθητική, μέ τίς *Ἕξη λαϊκές ζωγραφιές*. Τό γεγονός δέν εἶναι τυχαῖο. Ἡ ἀνακάλυψη δέν μποροῦσε νά γίνει παρά ἀπό ἄτομο τῆς ψυχοδομῆς καί τῆς εὐαισθησίας τοῦ Μ. Χατζιδάκι. Στό δίσκο τοῦ 1962 *Πασχαλιές μέσα ἀπ' τή νεκρή γῆ* γράφει: «Μπῆκα μέσα σέ μικρά μαγαζιά, ἀπίθανα κρυμμένα κι ἀπλησίαστα, σέ χώρους μυσταγωγικούς μ' ἐκείνη τήν τολμηρή ἀστοχασιά τῆς νεότητας... ξένος, μικρός κι ἀδύναμος, πίστεψα πώς τό τραγούδι αὐτό ἦταν δικιά μου, μιά ὁλότελα δικιά μου ὑπόθεση». Στό δίσκο του *Τά πέριξ* (1974) γράφει: «Καί τά τραγούδια γίνανε πλατιά, μέ λόγια πού θίγουν τούς καιρούς καί ἀναταράζουν τούς καημούς πάνω σέ δύο θέματα πρωταρχικά. Τό θέμα τῆς φυγῆς καί τοῦ ἔρωτα, τοῦ ἀπό τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἀνικανοποίητου».

Ὁ ἀνικανοποίητος ἔρωτας. Νά λοιπόν τό νῆμα γιά νά μποῦμε στό λαβύρινθο. Τό νῆμα πού καθώς τό ξετυλίγουμε, βλέπουμε ὅλο καί περισσότερο νά προβάλλουν δυνάμεις σκοτεινές, ἀνεξέλεγκτες, πού δέν ἐπιτρέπουν τή σεξουαλική ἱκανοποίηση, πού ἀναστέλλουν καί ἐμποδίζουν τή δημιουργική ἕνωση. Ἔτσι ὁ ἔρωτας ἀντί νά εἶναι πηγή εὐδαιμονίας καί δημιουργίας, εἶναι πηγή δυστυχίας καί καταστροφῆς. Εἶναι καημός καί μαρτύριο, ἀρρώστια καί πληγή. Καί ὅσο τό νῆμα προχωρᾶ καί φτάνει τήν ἀλήθεια, τόσο διακρίνεται στό βάθος ὁ παλιός ἐκεῖνος μύθος τοῦ Οἰδίποδα.

Γιά τόν ρεμπέτη ἡ γυναίκα εἶναι τρελή, ἄστατη, ἄμοιρη, ἄπιστη, ἄκαρδη, κακούργα, δολοφόνισσα. Ἡ μάνα εἶναι ἡ μοναδική γυναίκα. Εἶναι ἡ μεγάλη ἀγαπημένη. Ὁ δεσμός μαζί της εἶναι ἄρρηκτος, εἶναι ἡ ἀρτηρία ἀπολύτη

—Ἂν εἶσαι μάνα καί πονεῖς, ἔλα στ' Ἀνάπλι νά μέ δεῖς.
Ἔλα πρίν μέ δικάσουνε, κλάψε νά μ' ἀπαλλάξουνε.

Ἔτσι τελειώνει ἕνα ἀπό τά ὡραιότερα ρεμπέτικα τοῦ 1936. Μποροῦμε νά σκιαγραφήσουμε τόν κατάδικο. Ἕνα δυσπροσάρμοστο ἄτομο, βασικά δυστυχισμένο, καθηλωμένο στήν οἰδιποδική φάση τῆς ψυχοσεξουαλικῆς του ἐξέλιξης. Ἀναμφίβολα προσπάθησε καί σκληρά μάλιστα νά ξεπεράσει τό ψυχοσύμπλεγμα. Μά πῆρε λάθος δρόμο. Τόν βρίσκουμε τώρα στίς φυλακές τοῦ Ναυπλίου νά ἐκλιπαρεῖ τή μητρική ἀγκαλιά. Περιμένει τή μάνα νά τοῦ λύσει τίς χειροπέδες, ὅπως τοῦ ἔλυνε ἄλλοτε τίς φασκιές.

Τό σύνολο σχεδόν τοῦ ρεμπέτικου τραγουδιοῦ φέρνει τό ἴδιο νόημα, ἤ τό περιεχόμενό του ἀνάγεται στό ἴδιο θέμα. Θά ἀναφέρω λίγους σκόρπιους ἀλλά χαρακτηριστικούς στίχους.

–Ἔλα μανούλα γρήγορα ἀπόψε ἐδῶ κοντά μου
γιατί ἔχω μείνει μοναχός σ' αὐτή τή συμφορά μου.
–Περιπλανώμενος, δυστυχισμένος, μακριά ἀπ' τῆς μάνας του τήν ἀγκαλιά.
–Στίς Τζιτζιφιές ἔχει ἕνα δεντρί πού βγάζει τήν κανέλα ἄν μ' ἀγαπᾶς, μανούλα μου, πάρε τό δρόμο κι ἔλα.

Τώρα τί δεντρί εἶναι αὐτό καί τί κανέλα βγάζει, εὔκολα τό εἰκάζει κανείς. Χαρακτηριστικό ὅμως εἶναι ὅτι ὁ χασικλής ρεμπέτης ζητᾶ ἀπό τή μάνα του νά τοῦ προμηθεύσει τήν τοξική οὐσία, σάν νά πρόκειται γιά τό καθημερινό του γάλα.

Ἀλλά μήπως αὐτή ἡ ἐξάρτηση ἀπό τήν τοξική οὐσία δέν συμβολίζει τήν ἐξάρτηση ἀπό τό μητρικό μαστό, καί ἡ ἐμμονή του στόν ἀργιλέ, τήν καθήλωσή του ἤ τήν παλινδρόμησή του σ' ἕνα στάδιο ὅπου ἡ ἱκανοποίηση ἔρχεται ἀπό τόν στοματικό βλεννογόνο;

Οἱ εὐθύνες τῆς μάνας γιά τήν ἀπαράδεκτη αὐτή κατάσταση εἶναι φανερές. Ἀνάγονται παλιά στά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἀλλά καί μετέπειτα. Ὑπερπροστατευτική, φοβική, καταπιεσμένη τόν ἀντιμετώπισε, χωρίς νά τό ξέρει, μέ πολύ λαθεμένο τρόπο, πού διαγράφεται στό τραγούδι του.

–Δέν εἶχε ἡ μάνα μου ἄλλονε, γι' αὐτό καί δέν μέ μάλωνε· μέ πρόσεχε ὅμως πολύ, μή μέ πλανέψει τό φιλί.

Ὁ πατέρας συστηματικά ἀγνοεῖται στό ρεμπέτικο τραγούδι. Μόνο πίσω ἀπό τήν πράξη τοῦ ρεμπέτη διακρίνεται ἡ ἐκδίκηση πού στρέφεται ἐναντίον του. Τά ὑποκατάστατα τοῦ πατέρα, ἡ ἐξουσία, ἡ ἀρχή, περιβάλλονται μέ περιφρόνηση καί ἐχθρότητα. Οἱ χωροφύλακες γίνονται μπασκίνες, οἱ ἀστυνομικοί μπάτσοι. Σπάνια ἐκφράζεται σχεδόν οἰκεῖα, καί πάλι γιά νά ἐναντιωθεῖ: «*Κύρ ἀστυνόμε μή βαρᾶς*». Στό στρατό οἱ σχέσεις του φτάνουν ὡς τό λοχαγό. Τόν βλέπει μέ κατανόηση. Ἴσως γιατί γνωρίζει ὅτι καί αὐτός καταπιέζεται, ὅτι πάνω ἀπό αὐτόν βρίσκονται ἄλλοι, ἴσως πάλι γιατί ἔχει ἀπόλυτα ὑποκύψει στήν ἀναπόφευκτη ἐξάρτηση, ἔχει ἀπόλυτα παλινδρομήσει κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν συνθηκῶν.

Τά λιγοστά ρεμπέτικα πού ἀναφέρονται στίς σχέσεις μάνας καί κόρης δέν κρύβουν τήν ἀντιπαλότητα πού τίς χαρακτηρίζει. Ἡ Ἠλέκτρα ξαναζωντανεύει καί ζητᾶ ἐκδίκηση. Τό μίσος ὑποβόσκει καί τορπιλίζει τίς συναλλαγές.

–Τή μάνα σου δέν τήν ἀκοῦς, οὔτε τή λογαριάζεις, παλιοκόριτσο.
–Μανούλα τ' ἀποφάσισα καί μάγκα θέ νά πάρω.

Ἔτσι ὁ ρεμπέτης, πλάσμα παγιδευμένο στό οἰδιποδικό ψυχοσύμπλεγμα, δέν ἔχει περιθώρια ἐλιγμῶν: Θά περάσει στή νεύρωση ἤ, ἀκόμη περισσότερο, θά παλινδρομήσει σέ πρωιμότερα στάδια ψυχοσεξουαλικῆς ἐξέλιξης.

Ἡ νεύρωση δέν εἶναι ἕνα πράγμα. Εἶναι πολλά. Συμβολίζει τήν ἔλλειψη στοργῆς καί ἀγάπης κατά τήν παιδική ἡλικία τοῦ ρεμπέτη, τή συναισθηματική καί λειτουργική του ἀνωριμότητα, τή λαθεμένη χρήση τῶν ἐφοδίων γιά διαπροσωπική καί ἐνδοπροσωπική συναλλαγή. Ὁ ρεμπέτης ξέρει ὅτι ἕνα σύν ἕνα κάνουν δύο,

ἀλλά μισεῖ καί ἀπορρίπτει τό ἀποτέλεσμα. Φορτωμένος προκαταλήψεις, ἀποδιοργανωμένος, κυριαρχεῖται ἀπό ἄγχος καί κατάθλιψη.

Τό ἄγχος εἶναι ἀδιαφοροποίητο καί ἀσαφές. Δημιουργήθηκε ἀρχικά στίς σχέσεις μέ μιά ἤδη ἀγχώμενη μητέρα καί ἐν συνεχεία δυνάμωσε καί διαφοροποιήθηκε στήν ψυχοπαθολογία τῆς εὐρύτερης κοινωνίας. Ἐκφράζει τίς ἐνδόμυχες συγκρούσεις, πού ὁ ρεμπέτης δέν μπορεῖ νά συγκεκριμενοποιήσει καί νά συνειδητοποιήσει. Ἐκφράζει, ἀκόμη, τή λειτουργική ἀνεπάρκεια τοῦ ἐγώ, νά διευρύνει καί νά προάγει τή δυνατότητα τῶν προσαρμοστικῶν συμπεριφορῶν πού διαθέτει.

–Ἀπό πολύ μικρό παιδί εἶμαι βασανισμένος
μέρα καλή δέν ἔχω δεῖ ποτέ μου ὁ καημένος.

Βαθμιαῖα, διαβρωτικά, διαλυτικά, ἔρχονται στιγμές ὅπου τό ἄγχος ὁδηγεῖ στήν ἀποπροσωποποίηση:

–Δέν ξέρω ἄν εἶμαι ἄνθρωπος
ἤ κι ἄν πατῶ στό χῶμα.

Ἡ κατάθλιψη, τίς περισσότερες φορές, φαίνεται νά εἶναι ἀντίδραση στήν ἀπώλεια τοῦ σεξουαλικοῦ ἀντικείμενου.

–Ἀπό τότε πού 'χεις φύγει, εἶναι ὅλα σκοτεινά.
–Μέ τίς πρῶτες τίς ψυχάλες, συμφορές μοῦ φέρνεις κι ἄλλες.

Ἄλλοτε πάλι εἶναι διάχυτη, καί δέν φαίνεται νά συνδέεται ἄμεσα μέ κάποια ἀπώλεια:

–Συρματοπλέγματα βαριά, ζώνουν τή δόλια μου καρδιά
–Ὅσο βαριά εἶν' τά σίδερα, εἶναι ἡ καρδιά μου σήμερα.

Ὁ Karl Abraham, τό 1912, μέ γνώμονα τίς φροϋδικές ἀντιλήψεις παραλλήλισε πρῶτος τήν κατάθλιψη μέ τό πένθος. Ἀνάλυσε λεπτομερειακά τούς παράγοντες πού εἶναι ἀπαραίτητοι γιά τήν ἑρμηνεία τῆς ψυχοπαθολογίας τῆς κατάθλιψης καί τούς συμπύκνωσε ἀδρά στούς παρακάτω:

α) Αὐξημένος στοματικός ἐρωτισμός,
β) Στοματική καθήλωση,
γ) Πρώιμες συναισθηματικές στερήσεις,
δ) Ἀναβίωση συναισθηματικῶν στερήσεων (Abraham, 1963).

Οἱ παράγοντες αὐτοί σημαδεύουν τή ζωή τοῦ ρεμπέτη. Ἔτσι τό τραγούδι του εἶναι ἕνα μελωδικό ἁρμένισμα τῆς ἀπελπισίας του, ἤ, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν ἔκφραση τοῦ S. Rado γιά τήν κατάθλιψη, μιά σπαρακτική κραυγή γι' ἀγάπη. Ὅσο περνᾶ ἡ μέρα, τόσο τό συναίσθημα βαραίνει:

–Κάθε ἡλιοβασίλεμα δέν ξέρω τί μοῦ φταίει
μέ παίρνει τό παράπονο καί ἡ καρδιά μου κλαίει.
–Ἀργά σά σουρουπώνει, τό στῆθος μου ματώνει.

Ὁ Freud μίλησε γιά αἴσθημα ἐσωτερικῆς ἀπώλειας, ἀφοῦ τό ἀντικείμενο ἀγάπης ἔχει ἐνδοβληθεῖ καί ἐνσωματωθεῖ. Τό ἀντικείμενο ἀγάπης δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά εἶναι σεξουαλικό. Μπορεῖ νά εἶναι ἕνα ὑποκατάστατο ἤ ἀκόμη μιά ἀφηρημένη ἰδέα, ὅπως πατρίδα, ἐλευθερία κ.λπ. (Κουρέτας, 1975).

Πέργαμε, ἄχ ὡραία Πέργαμε,
φεύγαμε καί γιά σένα κλαίγαμε.

Τό καταθλιπτικό βάθος δέν εἶναι πάντοτε ἴδιο. Στιγμές παίρνει ψωχωσικές διαστάσεις, καί τότε ὅλα τ' ἀλλάζει. Ἡ ἐσωτερική μαυρίλα ἐξωτερικεύεται, ἁπλώνεται στή φύση, καί καταστρέφει τά χρώματα:

–Γλυκοχαράζουν τά βουνά, μά 'γώ τά βλέπω σκοτεινά.
–Μαῦρα τά βλέπω κι ἄραχνα γύρω σκοτεινιασμένα·
εἶναι δικά μου βάσανα καί κλάψε τα γιά μένα·
κι ἄν κλαίω τί μέ ὠφελεῖ, τά δάκρυα μου χάνω,
μαῦρα τά βλέπω κι ἄραχνα τά σύννεφα ἐπάνω.

Μ' αὐτές τίς πιεστικές συνθῆκες, φουντώνει ἕνα παραλήρημα ἀναξιότητας καί αὐτοϋποτίμησης. Ὁ ρεμπέτης δέν εἶναι μονάχα αὐτός χαμένος ἀλλά φέρνει καί στούς ἄλλους τή συμφορά. Γίνεται πρόξενος κακοῦ καί καταστροφῆς.

–Μαζί μου θά καταστραφεῖς· θά πᾶς κι ἐσύ χαμένη
θά ζήσεις μέσα στή ζωή βουβή καί πικραμένη.
–Ἐγώ 'μαι ἕνα παλιόπαιδο, γιά σένα δέν ἀξίζω.

Οἱ συμβολισμοί καί οἱ παρομοιώσεις ὅταν ἐμφανίζονται μοιάζουν μέ παραισθήσεις ἤ ψευδαισθήσεις καί ἔχουν καταθλιπτικό περιεχόμενο:

...ἐγώ ἔρημο πουλί,
βλέπω ἀράχνες στό κατώφλι καί χορτάρια στήν αὐλή.

Σ' αὐτή τήν κατάσταση ἀβεβαιότητας καί μοναξιᾶς, ἀργά ἤ γρήγορα θά 'ρθει στιγμή πού θά πεῖ:

–Βρέ ζωή φαρμάκια στάζεις σέ βαρέθηκα.

ὁπότε ἡ αὐτοκτονία εἶναι στόν προθάλαμο:

–Βαθιά στή θάλασσα θά πέσω, νά μέ σκεπάσει τό νερό,
τή δύστυχη ζωή πού κάνω νά τήν ἀντέξω δέν μπορῶ.

Ὅμως τό ἀγαπημένο ὄργανο-σύμβολο πού προτιμᾶ ὁ ρεμπέτης γιά νά σκοτώσει ἤ νά σκοτωθεῖ εἶναι τό μαχαίρι, καί μάλιστα τό δίκοπο πού ἔχει μεγάλη διεισδυτική ἱκανότητα.

–Μ' ἕνα μαχαίρι δίκοπο τά στήθια μου θά σχίσω.
–Μέ δίκοπο μαχαίρι βαριά θά πληγωθῶ.

Θά μποροῦσε νά ὑποστηρίξει κανείς ὅτι οἱ παραπάνω μηχανισμοί ἔχουν ὑστερικό χαρακτήρα, καί ὅτι ὅταν ὁ ρεμπέτης λέει θά πνιγῶ ἤ θά σκοτωθῶ κ.λπ. ἁπλῶς θεατρινίζει. Ἴσως εἶναι ἔτσι, ἀλλά καί πάλι, ἡ διαπίστωση δέν ἀναιρεῖ τό καταθλιπτικό περιεχόμενο τῶν ὑστερικῶν ἐκδηλώσεων.

Θά ἤθελα νά ἀναφερθῶ ἰδιαίτερα στή *Συννεφιασμένη Κυριακή*, σάν χαρακτηριστικό δεῖγμα τοῦ συναισθηματικοῦ περιεχομένου τοῦ ρ. τ. Οἱ συνειρμοί πού δίνει ὁ

συνθέτης γιά τό τραγούδι εἶναι ἡ κατοχή, ἡ ἐξαθλίωση, ἡ πεῖνα, ἕνα παιδί σκοτωμένο. Ὅλα δείχνουν ὅτι πρόκειται γιά ἀντιδραστική κατάθλιψη. Ὅμως τό βάθος καί ἡ μονιμότητα τῆς κατάθλιψης εἶναι στοιχεῖα πού κυριαρχοῦν καί δημιουργοῦν ἀμφιβολίες.

–Συννεφιασμένη Κυριακή, μοιάζεις μέ τήν καρδιά μου
πού ἔχει πάντα συννεφιά.

Οἱ ἀντιδράσεις πού θά προέλθουν ἀπό ἕνα τέτοιο θυμικό, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι βίαιες. Ἔτσι πολλές φορές δίνεται ἡ ἐντύπωση ψυχοπαθητικῆς συμπεριφορᾶς. Ἴσως ὅμως ἡ συμπεριφορά αὐτή νά εἶναι ἀπεγνωσμένη προσπάθεια ἐπιβίωσης σ᾽ ἕναν κόσμο ὁ ὁποῖος πληγώνει καί ἐξουθενώνει. Ἴσως ὑπόβαθρο νά ἔχει τή μελαγχολία. Ἕνα ὑπόβαθρο ὅπου μπορεῖ νά οἰκοδομηθεῖ ὁ ἀλκοολισμός ἤ ἡ τοξικομανία. Ὁ ρεμπέτης θέλει νά ξεχάσει. Θέλει νά ἱκανοποιήσει τίς ἐξαρτητικές του ἀνάγκες καί νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τό καταπιεστικό τώρα. Τά ναρκωτικά εἶναι ὁ εὐκολότερος τρόπος. Βασικά ἀποφεύγει τά βαριά. Προτιμᾶ τό χασίσι.

–Πάντα μέ γλυκό χασίσι πῶς μ᾽ ἄρεσε νά μεθῶ.

Τό χασίσι τόν μεθᾶ. Τόν ἀποσπᾶ ἀπό τά προβλήματα πού τόν ἀπασχολοῦν καί τόν βοηθᾶ νά ξεπεράσει τή λύπη του.

–Μάγκες φέρτε τήν πατάτα γιά νά κάνουμε λουλά
νά φουμάρουνε οἱ μάγκες πού ᾽χουν ντέρτι στήν καρδιά.

Μέ τήν ἐπίδραση τοῦ χασισιοῦ ὁ ρεμπέτης γίνεται τολμηρός καί δυνατός. Ἡ σεξουαλική του ἐπιθυμία καί ἀπόδοση αὐξάνει.

–Βάλε φωτιά στόν ἀργιλέ ν᾽ ἀνάψει ἡ νταμίρα
κι ἔλα νά τόν φουμάρουμε γλυκιά μου ζωντοχήρα.

Δυστυχῶς ὅμως φαίνεται ὅτι οἱ ἐπενέργειες τοῦ χασισιοῦ δέν εἶναι σταθερές.

–᾽Ωρες μέ θρέφει ὁ λουλάς κι ὥρες ἀδυνατάω
ὥρες μέ ρίχνει σέ νταλκά κι ἀνθρώπου δέ μιλάω.

Τότε ὁ ρεμπέτης γιά νά ἐπιτύχει ὅ,τι ἐπιθυμεῖ, παρακινούμενος ἀπό δυνάμεις πού δέν ἐλέγχει καί οὔτε ὑποψιάζεται, περνάει στά βαριά ναρκωτικά.

–Φέρτε πρέζα νά πρεζάρω.

Ἀπό δῶ καί πέρα γνωρίζει τήν κατάληξη, καί βιάζεται νά τήν ἐπιταχύνει:

–Καί στά κούφια μου τακούνια, ἡρωίνη ὡς τά μπούνια.

Τά ἔνστικτα θανάτου ἔχουν ἐπικρατήσει. Ἡ στοματοσαδιστική παλινδρόμηση εἶναι ὁλοκληρωτική. Ὁ ρεμπέτης καταβροχθίζει τόν ἑαυτό του, γιά νά ἐξαγνιστεῖ.

–Τί πάθος ἀτελείωτο πού εἶναι τό δικό μου,
ὅλοι νά θέλουν τή ζωή κι ἐγώ τό θάνατό μου.

Ὁλόκληρο τό ρεμπέτικο ἦταν ἀρχικά χασικλίδικο. Μιά πλειάδα τραγουδιῶν ἀναφέρεται στό χασίσι καί τά ἀποτελέσματα τῆς χρήσης του. Ἡ γλυκιά μαστούρα περιγράφτηκε καί ὑμνήθηκε λεπτομερειακά. Ἀκέραιο τό χασικλίδικο λεξιλόγιο πέρασε στό ρεμπέτικο τραγούδι. Ἡ χασικλίδικη σημειολογία εἶναι πλουσιότατη: Χάλαση συνειρμοῦ, παραισθήσεις, ψευδαισθήσεις, ἐπίμονη ἀναφορά στόν ἑαυτό, μωρολογία, ἀδιαφορία, ἀπάθεια, ὑποβουλησία, αὐτισμός, παραλήρημα ζηλοτυπικό κατά βάση. Ὅμως τό ὑλικό πού βγαίνει ἀπό τίς στροφές πού ἀκολουθοῦν δέν μπορεῖ νά ἐκτιμηθεῖ σωστά, ἄν δέν λάβει κανείς ὑπ᾽ ὄψη του τήν ἔνταση τῶν εἰδικῶν ψυχικῶν φορτίσεων, πού τό παρήγαγε.

–Στίς νύχτες τίς ἀόρατες γυρίζω καί φωνάζω...
–Μανίτσα μου, μανάκι μου, πονεῖ τό κεφαλάκι μου...
–Βρέ ἄντε ποῦντο, ποῦντο νάτο, στήν ἀμυγδαλιά ἀπό κάτω...
–Πούτανε ὁ νοῦς σου, πούτανε, κύρ ἀστυνόμε πούτανε
–Δυό φίδια μαυροκέφαλα μοῦ τηγανίσαν κι ἔφαγα.

Ἡ ψυχοδυναμική δομή καί ἐξέλιξη τοῦ ρεμπέτη πότη δέν εἶναι πολύ διαφορετική. Πίνει γιατί κι αὐτός θέλει νά ξεχάσει· ἀλλά ἐδῶ τό ὑπερεγώ εἶναι πιό ἐνισχυμένο. Τό οἰνόπνευμα εἶναι παραδεχτό καί προσιτό. Μπορεῖ νά πίνει ἀνενόχλητος, ἀκόμη καί νά θεωρεῖται κοινωνικός. Στό τραγούδι του, πού γαλουχεῖται ἀπό τή μέθη του, ὁ ἔρωτας, ὁ μεγάλος καημός τῆς ζωῆς, τό ντέρτι πού τοῦ καίει τήν καρδιά, βρίσκει ἔκφραση καί παίρνει διαστάσεις κατακλυσμικές. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν ἐρωτισμό καί τόν ἀλκοολισμό ἔχει διερευνηθεῖ. Οἱ ψυχίατροι-ψυχαναλυτές δέχτηκαν ἀνεπιφύλακτα τήν καταφυγή στό ἀλκοόλ σάν διέξοδο στίς πιεστικές φιλομοφυλικές τάσεις. Τό οἰνόπνευμα προσφέρει εὐφορία· ἀπαλλάσσει ἀπό τό ἄγχος. Ἐπιπρόσθετα νιώθει κανείς ἀπελευθερωμένος ἀπό φλοιωτικές ἀναστολές· πιό δυνατός κάνει πράξεις πού σέ οὐδέτερη κατάσταση δέν θά τολμοῦσε. Ἡ εὐκαιρία πού παρουσιάζεται στόν κρυφό φιλομόφυλο, ἤ στόν φιλομόφυλο πού ἔχει καταπίεσει τίς ἐπιθυμίες του, ἤ, ἀκόμη, τίς ἔχει ἀπωθήσει μέ τέτοιο τρόπο, πού καί ὁ ἴδιος δέν τό γνωρίζει, εἶναι μοναδική. Μπορεῖ νά διασκεδάζει συντροφιά μέ τά ἀγαπημένα του πρόσωπα χωρίς νά δημιουργεῖ σχόλια καί ἐπικρίσεις. Ἀκόμη καί νά χαριεντίζεται, νά ἀγκαλιάζεται, ἤ νά φιλιέται μαζί τους καί νά διατηρεῖ μ᾽ ὅλα αὐτά μιά ἐπίφαση ἀνδρισμοῦ, πού δέν παραλείπει νά ἐπιδείχνει: «*Ποτήρια σπάει, μισές τραβάει*». Τό κλασικό σπάσιμο, πού βέβαια δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό ξέσπασμα τῶν καταπιεσμένων φιλομοφυλικῶν στή βάση τους τάσεων. Ἔχουμε πολλούς λόγους νά πιστεύουμε ὅτι ὁ γνωστός μάγκας ἀπ᾽ τόν Βοτανικό, δέν εἶναι καί τόσο μάγκας. Ἀμφιβάλλουμε γιά τόν ἀνδρισμό του, ἀκριβῶς γιατί προσπαθεῖ νά τόν ἀποδείξει. Εἶναι περισσότερο εἰλικρινής ὁ ἄλλος τύπος πού μέσα στή μέθη του

διακηρύσσει: «*Μεμέτη μου, μεμέτη μου, μ' έσέ περνῶ τό ντέρτι μου*».

Ἡ δειλία ἔχει ξεπεραστεῖ. Τό ἀλκοόλ ἔχει δημιουργήσει τίς προϋποθέσεις. Σάν μέσα σέ διχαστική ἀντίδραση θά δώσει ἱκανοποίηση στίς σεξουαλικές ἐνορμήσεις, χωρίς ἐνοχές. Ἀργότερα μπορεῖ νά μή θυμᾶται, ἤ νά πεῖ: δέν ἤξερα τί ἔκανα, ἤμουν μεθυσμένος. «*Δέν μπόρεσα, δέν κράτησα, τίς ἄλλες παραστράτησα*».

Ἡ ζηλοτυπία καί τό ζηλοτυπικό παραλήρημα ἔχουν ἐπίσης μελετηθεῖ. Ὁ Φρόυντ μέ τήν περίπτωση τοῦ Schreber ἐπισήμανε τή σχέση ἀνάμεσα στήν παρανοειδή σχιζοφρένεια καί τήν φιλομοφυλία. Στά 30% τῶν παρανοειδῶν σχιζοφρενῶν ἀναφέρονται φιλομοφυλικές ἐμπειρίες. Τό παραλήρημα ἔχει περιεχόμενο φιλομοφυλικό. Οἱ ἄρρωστοι πιστεύουν ὅτι οἱ ἄλλοι τούς θεωροῦν φιλομόφυλους ἤ προσπαθοῦν νά τούς κάνουν «τοιούτους». Τό ζηλοτυπικό παραλήρημα εἶναι ἐπίσης ἀρκετά συχνό στήν παρανοειδή σχιζοφρένεια. Εἶναι ἡ σοβαρότερη αἰτία γιά τίς συζυγοκτονίες (Στεφανής, 1974).

Τέτοια ἀδικία, μάνα μου, οὔτε καί στόν ἐχθρό σου
στά σίδερα τῆς φυλακῆς νά βρίσκεται ὁ γιός σου.
Λένε πώς εἶμαι ὁ φονιάς ἐγώ τῆς γυναικός μου
γι' αὐτό κι ἐμένα πιό πολύ μανούλα μου μ' ἀνάβει
ὁ καημός μου.
Νύχτα καί μέρα δούλευα κι ἔλειπ' ἀπό κοντά της
μ' αὐτή μέ ἄλλον πήγαινε, μανούλα μου, κι αὐτός εἶναι
ὁ φονιάς της.

(Περιττό νά ξαναγυρίσω στό θέμα τῶν σχέσεων μέ τή μάνα κ.λπ.). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ χρόνια χρήση οἰνοπνεύματος ρίχνει τή σεξουαλική ὁρμή. Ἔτσι μέ μειωμένη σεξουαλική ἱκανότητα, ὁ ἀλκοολικός ἔχει σοβαρούς λόγους νά ἀντιδρᾶ ζηλοτυπικά. Ὅμως ὁ ζηλοτυπικός μηχανισμός εἶναι γνωστός. Προβολή πρός τά ἔξω τῶν ἐσωτερικῶν διαθέσεων, ἀφοῦ προηγούμενα ἔχει γίνει ἄρνηση.

Ἐγώ θέλω αὐτόν. Ἄρνηση —Ὄχι ἐγώ. Προβολή —Ἐκείνη. Ἀποτέλεσμα: ζήλεια, καί τό παραλήρημα οἰκοδομεῖται.

–Σέ βλέπω μ' ἄλλον νά γλεντᾶς καί μέσα μου ὑποφέρω.
–Θέλω νά ξέρω ποῦ γυρνᾶς μέ ποιόνε κουβεντιάζεις.
–Ἡ γυναίκα π' ἀγαποῦσα μέ παράτησε
μέ τόν πιό καλό μου φίλο μέ ἀπάτησε.

Οἱ ὑποψίες του μπορεῖ νά εἶναι καί ἀληθινές. Ὅμως καί σ' αὐτή τήν περίπτωση ἡ εὐθύνη εἶναι δική του. Θά ἔλεγε κανείς ὅτι ἐπιδίωξε νά σπρώξει τή γυναίκα του στήν ἀγκαλιά τοῦ φίλου του· σάν νά ἡδονίζεται ἀπό τήν ἡδονή τοῦ φίλου του. Μιά κατάσταση πού δημιουργήθηκε ἀπό γυναικεῖες ταυτοποιήσεις καί προβολικούς μηχανισμούς ὅπως φαίνεται.

–Θά τῆς πάρω πασουμάκια
Σά χορεύει νά γυαλίζουν
καί τούς μάγκες νά ζαλίζουν.

Ὁ ἀλκοολισμός ὅμως, ὅπως καί ἡ τοξικομανία, θά ἦταν καλύτερα νά μή θεωροῦνται νόσοι, ἀλλά σύμπτωμα μιᾶς γενικότερης διαταραχῆς. Εἴδαμε ὅτι μιά τέτοια διαταραχή μπορεῖ νά εἶναι ἡ κατάθλιψη ἤ τό ἄγχος. Ἄλλοτε ὅμως εἶναι βαθύτερη καί ἀφορᾶ πρωιμότερα στάδια ἀνάπτυξης. Ἔτσι καί ἡ συμπτωματολογία εἶναι περισσότερο ἀρχαϊκή καί γι' αὐτό περισσότερο ἐντυπωσιακή καί σοβαρή. Πολλές φορές τά συμπτώματα πού ἐπικρατοῦν εἶναι ἐκεῖνα τῆς ἀντικοινωνικότητας καί τοῦ καθαροῦ ζεμανφουτισμοῦ.

Οἱ περισσότεροι ρεμπέτες φαίνεται νά εἶναι ψυχοπαθητικοί τύποι μέ ποικιλία ψυχοπαθολογίας ὅπου ἡ σεξουαλική διαστροφή, ἡ τοξικομανία, ἤ ὁ ἀλκοολισμός μπορεῖ νά ὑπάρχουν ἤ καί νά ἀπουσιάζουν. Ἄτομα πού παραβλέπουν τίς κοινωνικές διατάξεις, τούς νόμους, τά θεσπίσματα. Ἔρχονται σέ διενέξεις καί προστριβές μέ τό περιβάλλον, γιατί εἶναι προσκολλημένοι σ' ἕναν τύπο συμπεριφορᾶς πού δέν ἐπιθυμοῦν νά ἐγκαταλείψουν. Εἶναι ἐπιπόλαιοι, ἀπροσάρμοστοι καί ἔχουν ἄστατη σεξουαλική ζωή.

–Δέν κάνω ἐγώ γιά γάμο καί γιά σπίτι
κουράζομαι στά ἴδια τά φιλιά
γουστάρω νά γυρνῶ σά τό σπουργίτι
κι ὅπου βρεθῶ νά στήνω τή φωλιά.

–Σέ διώξαν ἀπ' τήν Κοκκινιά, γιατί τό 'χεις παρακάνει
καί στό Χατζηκυριάκειο, ἄμυαλη, ἄρχισες τό σιργιάνι.

Σέ συνεχή σύγκρουση μέ τό περιβάλλον, ἔχουν μιά τάση καταστρεπτική:

Γεννήθηκες γιά τήν καταστροφή...

Χωρίς ἀναστολές ἤ ἠθικούς φραγμούς, ἔχουν ρηχές συναισθηματικές σχέσεις.

Δέν μέ συγκινοῦν ἀγάπες, φτάνει νά καλοπερνῶ
κάθε βράδυ νά τραβάω τό ποτήρι μου
καί νά σφάζονται λεβέντες γιά χατίρι μου.

Βέβαια τό Penis Envy δέν μπορεῖ νά κρυφτεῖ ἀπό τήν παραπάνω ντερμπεντέρισσα, ἀλλά αὐτή εἶναι ἄλλη ὑπόθεση, πού ἐλαφρά θίξαμε ἤδη.

Τά ἄτομα αὐτά σμίγουν μέ ἄτομα τῆς ἴδιας ψυχοσύνθεσης:

Εἴμαστε λεβέντες, διαλεχτά παιδιά μέσα στήν πιάτσα...

καί ἐμφανίζουν ἔκδηλες σαδομαζοχιστικές τάσεις:

–Δεῖρε με, δεῖρε με, δεῖρε με καί μάλωσέ με,
δεῖρε με καί μάλωσέ με κι ἀγκάλιασέ με.

Εἶναι βίαιοι καί ἐπικίνδυνοι. Συμπεριφέρονται σάν μικρά παιδιά, ἀλλά εἶναι μεγάλοι. Ἐνεργοῦν μέ βάση τήν ἀρχή τῆς ἡδονῆς καί ὄχι τῆς πραγματικότητας. Οἱ τιμωρίες δέν συνετίζουν. Ἀντίθετα προβάλλονται μέσα ἀπό ἕνα μηχανισμό ἐκλογίκευσης σάν δικαιολογία τῆς ἀνώμαλης συμπεριφορᾶς. Ἐριστικοί καί παράνομοι, τροφοδοτοῦν συνεχῶς τόν ὑπόκοσμο.

Τό διαφοροδιαγνωστικό πρόβλημα ἀνάμεσα στήν καθαρή ψυχανωμαλία καί στήν ψευδοψυχοπαθητική μορφή τῆς σχιζοφρένειας εἶναι μεγάλο. Ἡ παρορμη-

τικότητα, ἡ σκληρότητα, ἡ ἐπιθετικότητα, ἡ ἐξαρτητικότητα ἤ ἡ παθητικότητα, εἶναι κοινά χαρακτηριστικά. Σέ ὅλες ὅμως τίς περιπτώσεις, μπορεῖ μιά σχιζοφρένεια νά ἀρχίζει. Ἡ ἀπόσυρση καί ἀπομόνωση ἀπό τό περιβάλλον εἶναι δυό συμπτώματα πολύ ἀξιόλογα. Ἀλκοολισμός, πολυτοξικομανία, ἀλητεία, πορνεία, διαστροφές χωρίς ψυχική δόνηση, παράλληλα μέ νευρωσικά συμπτώματα ἤ καί μέ ψυχωσικές ἀντιδράσεις, δέν ἀφήνουν καμιά ἀμφιβολία γιά τή σωστή διάγνωση, πού εἶναι σχιζοφρένεια.

Βραδιάζει· γύρω ἡ νύχτα ἁπλώνει σκοτάδι βαθύ·
κορίτσι ξένο σάν ἴσκιος πλανιέται μονάχο στή γῆ·
χωρίς ντροπή, ἀναζητεῖ, τόν ἥλιο πού ἔχει χαθεῖ
στά σκοτάδια νά βρεῖ.

Τή βλέπουμε παγερή καί ἀδιάφορη, προκλητικά ἀλλ' ἀκαλαίσθητα ντυμένη, μέ σκυμμένο κεφάλι, νά γυρνᾶ στά σκοτάδια, σάν ἴσκιος ἀπό τοῖχο σέ τοῖχο. Κακοβαμμένη, ἀποβλακωμένη, ἔξω ἀπό χρόνο καί τόπο. Σέρνει μιά τσάντα χωρίς προσδοκίες. Κάποτε γίνεται βίαιη, ξεσπᾶ σέ φωνές ἤ λυγμούς ἤ σέ γέλια διαπεραστικά, ἀνατριχιαστικά, ἀναίτια.

Μπορεῖ νά τό 'χουν πλανέψει ἀκρογιαλιές, δειλινά,
καί σκλαβωμένη γιά πάντα κρατοῦνε τή δόλια καρδιά·
μπορεῖ ἀκόμα, μπορεῖ νά ἔχει πιά τρελαθεῖ·
καί τότε ποιός θά ρωτήσει νά μάθει ποτέ τό γιατί.

Ἡ καρδιά της γιά πάντα σκλαβωμένη, πλανεμένη ἀπό δυνάμεις πού δέν ἐλέγχει, δέν γνωρίζει και οὔτε ὑποψιάζεται. Ὁ λαϊκός συνθέτης ἀντιλαμβάνεται ὅτι κάτι δέν πάει καλά, κάτι συμβαίνει. Ἀναρωτιέται ὅμως τί; Μπορεῖ νά τῆς ἔκαναν μάγια. Τά σκοτεινά καί πανίσχυρα μάγια πού τόσο συχνά συναντᾶμε στό ρ.τ. Ἀλλά μπορεῖ καί νά εἶναι τρελή. Καί τότε, ἀναφορικά μέ τήν αἰτιολογία, δέν θά μπορέσει κανείς νά μάθει ποτέ τό γιατί. Νομίζω ὅτι καθαρότερη μορφή, ἀπ' αὐτή πού δίνει ὁ στιχουργός, στό θέμα τῆς ἁπλῆς σχιζοφρένειας, δέν μποροῦσε νά γίνει. Μέ ἐκλεκτή διαίσθηση διαβλέπει καί καταγράφει ἕνα δράμα ὄχι ἀποκλειστικά προσωπικό ἀλλά κοινωνικό.

Ἡ σιγανή καί ὕπουλη μείωση τῶν ἐξωτερικῶν ἐνδιαφερόντων, ἡ ἀπάθεια, ἡ ἀδιαφορία, ὁ περιορισμός καί ἡ ρηχότητα στίς ἀντικειμενοτρόπους σχέσεις εἶναι ὕποπτα καί ἐπικίνδυνα σημάδια. Ἡ ψυχική ἀποδιοργάνωση καί ἡ προσαρμογή σέ κατώτερα λειτουργικά ἐπίπεδα, μαζί μέ μιά προχωρημένη καί ἐξελικτική πτώση συναισθηματική, ἐκφράζουν μιά παλινδρόμηση δηλωτική τῶν ψυχωσικῶν μηχανισμῶν τοῦ ἀτόμου, πού δέν ἀνησυχεῖ γιά τή συμπεριφορά του καί τίς συνέπειές της.

–Ὅλοι μέ ρωτοῦν πῶς ἔχω καταντήσει
καί ἐγώ μέ ἀπορία τούς κοιτῶ.

Ἀλλάζει συνεχῶς ἐπαγγέλματα καί τελικά, ἀφοῦ κατεβεῖ ὅλες τίς κλίμακες, περιορίζει τίς δραστηριότητές του στίς ἀπόλυτες βιολογικές ἀνάγκες.

Ἀπ' τά ψηλά στά χαμηλά κι ἀπ' τά πολλά στά λίγα
Νά πῶς κατάντησα μές στή ζωή, κι ἀπό τό πρῶτο τό σκαλί στό τελευταῖο πῆγα.

Ἡ δίψα γιά ζωή εἶναι ἀνύπαρκτη. Ὑπάρχει τάση γιά ὀνειροπόληση, μείωση πρωτοβουλίας, καί τεμπελιά ἀδικαιολόγητη, προκλητική.

–Ἕναν τεμπέλη βοήθαγα καί κάναμε παρέα,
στόν ἥλιο ξαπλωνόμαστε καί πέρναγα ὡραῖα.

Ἡ σκέψη συνωστίζεται, εἶναι μπερδεμένη, ἐμφανίζονται νεολογισμοί.

Τελικά ἀκολουθεῖ τόν δικό της δρόμο πού ἀποδιοργανώνει διαλυτικά:

–Ἡλιοβασίλεμα σωστό τήν ὥρα πού νυχτώνει...
–Μ' ἔχει ἡ συλλογή ξεκάνει κι ἔχω στό μυαλό ντουμάνι
πέφτω μές σ' αὐτό τό βράδυ μιά στή γῆ καί μιά στόν Ἅδη.

Ἔτσι *–Μέ ἀπορία μέ κοιτοῦν τήν νύχτα οἱ διαβάτες*
πού σάν κουρέλι περπατῶ στίς ἔρημες τίς στράτες.

Σέ μιά τέτοια κατάσταση ἔρχονται στιγμές ὅπου, πλέον, ἀδιαφορεῖ γιά τά πάντα:

–Κι ἄν τοῦ λάχει νά μαλώσει, δέν τόν νοιάζει νά σκοτώσει.

Βία γιά τή βία. Βία ἀναίτια καί καταστρεπτική, πού θά ὁδηγήσει σίγουρα καί ἀναπόφευκτα στή φυλακή:

–Σίγουρα θά πᾶμε μιά καί φτάσαμ' ὡς ἐκεῖ
ἐσύ στό χῶμα κι ἐγώ στή φυλακή...

ἤ στό θάνατο:

–Χτυπῶ, νεκροί, κι ἀνοῖξτε με...

Εἶναι γνωστό ὅτι ἕνα ἱκανό ποσοστό ἁπλῶν σχιζοφρενῶν βρίσκεται σταθερά σέ φυλακές, σέ οἴκους ἀνοχῆς ἤ χαρακτηρίζονται σάν ψυχανώμαλοι.

Ἡ συμβολική τοῦ ρεμπέτικου εἶναι ἰδιαίτερα σεξουαλική καί τά σεξουαλικά σύμβολα ὀργιάζουν μέσα στό ρ.τ. Πολλές φορές ὁλόκληρος ὁ στίχος γίνεται σύμβολο. Ἡ συμβολική σχέση ἀνάμεσα στό συμβολιζόμενο καί στό σύμβολο εἶναι οὐσιαστικά σχέση σύγκρισης πού ὑπόκειται σέ κάποια ἐξατομικευμένη ἐπεξεργασία. Πάντως ὑπάρχει ἕνας κοινός παράγοντας πού ὑποβάλλει καί τεκμηριώνει τό συμβολισμό. Ὁ συμβολισμός βέβαια δέν εἶναι ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τοῦ ρεμπέτικου, ἀλλά εἶναι γνωστό ὅτι ἐμφανίζεται πολλαπλά στήν καθημερινή μας ζωή. Ἀπ' αὐτή τήν καθημερινή ψυχοπαθολογία τό ρεμπέτικο ἔχει πάρει πολλά στοιχεῖα. Λογοπαίγνια, παραδρομές, ἀστειάκια ἀθῶα ἀλλά καί φαρμακερά. Ὁ ἀκισμός λ.χ. στό τραγούδι «Ἔδιωξα κι ἐγώ μιά γάτα πού 'χε γαλανά τά μάτια», μοιάζει περισσότερο μέ λογοπαίγνιο καί

λιγότερο μέ καθαρή συμβολική λειτουργία. Ἀντίθετα στό χασικλίδικο ρεμπέτικο:

Ἄναψέ το καί σβῆσε το τό κερί τό σπαρματσέτο
'γώ τ' ἀνάβω, κεῖνο σβήνει τό κερί τό κακομοίρη.

ἡ συμβολική λειτουργία εἶναι φανερή. Πρόκειται, γιά μιά συμβολική μεταφορά πού ἀντικατοπτρίζει τίς αὐτοερωτικές ἐνασχολήσεις καί τή σεξουαλική ἀνεπάρκεια τοῦ χασικλῆ ρεμπέτη.

Τά ἀρσενικά σεξουαλικά σύμβολα βρίσκονται ἄφθονα, καί ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν τό μαχαίρι καί μάλιστα τό δίκοπο, τό κερί, τό φίδι, τό μπεγλέρι πού ἡ συμβολική σχέση πρέπει νά ἀποδοθεῖ στό γεγονός ὅτι παίζεται, καί μάλιστα μέ τό χέρι, ὅπως καί τά ζάρια: «Ἔπαιξα ζάρια κι ἔχασα ὅλη τή σερμαγιά μου» πού νομίζω ὅτι χρωστοῦν τή δημοτικότητά τους, ὅπως καί τό τάβλι, ἀκριβῶς στόν τρόπο πού παίζονται, δονούμενα μέσα στήν παλάμη, πού πιό παραστατικά ὀνομάζουμε χούφτα ἤ φούχτα, λέξη πού ὑποδηλοῖ κάτι τό ἁρπαχτικό πού ἁρπάζει δυνατά καί κυριαρχικά. Γιά τόν ἴδιο λόγο τό μπουζούκι, τόν μπαγλαμά καί τά ἄλλα ὄργανα πού παίζονται πρέπει νά τά τοποθετήσουμε στήν ἴδια κατηγορία.

Γι' αὐτό καί ἡ ἀπώλεια ἤ ἡ καταστροφή τους ἐπιφέρει πανικό πού σχετίζεται μέ τό σύμπλεγμα εὐνουχισμοῦ.

–Τόν μπαγλαμά μου ἔσπασα καί τώρα τί θά κάνω
πό, πό, ζημιά πού ἔπαθα στή σούρα μου ἀπάνω...

Τόν ἴδιο φόβο προκαλεῖ ἡ πτώση τῶν φύλλων.

–Πέφτουν τά φύλλα ἀπ' τά κλαριά κι ἐγώ εἶμαι
ἄρρωστος βαριά.

Τά γυναικεῖα σεξουαλικά σύμβολα δέν σπανίζουν. Ἡ πόρτα ἰδιαίτερα, κλειστή καί τυραννική, δεσπόζει. Ἔξω ἀπ' αὐτή, γυμνός καί βρεγμένος μένει ὁ ρεμπέτης. Τό ἴδιο κάτω ἀπ' τό παράθυρο. Τά σκαλοπάτια, σάν συμβολική ἀναπαράσταση τῆς σεξουαλικῆς πράξης σέ σχέση μέ τό λαχάνιασμα πού προκαλεῖ τό ἀνεβοκατέβασμά τους, τά συναντᾶμε συχνά.

–Σκαλί-σκαλί κατέβηκα γιά σέ τή δυστυχία...

Ἀκόμη, σχέσεις περισσότερο ἀσυνήθιστες ὅταν παρουσιαστοῦν εἶναι ἀπόλυτα δηλωτικές.

–Καί τώρα πού σέ γνώρισα τή γνώμη ἔχω ἀλλάξει
καί μές στό λιμανάκι σου γιά πάντα ἔχω ἀράξει.

Ἄλλοτε ὅμως σχέσεις γενικά παραδεχτές, πού δέν βαθμό τοῦ ἀσυνείδητου. Ἀκόμη, θέλησα νά δείξω ὅτι μέσα ἀπό τό τραγούδι μποροῦμε, μέ βάση μιά διαδικασία, νά κατανοήσουμε ὁρισμένες πτυχές τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς.

ἐπιδέχονται ἀντιλογία, παρουσιάζονται σέ μορφή πού νά δημιουργεῖ ἐρωτηματικά.

–Βάζω τό κλειδί στήν πόρτα· ὅλα γύρω μου κλειστά
ποιός τό στοίχειωσε τό σπίτι καί κανείς δέν μ' ἀπαντᾶ.

Πρόκειται γιά τή συμβολική ἀπεικόνιση τῆς γυναικείας ψυχρότητας μέ κάποια παραληρηματική διερμηνεία ἤ γιά ἕνα σύμβολο τοῦ σεξουαλικοῦ ἀνικανοποίητου τοῦ ρεμπέτη; Ἡ ἑπόμενη στροφή δέν ἀφήνει νομίζω ἀμφιβολίες γιά τή σωστή ἑρμηνεία.

–Μήτε δάκρυα, μήτε γέλια, μήτε μάτια νά θρηνοῦν.

Θά ἦταν ὅμως παράλειψη ἄν, παράλληλα μέ τίς ψυχοσυγκρούσεις πού ἀναμφίβολα ἐπενεργοῦν, ὥστε τό ρεμπέτικο τραγούδι νά εἶναι τραγούδι ἀπόγνωσης καί ἀπελπισίας, δέν ἐπισημάνει κανείς τίς ἰδιαίτερες κοινωνικοπολιτιστικές καί οἰκονομικές συνθῆκες πού συμβάλανε τό ἴδιο ἀποτελεσματικά στή διαμόρφωσή του. Τό πρόβλημα εἶναι τό ἴδιο ἐξαρτημένο ἀπό τίς σχέσεις τοῦ ἀτόμου μέ τόν κόσμο πού τό περιβάλλει τή συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Τό φυσικό πλαίσιο ἐπιδρᾶ ὄχι μόνο σάν καταλύτης, ἀλλά σάν δημιουργός. Δημιουργεῖ συμπλέγματα πού τά διατηρεῖ καί τά δυναμώνει, καί πού μέ τή σειρά τους τό τροφοδοτοῦν. Τό ρεμπέτικο τραγούδι πρέπει νά τό δοῦμε σάν ψυχοκοινωνικό προϊόν μιᾶς ὁρισμένης ἐποχῆς τοῦ παρελθόντος.

Μιά πορεία πού ξεκινοῦσε ἀπό τούς Βαλκανικούς πολέμους, περνοῦσε μέσα ἀπό τά συντρίμμια τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς, γνώρισε τήν ἀθλιότητα τῆς προσφυγιᾶς καί τῆς παράγκας. Εἶδε ἀκόμη τή ναζιστική βαρβαρότητα καί τίς κατοπινές πληγές στόν τόπο μας καί τελικά ἔσβησε. Εἶχε ἔρθει ἡ ἐποχή ὅπου ἔπαψαν νά ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις πού τό στήριζαν.

Ἦταν μιά κατάληξη ἀναπόφευκτη.

Τελειώνοντας θά θέλα νά πῶ ὅτι ἡ ἐργασία αὐτή δέν ἀποτελεῖ παρά εἰσαγωγή σ' ἕνα χῶρο μέ πλούσιο ψυχοπαθολογικό ὑλικό καί πολύ ἐνδιαφέρον. Περιορίστηκα σέ μερικές νύξεις. Θέλησα νά δείξω ὅτι ἡ ἀγάπη γιά τό ρεμπέτικο τραγούδι δέν εἶναι ἄσχετη μέ τό ἀσυνείδητο, τό σκοτεινό καί ἀνεξερεύνητο, καί ὅτι πολλά χρωστᾶ ἡ γοητεία τοῦ ρεμπέτικου σ' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο, ὅτι, δηλαδή, δονεῖ μερικές ἀπό τίς πιό εὐαίσθητες χορδές τῆς ψυχῆς πού βρίσκονται στά

1. Abraham K. (1963) «Notes on the psychoanalytical investigation and treatmer f manic depressive insanity and allied conditions», Selected papers, basic books.

2. Κουρέτας Δ. (1975) «Ψυχανάλυσις—Ψυχιατρική—Νευρολογία», σελ. 563, Ἐπιστημονικαί ἐκδόσεις Γρ. Παρισιάνος, Ἀθῆναι.

3. Πετρόπουλος Η. (1972) «Ρεμπέτικα τραγούδια», σελ. 70, Δεύτερη ἔκδοση, Ἀθῆναι.

4. Στεφανῆς Κ. καί συνεργ. (1974) «Θέματα Ψυχιατρικῆς», σελ. 363, Ἀθῆναι.

5. Stefanis C, Ballas C, and Madianou D. (1975) «Sociocultural and epidemiological aspects of hashish use in Greece» p. 19. In print.

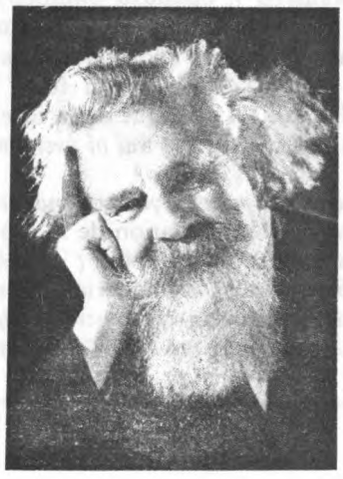

GASTON BACHELARD:

Γιά τήν ἐπιστημολογία

μετάφραση: Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ὁ Γκαστόν Μπασελάρ (1884-1962), σπάνιο «εἶδος» φιλοσόφου μέ τεράστια μαθηματική, φυσικοχημική, ἱστορική καί φιλοσοφική παιδεία, πάνω ἀπό ἕνα τέταρτο τοῦ αἰώνα μας δημιούργησε πολυσήμαντο ἔργο πού τόν ἀνέδειξε σέ μιά ἀπό τίς δυναμικότερες μορφές τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας. Σ' αὐτόν ὀφείλεται μιά ριζική ἀνανέωση τῆς Ἱστορίας τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν καί τῆς Ἐπιστημολογίας τήν ὁποία ἐπροίκισε μέ στέρεες ἐπιστημονικές ἔννοιες καί μεθοδολογία.

Ἡ μπασελαριανή ἐπιστημολογία βασίστηκε στήν ἰλιγγιώδη ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης Φυσικῆς καί Χημείας, στή Θεωρία τῆς σχετικότητας καί τῶν κβάντα, στίς μή εὐκλείδειες Γεωμετρίες, στή Θεωρία τῶν συνόλων καί τήν προσεκτική μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν Θετικῶν ἐπιστημῶν. Ἄσκησε σφοδρή πολεμική –πού τήν ἀνήγαγε σέ ἐπιστημολογική ἀρετή– σέ κάθε μορφή «φιλοσοφίας τῶν φιλοσόφων», δηλαδή σέ κάθε μορφή φιλοσοφίας πού, θεωρώντας τόν ἑαυτό της ὑποχρεωμένο νά διερμηνεύει τόν ἐπιστημονικό λόγο καί τή μεθοδολογία του, ἔπλαθε καί ξανάπλαθε στή νοσηρή μήτρα τοῦ ἰδεαλισμοῦ μιάν ἰδεολογία τῆς ἐπιστήμης σ' ἀντίθεση μέ τά ἐπιστημονικά ἐπιτεύγματα καί στήν ὑπηρεσία τῶν αἰωνόβιων μύθων. Ὁ Μπασελάρ ἔδειξε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης ἀποτελεῖ πολύπλοκη διαδικασία πού κεντρώνεται γύρω ἀπό τήν κατανίκηση τῆς δυσκολίας, τό ξεπέρασμα τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἐμποδίου· ἔδειξε ὅτι ἡ δυσκολία, ἐκτός ἀπό τούς κοινωνικούς-ἱστορικούς προσδιορισμούς, ἔχει καί ἄλλους οὐσιωδέστατους ἐνδοεπιστημονικούς: τίς σύμφυτες στή γνώση πλάνες, τίς προεπιστημονικές κατασκευές, τίς μεθοδολογικές ἀνεπάρκειες, τήν ἐπενέργεια τῆς κοινῆς παραδοχῆς καί γενικότερα τοῦ ἰδεολογικοῦ λόγου τοῦ κοινοῦ νοῦ. Ἔδειξε ἀκόμη ὅτι ἡ καλλιέργεια τῆς ἐπιστημονικῆς παιδείας δέν εἶναι εὐθύγραμμη πορεία, δέν ἀποτελεῖ συνέχεια ἀπό τό μή ἐπιστημονικό στό ἐπιστημονικό, δέν ἀποτελεῖ ποσοτικό πέρασμα ἀπό τήν ἐμπειρία τῆς καθημερινότητας πρός τήν ἐπιστημονική σύλληψη τῶν ἀντικειμένων. Κατά τόν Μπασελάρ ἡ πορεία τῆς ἐπιστημονικῆς παιδείας χαρακτηρίζεται ἀπό ἐπιστημολογικές τομές, ἀπό ἀσυνέχειες πού ἐπιβάλλουν ἀέναα ἀνανέωση τῆς προβληματικῆς, ἐπιστημονική διατύπωση τῶν προβλημάτων, καλλιέργεια τῶν ἐννοιῶν, ἀπόρριψη τῆς πλάνης. Οἱ ἐπιστημολογικές τομές εἰσάγουν κάθε φορά σέ νέες ἐπιστημονικές περιοχές –ὅπου ἀρθρώνονται νέοι ἐπιστημονικοί κλάδοι καί ἐπιστῆμες– καί ταυτόχρονα συνεπάγονται μιά βαθύτατη ἀναμόρφωση τῆς δομῆς τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος, πού δέν μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ σάν μιά ἀμετάλλαχτη στό διηνεκές ὀντότητα.

Ὡστόσο γιά τόν Μπασελάρ, ἄν ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη πραγματώνει ἀντικείμενα, μέθοδο καί γνώση μέ τή ζεύξη ἐφηρμοσμένης ὀρθολογικῆς σκέψης καί ἐπιστημονικῆς ἐμπειρίας, ἐξεταζόμενη στή γενικότητά της ἀποκαλύπτει καί μιάν ἄλλη διαλεκτική: ὀρθολογικῆς σκέψης καί ὀνείρου, ἐπι-

στημονικοῦ στοχασμοῦ καί φαντασίας. Φαντασία καί ὄνειρο διευρύνουν τά στενά περιγράμματα τοῦ ὀρθολογικοῦ, παραβιάζουν τό ἀδύνατο καί γονιμοποιοῦν τήν ἐπιστημονική δυνατότητα πού τείνει στή γνώση τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ διαλεκτική τῆς φαντασίας, τοῦ ὀνείρου καί τοῦ ἐπιστημονικοῦ στοχασμοῦ, πλάθοντας ἕνα ποιητικό κόσμο, ἀποκτᾶ λειτουργικότητα γιά τή σύνολη ἀνθρώπινη δημιουργικότητα. «Ἡ φαντασία, τονίζει, πιό πολύ ἀπό ἀντικείμενα ἤ δράματα δημιουργεῖ καινούρια ζωή, καινούριο πνεῦμα, ἀνοίγει τά μάτια γιά νά βλέπουν καινούρια ὁράματα». *Ὁ τελευταῖος τοῦτος προβληματισμός ἄνοιξε τό δρόμο γιά τήν ψυχανάλυση τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης στήν ὁποία ὁ Μπασελάρ ἀφιέρωσε πολλά του ἔργα* [La psychanalyse du feu *(Ἡ ψυχανάλυση τῆς φωτιᾶς),* L' eau et les rêves *(Τό νερό καί τά ὄνειρα),* La poétique de la rêverie *(Ἡ ποιητική τῆς ὀνειροπόλησης),* La terre et les rêveries de la volonté *(Ἡ γῆ καί οἱ ὀνειροπολήσεις τῆς βούλησης)].*

Οἱ πραγματεῖες τοῦ Γκ. Μπασελάρ [Le nouvel esprit scientifique *(Τό καινούργιο ἐπιστημονικό πνεῦμα),* La dialectique de la durée *(Ἡ διαλεκτική τῆς διάρκειας),* La formation de l' esprit scientifique *(Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος),* La philosophie du Non *(Ἡ φιλοσοφία τοῦ ὄχι),* Le rationalisme appliqué *(Ὁ ἐφηρμοσμένος ὀρθολογισμός),* Le materialisme rationel *(ὁ ὀρθολογημένος ὑλισμός),* La psychanalyse du feu *(Ἡ ψυχανάλυση τῆς φωτιᾶς)], βρίσκονται σήμερα στό ἐπίκεντρο ὅλων τῶν ἐπιστημολογικῶν προβληματισμῶν καί ἐρευνῶν. Ὡστό-*

Ι. ΜΕΓΙΣΤΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑΣ

Μία ἐπιστημολογία ἱστορική

[...] Ἂν ἐξετάσουμε τό νεωτερικό ἐπιστημονικό πνεῦμα ἀπό τήν καθαυτό ψυχολογική ἄποψη θά δοῦμε ὅτι ἡ ἐπαναστατική τροπή τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης ἀσφαλῶς ἐπηρεάζει βαθύτατα τή δομή του. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ γνώση ἔχει ἱστορία, τό ἐπιστημονικό πνεῦμα ἔχει δομή μεταβλητή. Πράγματι, ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία, ὅσον ἀφορᾶ τά πάθη της, τίς προκαταλήψεις της, ἤ καθετί πού ξεπηδάει ἀπό ἄμεσες παρορμήσεις, ἄριστα μπορεῖ νά εἶναι ἀέναο ξαναρχίνημα. Ὡστόσο ὑπάρχουν σκέψεις πού δέν ξαναγίνονται: οἱ σκέψεις πού διορθώθηκαν, πού πλάτυναν, πού συμπληρώθηκαν, δέν ξαναγίνονται, δέν ξαναγυρίζουν στήν παλαιά στενάχωρη καί ἐπισφαλή περιοχή τους. Βασικά, τό ἐπιστημονικό πνεῦμα δέν εἶναι παρά συνεχής ἐπανόρθωση τῆς γνώσης, διεύρυνση τῶν ὁρίων της· κρίνει τό ἱστορικό του παρελθόν καταδικάζοντάς το, ἐνῶ δομή του εἶναι ἡ συνείδηση τῶν ἱστορικῶν του πλανῶν. Ἀπό ἐπιστημονική ἄποψη ἡ ἀληθογνωσία νοεῖται ὡς ἱστορική ἐπανόρθωση μιᾶς μακρόβιας πλάνης, ἡ ἐμπειρία νοεῖται ὡς ἐπανόρθωση τῆς κοινότοπης καί ἀρχικῆς ψευδαίσθησης. Ἔτσι, ὁλόκληρη ἡ ἐπιστημονική ζωή περιστρέφεται διαλεκτικά γύρω ἀπό τό διαφορισμό τῆς γνώσης, στά ὅρια τοῦ ἀγνώστου. Ἡ πεμπτουσία τοῦ στοχασμοῦ συνίσταται στό νά καταλάβει ὅ,τι δέν ἔχει καταλάβει. Σκέψεις μή βακώνειες, μή εὐκλείδειες, μή καρτεσιανές συνοψίζονται σ' αὐτή τήν ἱστορική διαλεκτική πού ἀντιπροσωπεύουν ἡ ἀνασκευή μιᾶς πλάνης, ἡ ἐπέκταση ἑνός συστήματος, τό συμπλήρωμα μιᾶς σκέψης (Nouvel esprit scientifique, κεφ. VI, σ. 173-174).

[...] Μέ δυό λόγια ἡ ἐπιστήμη διδάσκει τήν ὀρθολογική σκέψη. Γι' αὐτό ἡ τελευταία ὀφείλει νά ὑπακούει στήν ἐπιστήμη, στήν πιό ἐξελιγμένη καί ἐξελίξιμη ἐπιστήμη. Ἡ ὀρθολογική σκέψη δέν δικαιοῦται νά ἀπολυτοποιεῖ μιάν ἄμεση ἐμπειρία· ἀντίθετα, πρέπει νά ἐναρμονιστεῖ μέ τή μεστότερη ἐμπειρία. Σέ κάθε περίπτωση δέ, τό *ἄμεσο* ὀφείλει νά ὑποχωρεῖ μπροστά στό *κατασκευασμένο*. Ὁ Detouches ἐπαναλαμβάνει συχνά: ἐάν ἡ ἀριθμητική, ὕστερα ἀπό μακρόχρονες ἐπεξεργασίες, ἀποδεικνυόταν ἀντιφατική, γιά νά ἐξαφανιστεῖ ἡ ἀντίφαση, ἡ ὀρθολογική σκέψη θά ξαναφτιαχνόταν καί ἔτσι ἡ ἀριθμητική θά παρέμενε ἀνέπαφη. Ἡ ἀριθμητική ἔχει δώσει ἀποδείξεις ἀποτελεσματικότητας, ἀκρίβειας καί συνοχῆς, τόσο πολλές ὥστε εἶναι ἀδιανόητο νά ἐγκαταλείψουμε τήν ὀργάνωσή της. Μπροστά σέ μιάν αἰφνίδια ἀντίφαση, ἤ ἀκριβέστερα μπροστά σέ μιάν αἰφνίδια ἀναγκαιότητα ἀντιφατικῆς χρήσης τῆς ἀριθμητικῆς, θά ἀναφυόταν ἡ πιθανότητα νά κατασκευαστεῖ μιά μή ἀριθμητική, μιά παναριθμητική, θά ξεπηδοῦσε δηλαδή ἡ ἀνάγκη νά ὑπάρξει ἕνα εἶδος διαλεκτικῆς προέκτασης τῶν διαισθητικῶν γνώσεων τοῦ ἀριθμοῦ, πού θά συμπεριλάμβανε τήν κλασική καί τή νέα θεωρία.

Γιά νά φανεῖ πιό καθαρά ἡ θέση μας, δέν θά διστάζαμε νά τήν ἐκτείνουμε ὥς τίς ἔσχατες συνέπειές της. Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀριθμητικῆς, γιά τήν ὁποία γίνεται λόγος, δέν ἔχει ὑπάρξει. Ἀλλά ὑποθέτοντας ὅτι εἶναι ἐφικτή, θέλουμε ἁπλούστατα νά βεβαιώσουμε ὅτι ἡ ἀριθμητική δέν εἶναι προαγωγή φυσική ἑνός ἀμετάβλητου λόγου περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ γεωμετρία. Ἡ ἀριθμητική δέν θεμελιώνεται στήν ὀρθολογική σκέψη· ἀντίθετα οἱ θεωρίες τοῦ ὀρθοῦ λόγου στηρίζονται στήν ἀριθμητική: πρίν μάθω νά μετρῶ, δέν ἤξερα τί πάει νά πεῖ ὀρθολογική σκέψη. Γενικά, τό πνεῦμα πρέπει νά ὑποκλίνεται μπροστά στίς ἀπαιτήσεις καί τούς ὅρους τῆς μάθησης· πρέπει νά δημιουργήσει ἐντός του μιά

σο αὐτή ἡ γόνιμη καί αὐστηρή σκέψη δέν ἔφτασε ἀκόμη στόν τόπο μας. Στά ἑλληνικά δέν ἔχει μεταφραστεῖ κανένα βιβλίο του. Ἀπ' ὅσο ξέρουμε στή διάθεση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ ὑπάρχει μόνο μιά μικρή παρουσίαση τοῦ καθηγητῆ κ. Γ. Μουρέλου (Ἐποχές, Αὔγ. 1963, τεῦχ. 4, σελ. 41-46) καί δυόμισυ σελίδες ἀπό ἔργα του καταχωρημένες στό «Πανόραμα τῶν Συγχρόνων Ἰδεῶν» τοῦ Gaëtan Picon (μτφρ. Κ. Π. Καλλιγᾶ, τόμ. Β., σελ. 627-630, ἐκδ. Βογιατζῆ, Ἀθήνα 1958). Φταίει γι' αὐτήν τήν τεράστια παραγνώριση τό γεγονός ὅτι ὁ Μπασελάρ μίλησε γιά δυσκολίες τῆς ἐπιστήμης, ὅτι ἡ ἐπιστημολογία του δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀναγόμαστε γιά κάθε θέμα στούς ἀρχαίους ἡμῶν προγόνους, νά πιστεύουμε ὅτι ὁ Πλάτωνας κι ὁ Ἀριστοτέλης τά εἶχαν πεῖ ὅλα ἤ μήπως δέν εἶναι ἀρκετά θορυβώδης γιά τ' αὐτιά τῆς ἐλεύθερης ἐκδοτικῆς δραστηριότητας;

Τά ἀποσπάσματα ἀπό ἔργα τοῦ Γκαστόν Μπασελάρ πού ἀκολουθοῦν δέν φιλοδοξοῦν, νά δώσουν μιά εἰκόνα τῆς μπασελαριανῆς προβληματικῆς. Προσπαθήσαμε ἁπλῶς νά ὑποδείξουμε ἕνα κενό στήν πνευματική μας ζωή καί νά κεντρίσουμε τό ἐνδιαφέρον γύρω ἀπό τρεῖς ἄξονες τοῦ ἔργου του: Τίς μείζονες κατηγορίες τῆς ἐπιστημολογίας, τήν ψυχανάλυση τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσης *καί τήν* Ἱστορία τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν. *Τά ἀποσπάσματα πού παραθέτουμε ἔχουν ἀνθολογηθεῖ ἀπό τήν ἐπιλογή ἔργων τοῦ Γκαστόν Μπασελάρ πού κυκλοφόρησε στό Παρίσι τό 1971 (ἐκδ.* PUF, collection SUP*) μέ τή φροντίδα τοῦ* Dominique Lecourt. *Στήν ἀνθολογία αὐτή ὀφείλονται καί οἱ μεσότιτλοι ἐνῶ οἱ παραπομπές γίνονται κατευθείαν στά ἔργα τοῦ Μπασελάρ.*

δομή πού θά ἀντιστοιχεῖ στή δομή τῆς γνώσης, νά διαρθρωθεῖ ἔτσι ὥστε νά ἀνταποκρίνεται στή διαλεκτική τῆς μάθησης. Τί θά ἦταν ἕνα λειτούργημα χωρίς τίς εὐκαιρίες νά λειτουργήσει; Τί θά ἦταν ἡ ὀρθολογική σκέψη χωρίς τή δυνατότητα νά ὀρθολογίζεται; Ἡ παιδαγωγική, λοιπόν, τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης πρέπει νά ἐκμεταλλευτεῖ ὅλες τίς εὐκαιρίες, πρέπει νά διερευνήσει τήν πολλαπλότητα συλλογισμῶν ἤ καλύτερα τίς παραλλαγές τοῦ συλλογισμοῦ. Σήμερα, στήν ἐπιστήμη τῆς Φυσικῆς καί τῆς Γεωμετρίας οἱ συλλογιστικές παραλλαγές εἶναι πολυάριθμες. Ὅλες εἶναι ἀλληλέγγυες πρός τή διαλεκτική τῶν ἀρχῶν τοῦ ὀρθοῦ λόγου, πρός μιά ἐνεργοποίηση τῆς *φιλοσοφίας τοῦ ὄχι*. Θά ἔπρεπε νά ἀποδεχτοῦμε τά διδάγματά τους. Ἡ ὀρθολογική σκέψη, ἄλλη μιά φορά, πρέπει νά ὑποταχτεῖ στήν ἐπιστήμη. Ἄλλωστε ἡ Φυσική, ἡ Γεωμετρία καί ἡ Ἀριθμητική εἶναι ἐπιστῆμες. Ἡ παραδοσιακή θεωρία ἑνός ἀπόλυτου καί ἀμετάλλαχτου λόγου δέν εἶναι παρά φιλοσοφία. Μιά φιλοσοφία παροχημένη (Philosophie du Non, κεφ. VI, σ. 144-145).

[...] Εἶναι ἀπαραίτητο, λοιπόν, νά ἀντιληφθοῦμε ὅτι μιά φιλοσοφία πού προτίθεται νά παρακολουθήσει τή σταθερή ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, πρέπει νά ἀντιμετωπίζει τήν ἐπίδραση τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων στήν ἴδια τήν πνευματική δομή. Ἀφότου ἀρχίσαμε τίς ἔρευνές μας γιά τό ρόλο τῆς φιλοσοφίας τῶν ἐπιστημῶν σκοντάψαμε σ' ἕνα πρόβλημα πού μᾶς φάνηκε ὅτι, τόσο οἱ ἐπιστήμονες ὅσο κσί οἱ φιλόσοφοι, τό εἶχαν διατυπώσει λανθασμένα. Πρόκειται γιά τό πρόβλημα τῆς δομῆς καί τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος. Καί ἐδῶ ἀκόμη ἡ ἴδια ἀντίθεση: ὁ ἐπιστήμονας νομίζει ὅτι ἀφετηρία του εἶναι κάποιο πνεῦμα χωρίς δομή, χωρίς γνώσεις. Ὁ φιλόσοφος, ἀπό τήν ἄλλη, βασίζεται, τίς πιό πολλές φορές, σέ ἕνα πνεῦμα συγκροτημένο καί ἐφοδιασμένο μέ ὅλες τίς ἐπαρκεῖς κατηγορίες γιά τήν κατανόηση τοῦ πραγματικοῦ.

Γιά τόν ἐπιστημόνα ἡ γνώση βγαίνει ἀπό τήν ἄγνοια, ὅπως τό φῶς ἀπό τά σκοτάδια· δέν βλέπει ὅτι ἡ ἄγνοια εἶναι πλέγμα ἀπό πλάνες ριζωμένες, ἀνθεκτικές, ἀλληλέγγυες· δέν ὑποψιάζεται ὅτι τά πνευματικά σκοτάδια ἔχουν ἐπίσης τή δική τους δομή καί ὅτι, σ' αὐτές τίς συνθῆκες, κάθε σωστή, ἀντικειμενική ἐμπειρία ἔρχεται πάντα νά καθορίσει τήν ἀνασκευή μιᾶς ὑποκειμενικῆς πλάνης. Καί ὅμως, οἱ πλάνες δέν διαλύονται τόσο εὔκολα, ἡ μία μετά τήν ἄλλη, γιατί εἶναι συγχρονισμένες. Ἔτσι, τό ἐπιστημονικό πνεῦμα δέν μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ παρά μόνο στό βαθμό πού καταστρέφει τό μή ἐπιστημονικό. Πολύ συχνά ἄλλωστε, ὁ ἐπιστήμονας ἐμπιστεύεται τήν ἀποσπασματική παιδαγωγική ἐνῶ θά ἔπρεπε νά νοιάζεται γιά μιά συνολική ὑποκειμενική μεταρρύθμιση. Κάθε πραγματική πρόοδος στήν ἐπιστημονική σκέψη χρειάζεται νά μετουσιωθεῖ. Ἡ πρόοδος τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς σκέψης ἔχει προσδιορίσει τούς μετασχηματισμούς πού γνώρισαν οἱ ἀρχές τῆς γνώσης.

Τό ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας τοῦ φιλοσόφου —ὁ ὁποῖος, μέ τό ἐπάγγελμά του, ἀνακαλύπτει στόν ἑαυτό του τόν ἴδιο ἀλήθειες πρῶτες— ἀντιμετωπιζόμενο σφαιρικά δέν θά τόν δυσκολέψει νά ἐπιβεβαιώσει γενικές ἀρχές. Οἱ ἀποχρώσεις, οἱ διαταραχές καί οἱ ἀμφισημίες δέν ἐπηρεάζουν τό φιλόσοφο: ἤ τίς παραμελεῖ ὡς ἀμελητέες λεπτομέρειες ἤ τίς σωριάζει ἀνάκατα καί ἔτσι πείθεται γιά τόν ἀνορθολογισμό τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Καί στίς δυό περιπτώσεις, ὁ φιλόσοφος ὡς πρός τήν ἐπιστήμη προετοιμάζεται νά καλλιεργήσει μιά καθαρή, γρήγορη καί εὔκολη φιλοσοφία, μιά φιλοσοφία ὅμως πού θά παραμένει φιλοσοφία τῶν φιλοσόφων. Μία καί μόνη ἀλήθεια τοῦ ἀρκεῖ γιά νά βγεῖ ἀπό τήν ἀμφιβολία, τήν ἄγνοια, τόν ἀνορθολογισμό· μία καί μόνη ἀλήθεια τοῦ ἀρκεῖ γιά νά φωτίσει ἕνα πνεῦμα. Ἡ ἐνάργειά της ἀντικατοπτρίζεται σέ ἀτέρμονα εἴδωλα, εἶναι φῶς μοναδικό: δέν ἔχει εἴδη, οὔτε ποικιλίες. Τό πνεῦμα βιώνει μία καί μόνη προφανή ἀλήθεια· δέν νοιάζεται νά δημιουργήσει ἄλλες. Ἡ ταυτότητα τοῦ πνεύματος, βιώνοντας αὐτό τό *στοχάζομαι*, εἶναι τόσο καθαρή, ὥστε ἡ ἐπιστήμη αὐτῆς

τῆς καθαρῆς συνείδησης γίνεται αὐτόματα συνείδηση μιᾶς ἐπιστήμης· γίνεται σιγουριά πώς μέ τόν τρόπο αὐτό θεμελιώνεται ἡ φιλοσοφία τῆς μάθησης. Ἡ συνείδηση τῆς ταυτότητας τοῦ πνεύματος μέσα στίς διάφορες γνώσεις του προσφέρει, μόνη αὐτή, τήν ἐγγύηση μιᾶς διαρκοῦς, θεμελιακῆς, ὁριστικῆς μεθόδου. Μπροστά σέ μιά παρόμοια αὐτάρκεια πῶς νά προβάλουμε τήν ἀνάγκη ἀνάπλασης τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος καί νά ἀναζητήσουμε νέες γνώσεις; Γιά τό φιλόσοφο, οἱ μεθοδολογίες, ὁσοδήποτε διαφορετικές, ὁσοδήποτε ρευστές καί ἄν εἶναι ἀπό ἐπιστήμη σέ ἐπιστήμη, ἀπορρέουν, παραταῦτα, ἀπό μία ἀρχική μέθοδο, μιά γενική μέθοδο πού ὀφείλει νά πληροφορεῖ τήν καθόλου γνώση, πού ὀφείλει νά πραγματεύεται κάθε ἀντικείμενο

Τό ἐπιστημονικό πνεῦμα δέν μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ παρά μόνο στό βαθμό πού καταστρέφει τό μή ἐπιστημονικό

μέ τόν ἴδιο τρόπο. Ἔτσι, ἡ δική μας θέση, θεωρώντας τή γνώση ἐξέλιξη τοῦ πνεύματος, ἀποδεχόμενη ἀπροχρώσεις πού θίγουν τήν ἑνότητα καί τήν αἰωνιότητα τοῦ *στοχάζομαι*, διαταράσσει τήν αὐτάρκεια τοῦ φιλοσόφου.

Κι ὡστόσο, κάπως ἔτσι πρέπει νά δοῦμε τά πράγματα, ἄν θέλουμε νά ὁρίσουμε τή φιλοσοφία τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης ὡς *φιλοσοφία ἀνοιχτή*, συνείδηση ἑνός πνεύματος πού θεμελιώνεται ἐργαζόμενο πάνω στό ἄγνωστο, ἀναζητώντας στό πραγματικό καθετί ποί διαμφισβητεῖ παροχημένες γνώσεις. Πάνω ἀπό ὅ,τα πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι ἡ καινούρια πεῖρα *ἀμφισβητεῖ* τήν παλαιά. Διαφορετικά δέν εἶναι νέα ἐμπειρία. Ἀλλά αὐτό τό ὄχι δέν εἶναι ποτέ ὁριστικό γιά ἕνα ἐπιστημονικό πνεῦμα πού γνωρίζει νά ἀντιμετωπίζει διαλεκτικά τίς ἀρχές του, νά συγκροτεῖ ἐντός του νέα εἴδη ἐνάργειας, νά ἐμπλουτίζει τίς ἑρμηνεῖες του, χωρίς ἀπό τήν ἄλλη νά πριμοδοτεῖ κάποιο πρωτόγονο σῶμα ἑρμηνευτικῶν ἀρχῶν πού διατείνεται ὅτι ἐξηγεῖ τά πάντα (Philosophie du non, πρόλογος, σ. 8-10).

Ἡ ἔννοια τῆς ἀντικειμενικότητας

α) Ἐπιστημονικό ἀντικείμενο καί ἄμεσο ἀντικείμενο

[...] Στήν ἐπιστημολογία νομίζω ὅτι πρέπει νά βασιστοῦμε στό ἀκόλουθο ἀξίωμα: τό ἐπιστημονικό ἀντικείμενο δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἄμεσος «ἀντικειμενικός σκοπός». Διαφορετικά: ἡ πορεία πρός τόν προσδιορισμό τοῦ ἀντικειμένου ἀρχικά δέν εἶναι ἀντικειμενική. Πρέπει, λοιπόν, νά παραδεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει μιά τομή ἀνάμεσα στήν αἰσθητηριακή καί τήν ἐπιστημονική γνώση. Ἔχουμε δείξει ἀλλοῦ (...) ὅτι οἱ φυσικές τάσεις τῆς αἰσθητηριακῆς γνώσης, μολονότι ἐμφοροῦνται ἀπό ἄμεσο πραγματισμό καί ρεαλισμό, καθορίζουν μιά λανθασμένη ἀφετηρία καί, συνακόλουθα, μιά λάθος κατεύθυνση. Ἰδιαίτερα ἡ ἄμεση υἰοθέτηση ἑνός συγκεκριμένου ἀντικειμένου, ἐκλαμβανόμενο ὡς ἀγαθό, χρησιμοποιούμενο σάν ἀξία, δεσμεύει ὑπερβολικά τό εὐαίσθητο ὄν· παρέχει *ἐνδόμυχη ἱκανοποίηση* ὄχι ὅμως τήν *ἐκλογικευμένη προφανή ἀλήθεια*. Καί, ὅπως λέει ὁ Baldwin μέ μιά θαυμαστῆς πυκνότητας διατύπωση: «πρόκειται γιά ἐρέθισμα ἀλλά ὄχι γιά τήν ἀπάντηση πού γίνεται παράγοντας ἐλέγχου στήν κατασκευή τῶν ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων». Ἀκόμη καί μέ τή φαινομενικά γενική μορφή, ἀκόμη καί ὅταν τό κορεσμένο καί πλῆρες *εἶναι* πιστεύει ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νά σκεφτεῖ μέ τήν ἄνεσή του, ἀκόμη καί τότε στοχάζεται τήν *πρώτη ἀντικειμενικότητα* ὑπό τό κράτος ἐρεθισμῶν. Αὐτή ἡ ἀνάγκη νά αἰσθανθοῦμε τά ἀντικείμενα, αὐτή ἡ ἀπροσδιόριστη περιέργεια, δέν ἀντιστοιχεῖ ἀκόμη —μέ κανένα τρόπο—, στήν προβληματική τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος. Ἕνα τοπίο προκαλεῖ ρομαντική διάθεση, ἕνα κομμάτι χρυσάφι διεγείρει τήν ἀπληστία, καί ἕνα φῶς μᾶς γεμίζει ἔκσταση. Τό προεπιστημονικό πνεῦμα, τή στιγμή πού θά προσπαθήσετε νά τό διαμφισβητήσετε προβάλλοντάς του ἀντιρρήσεις ὡς πρός τόν *ἀρχικό* του ρεαλισμό, ὡς πρός τόν ἰσχυρισμό του ὅτι συνέλαβε μέ τό πρῶτο τό ἀντικείμενό του, ἀναπτύσσει πάντα ψυχολογία *ἐρεθισμοῦ* χωρίς ποτέ νά φτάνει συστηματικά στήν ψυχολογία τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἐλέγχου. Ὅπως διαβλέπει κιόλας ὁ Baldwin ὁ ἔλεγχος αὐτός ἀπορρέει καταρχήν ἀπό κάποια *ἀντίσταση*. Καί λέγοντας ἔλεγχο ἐννοοῦμε γενικά the checking, limiting, regulation of the constructive processes [ἀγγλικά στό κείμενο]. Ἀλλά πρίν ἀπό τό *συγκράτημα* καί τήν *ἐπιτίμηση* πού κατά κάποιο περίεργο τρόπο, ἀντιστοιχοῦν στήν ἀγγλική ἔννοια check, καί πού δέν μπορεῖ νά μεταφραστεῖ [στά γαλλικά], θά ἐπεξηγήσουμε τήν ἔννοια *ἀποτυχία*, ἡ ὁποία ἐπίσης περιέχεται στήν ἴδια λέξη. Διότι, ἀκριβῶς ἐπειδή ὑπάρχει *ἀποτυχία*, ἔρχεται τό συγκράτημα τοῦ ἐρεθισμοῦ. Χωρίς τήν ἀποτυχία ὁ ἐρεθισμός θά ἦταν *καθαρή ἀξία*, θά ἦταν μέθη. Λόγω δέ αὐτῆς τῆς τεράστιας ὑποκειμενικῆς ἐπιτυχίας πού προσφέρει ἡ μέθη θά ἦταν ἡ λιγότερο ἐπανορθώσιμη ἀπ' ὅλες τίς ἀντικειμενικές πλάνες. Ἔτσι, κατά τή γνώμη μας, ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει τήν ἐντύπωση ὅτι δέν πλανᾶται ποτέ, πλανᾶται πάντοτε (Formation de l' Esprit Scientifique, κεφ. XII σ. 239).

[...] Θά ἀρκοῦσε νά μιλήσει κανείς γιά κάποιο ἀντικείμενο ὥστε νά θεωρήσει τόν ἑαυτό του ἀντικειμενικό. Ὡστόσο, χάρη στήν ἀρχική ἐπιλογή τό ἀντικείμενο μᾶς ὁρίζει περισσότερο ἀπό ὅσο τό ὁρίζουμε: συχνά, ὅσα θεωροῦμε θεμελιακές σκέψεις μας γιά τόν κόσμο δέν ἀποτελοῦν παρά ἐκμυστηρεύσεις γιά τήν παιδική ἡλικία τοῦ πνεύματός μας. Μερικές φορές τό ἀντικείμενο πού διαλέξαμε μᾶς μαγεύει. Συσσωρεύουμε τότε ὑποθέσεις καί ὀνειροπολήσεις, καί σχηματίζουμε ἔτσι πεποιθήσεις πού φαντάζουν ἀντικειμενικές γνώσεις. Ἀλλά ἡ ἀρχική πηγή αὐτῆς τῆς γνώσης εἶναι μολυσμένη: ἡ προφανής ἀλήθεια δέν εἶναι θεμελιακή ἀλήθεια. Πράγματι, ἐπιστημονική ἀντικειμενικότητα θά μπορέσει νά ὑπάρξει μόνο ἄν ἀρνηθοῦμε προηγούμενα τό ἄμεσο ἀντικείμενο, ἄν ἀρνηθοῦμε τό δέλεαρ τῆς

πρώτης ἐπιλογῆς, ἄν συγκρατήσουμε τίς σκέψεις πού γεννᾶ ἡ πρώτη παρατήρηση καί τίς ἀμφισβητήσουμε. Κάθε ἀντικειμενικότητα ἔντιμα ἐπαληθευμένη, διαψεύδει τήν πρώτη ἐπαφή μέ τό ἀντικείμενο. Καταρχήν ὀφείλει νά κρίνει τά πάντα: τόν ἐντυπωσιασμό, τήν κοινή παραδοχή, ἀκόμη καί τήν πλέον ἐμπεδωμένη πρακτική, τέλος τήν ἐτυμολογία, γιατί ἡ γλώσσα πού φτιάχτηκε γιά νά δελεάσει, σπάνια συναντιέται μέ τό στοχασμό. Ἄν βέβαια πρόκειται νά ἐξετάσουμε ἀνθρώπους, τούς ὁμοίους μας, τούς ἀδελφούς μας, ἡ συμπάθεια γι᾽ αὐτούς ἀποτελεῖ τό βάθρο τῆς μεθόδου μας. Ἀλλά σάν βρισκόμαστε ἐμπρός σ᾽ αὐτόν τόν ἀδρανή κόσμο πού δέν ζεῖ τή ζωή μας, πού δέν πάσχει μέ τά βάσανά μας, πού δέν ἐξυμνεῖ καμιά χαρά μας, πρέπει νά ἀποφύγουμε κάθε προέκταση, πρέπει νά πιέσουμε τόν ἑαυτό μας. Οἱ ἄξονες τῆς ποίησης καί τῆς ἐπιστήμης εἶναι καταρχήν ἀντίστροφοι. Τό καλύτερο πού μπορεῖ νά ἐλπίζει ἡ φιλοσοφία εἶναι νά κάνει τήν ποίηση καί τήν ἐπιστήμη συμπληρωματικές, νά τίς ζευγαρώσει σάν δυό καλοκαμωμένα ἀντίθετα στοιχεῖα. Στό ἐκτατικό ποιητικό πνεῦμα πρέπει νά ἀντιπαραθέσουμε τό λακωνικό ἐπιστημονικό γιά τό ὁποῖο ἡ προκαταβολική ἀντιπάθεια πρός τό ἀντικείμενο εἶναι μιά ὑγιής προφύλαξη (Psychanalyse du feu, κεφ. I σ. 9-10)

β) Ἡ ἔννοια τοῦ «ἐπιστημονικοῦ γεγονότος»

[...] Ἡ καθολική ἀμφιβολία θά κονιορτοποιοῦσε ἀνεπανόρθωτα τά ἐμπειρικά δεδομένα σέ ἕνα σωρό ἑτερόκλητα συμβάντα. Ἡ καθολική ἀμφιβολία δέν ἀντιστοιχεῖ σέ καμιά πραγματική βαθμίδα τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα διεκδικεῖ, ἀντί γιά τήν κομπορρημοσύνη τῆς ἀμφιβολίας, τή συγκρότηση μιᾶς *προβληματικῆς*· οὐσιαστική της ἀφετηρία εἶναι ἕνα *πρόβλημα*, ἔστω κι ἄν τό πρόβλημα αὐτό ἔχει διατυπωθεῖ μέ λανθασμένο τρόπο. Συνακόλουθα, τό ἐπιστημονικό ἐγώ εἶναι *πρόγραμμα ἐμπειριῶν*, ἐνῶ τό ἐπιστημονικό μή ἐγώ εἶναι προβληματική ἤδη συγκροτημένη. Στή σύγχρονη Φυσική ποτέ δέν ἐργαζόμαστε πάνω σέ ἄγνωστα σύνολα. A fortiori, καί σέ ἀντίθεση μέ ὅλες τις θεωρίες πού βεβαιώνουν ὅτι ὑπάρχει ἕνα θεμελιῶδες ἀνορθολογικό στοιχεῖο στά πράγματα, ποτέ δέν ἐργαζόμαστε πάνω στό ἀνεπίγνωστο. Μέ ἄλλα λόγια: ἕνα ἐπιστημονικό πρόβλημα τίθεται στή βάση ἑνός ὁρισμένου συσχετισμοῦ νόμων. Ἀλλά ἐπειδή δέν διαθέτουμε κάποιο προκαταρκτικό πρωτόκολλο νόμων, ἕνα *γεγονός* πού περιορίζεται σέ μιά διαπίστωση κινδυνεύει νά παρανοηθεῖ. Εἰδικότερα ἕνα *γεγονός*, δογματικά βεβαιωμένο ἀπό τόν ἐμπειρισμό πού αὐτοπαγιδεύεται μέ τίς διαπιστώσεις του, ἀφομοιώνεται σέ τύπους κατανόησης ἄσχετους πρός τή σημερινή ἐπιστήμη. Γι᾽ αὐτό ἄλλωστε ὑπάρχουν τόσες καί τόσες πλάνες πού ἡ ἐπιστημονική κοινωνία δέν δυσκολεύεται νά κρίνει καί νά ἀνασκευάσει (Rationalisme appliqué, κεφ. III, σ. 52-53).

γ) Μιά κοπερνίκεια «ἐπανάσταση τῆς ἀντικειμενικότητας»

[...] Σ᾽ αὐτές τίς συνθῆκες ἕνας ὁλόκληρος κόσμος, πού ἔχει κιόλας μιά ἀντικειμενική βεβαιότητα, μᾶς ἐμφανίζεται σάν λεωφόρος γεμάτη προβλήματα πού ἔχουν ὁριστεῖ μέ ὀρθό τρόπο. Ὁ George Bouligand σέ πολλές σημειώσεις του ἔχει πολύ χαρακτηριστικά ὁρίσει τήν κατάσταση αὐτή. Αὐτός λοιπόν ὁ μαθηματικός ἐπιστήμονας, μέ ὅλη τήν ἐπιθυμητή καθαρότητα, παρουσιάζει τή διαλεκτική τῆς συνολικῆς σύνθεσης (παρούσα κατάσταση τῶν μαθηματικῶν γνώσεων), καί διατυπώνει ξεκάθαρα ὁρισμένα προβλήματα σέ συνάρτηση πρός αὐτή τή συνολική σύνθεση. Ἀναμφίβολα στόν τομέα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης τοῦ πραγματικοῦ ἡ κατάσταση δέν εἶναι τόσο καθαρή ὅπως τήν περιγράφει ὁ G. Bouligand σέ σχέση μέ τίς μαθηματικές ἐπιστῆμες. Ὡστόσο, ἡ κατάσταση ἐπιβάλλει τήν ἴδια διαλεκτική. Στήν πραγματικότητα, ἄν θέλουμε νά περιγράψουμε τή δραστηριότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ στοχασμοῦ μέ τό περιλάλητο ὕφος τοῦ ὑπαρξισμοῦ θά ἔπρεπε νά ποῦμε ὅτι ἡ ἐπιστημονική σκέψη βρίσκεται συστηματικά «σέ κατάσταση» συγκεκριμένης ἀντικειμενικοποίησης, ἀντικειμενικοποίησης πού ἐκτίθεται σάν *κλίμακα ἀκριβείας*. Καί ἐδῶ ἀκόμη συναντᾶμε τήν ἀνωτερότητα τῆς μεταφυσικῆς διδαχῆς τοῦ *ἐπιστημονικοῦ ἀντικειμένου* σέ σχέση μέ τό ἀντικείμενο τοῦ κοινοῦ νοῦ, δεδομένου ὅτι οἱ σημαντικές συναρτήσεις τῆς ἐκλογίκευσης τοῦ ἀντικειμένου δροῦν, ὁλοένα καί ἀκριβέστερα, στήν αἰχμή τῆς ἀντικειμενικοποίησης. Ἀντί λοιπόν γιά τό δυϊσμό ἀντικειμένου καί ὑποκειμένου, ἀντί γιά τό διαχωρισμό τῶν καρτεσιανῶν μεταφυσικῶν οὐσιῶν, δρᾶ ἡ διαλεκτική ἑνός ζευγαρώματος ἀντικειμενικῶν καί ὀρθολογικῶν γνώσεων.

Κατά τήν ἐπιστημονική διακρίβωση μποροῦμε νά συλλάβουμε τά στοιχεῖα μιᾶς κοπερνίκειας ἐπανάστασης τῆς ἀντικειμενικότητας. Ἡ μέθοδος ἐπισημαίνει τήν ἀκρίβεια, καί ὄχι τό ἀντικείμενο. Θά κατανοήσουμε αὐτή τή μεταφυσική ἀπόχρωση ἄν πάρουμε γιά παράδειγμα μιά πρωτόγονη μονάδα μέτρησης: τό ὄνομα carat ἔρχεται ἀπό τήν ὀνομασία ἑνός δέντρου τῆς

Ἡ ἐπιστήμη πραγματώνει τά ἀντικείμενά της· ποτέ δέν τά βρίσκει ἕτοιμα

Ἀφρικῆς (Kuara) τοῦ ὁποίου ὅλοι οἱ σπόροι, ὅταν ξεραθοῦν, ζυγίζουν τό ἴδιο. Οἱ ἰθαγενεῖς ἔχοντας ἐμπιστοσύνη σ᾽ αὐτή τήν κανονικότητα τοῦ βάρους χρησιμοποιοῦν τούς σπόρους αὐτούς γιά νά ζυγίσουν τό χρυσάφι. Ἔτσι χρησιμοποιοῦν, τελείως ἁπλοϊκά, μιά φυσική κανονικότητα γιά νά προσδιορίσουν μιά τεχνική ἀκρίβεια, καί μάλιστα γιά νά μετρήσουν ἕνα σπάνιο ὑλικό. Πρέπει λοιπόν νά ἀνατραπεῖ ἡ προοπτική, γιά νά θεμελιωθεῖ ὁ ὀρθολογισμός τῆς μέτρησης.

Ἐννοεῖται ὅτι ἕνα ἀντικείμενο εἶναι δυνατό νά προσδιορίζει πολλούς τύπους ἀντικειμενικοποίησης, πολλές προοπτικές ἀκριβείας, ἤ νά ἀνήκει σέ διαφορετικές προβληματικές. Ἡ μελέτη ἑνός χημικοῦ μορίου μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ μέ βάση τήν προοπτική καί τῆς Χημείας καί τῆς Φασματογραφίας. Ἐν πάση περιπτώσει, ἕνα ἐπιστημονικό ἀντικείμενο ἔχει παιδευτική σημασία μόνο σέ σχέση μέ μιά προκαταρκτική κατα-

σκευή πού μέλλει *νά διορθωθεῖ*, μιά κατασκευή πού πρόκειται νά σταθεροποιηθεῖ.

Ἔτσι, βρισκόμαστε πάντα ἐμπρός στό ἴδιο παράδοξο: ὁ ὀρθολογισμός εἶναι φιλοσοφία *πού συνεχίζεται* στήν πραγματικότητα δέν εἶναι ποτέ φιλοσοφία *πού ἀρχίζει*.

[...] Πῶς λοιπόν νά μή δοῦμε ὅτι τό *ἐπισημαινόμενο* καί τό *παιδευτικό* ἀντικείμενο ἀντιστοιχοῦν σέ δυό στιγμές ἀντικειμενικοποίησης ριζικά διαφορετικές. Ἡ μιά καί ἡ ἄλλη παραπέμπουν σέ ἐπίπεδα ὑποκειμενικῆς ὕπαρξης φορτισμένα μέ τελείως διαφορετικές ἀξίες. Οἱ περισσότερες φιλοσοφικές συζητήσεις γιά «τήν πραγματικότητα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου» γίνονται μέ ἀφορμή ἀντικείμενα πού ἐκλαμβάνονται ὡς παραδείγματα, προφάσεις ἤ εὐκαιρίες —ἄρα θεωροῦνται ἀπό τήν ἄποψη τῆς βαθμίδας ἀντικειμενικοποίησης τοῦ ἐπιοημαινόμενου ἀντικειμένου. Ἀλλά στήν πραγματικότητα, τό ἀντικείμενο πού ἁπλῶς ἐπισημαίνεται δέν εἶναι τό κατάλληλο σημεῖο σύγκλισης δύο πνευμάτων πού ἰσχυρίζονται ὅτι *ἐμβαθύνουν* τή γνώση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Γιά παράδειγμα, τίποτε δέν εἶναι περισσότερο ἀσυμβίβαστο ἀπό ὅσο ἡ φιλοσοφική στάση ἐμπρός σέ ἕνα οἰκεῖο ἀντικείμενο, τό ὁποῖο ἀντιμετωπίζεται, ἀνάλογα, ἤ στόν οἰκεῖο περίγυρό του ἤ στήν ἀναγκαστικά πρωτότυπη ἀτομικότητά του. Ἀπό τήν ἄλλη, εἶναι τελείως διαφορετικό πράγμα τό νά θελήσουμε νά μελετήσουμε ἕνα φαινόμενο συνυφασμένο μέ ἕνα ἀντικείμενο, μιά ὕλη, ἕνα κρύσταλλο, μιά ἀκτινοβολία. Ἀμέσως ἀναφύεται ἡ ἀναγκαιότητα νά καθιερωθεῖ κάποιο πρόγραμμα ἐμπειριῶν. Καί προκειμένου γιά δύο πνεύματα πού θά ἤθελαν νά ἀλληλοδιδαχθοῦν, ὀφείλουν νά υἱοθετήσουν τήν ἴδια γραμμή ἔρευνας. Λοιπόν, δέν πρόκειται πιά γιά τήν ἄμεση καί διαισθητική ἐπισήμανση ἀλλά γιά μιά προοδευτική καί ἐπιλογιστική ἐπισήμανση πού τέμνεται ἀπό πολυάριθμες ἀνασκευές.

Γιά νά σχηματοποιήσουμε τήν ἀντιπαλότητα τοῦ ὀρθολογισμοῦ μέ τόν ἐμπειρισμό ὅσον ἀφορᾶ τήν κατάκτηση τοῦ ἀντικειμένου, ἄς καταφύγουμε στόν ἀκόλουθο διάλογο: Ὁ ἐμπειριστής συνηθίζει νά λέει στόν ὀρθολογιστή: «Ξέρω αὐτό πού θά πεῖς». Καί ὁ ὀρθολογιστής θά τοῦ ἀπαντήσει: «Πολύ ὡραῖα. Λοιπόν γιά τό θέμα πού συζητᾶμε εἶσαι τόσο ὀρθολογιστής ὅσο καί ἐγώ». Ἀλλά ὁ ἄλλος συνεχίζει: «Ὅμως ἐσύ, φίλε ὀρθολογιστή, δέν μπορεῖς νά μαντέψεις αὐτό πού θέλω νά πῶ». «Ἀναμφίβολα, ἀπαντᾶ ὁ ὀρθολογιστής, ἀλλά μαντεύω ὅτι θά μιλήσεις *ἔξω ἀπό τό θέμα* πού κουβεντιάζουμε».

Εἶναι ὁλοκάθαρο. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης τό ἀντικείμενο πού ἐπισημαίνει ἡ γνώση τοῦ κοινοῦ νοῦ δέν προσφέρεται γιά συζήτηση. Ὁ κοινός νοῦς κυρίως διαλέγει ἕνα ὄνομα μέσα ἀπό τό κοινό λεξιλόγιο ἀλλά δέν ἐντοπίζει τά πράγματα στό φυσικό τους σύμπαν. Τό ἀντικείμενο πού ἐπισημαίνεται μέ τή λέξη «*αὐτό ἐκεῖ*», ἔχοντας ἔστω τεντωμένο τό δείκτη τοῦ χεριοῦ, τίς πιό πολλές φορές ἀνήκει στόν κόσμο τῆς γλώσσας, στόν κόσμο τῆς ὀνοματολογίας. Ὅταν μοῦ παρουσιάζουν ἕνα ἀντικείμενο μέ τό συνηθισμένο ὄνομά του, δέν ξέρω ἄν εἶναι τό ὄνομα ἤ τό πράγμα πού ἔρχονται ἐντός μου γιά νά σκεφτῶ, οὔτε ξέρω πάλι ἄν σκέφτομαι κάποιο ἀμάλγαμα ὀνόματος καί πράγματος, ἄμορφο καί τερατῶδες, ὅπου μήτε ἡ γλώσσα μήτε ἡ ἐμπειρία δίνονται μέ τή μέγιστη δραστικότητά τους στό διαψυχολογικό τους ἔργο (Rationalisme appliqué, κεφ. III σ. 54-56).

Ἡ ἔννοια τῆς προβληματικῆς

[...] Ὅλα αὐτά θά ἀποσαφηνιστοῦν ἄν ἐντάξουμε τό ἀντικείμενο τῆς γνώσης στό πλαίσιο μιᾶς προβληματικῆς, ἄν τό καταδείξουμε σάν στοιχεῖο τοποθετούμενο ἀνάμεσα στόν ὀρθολογισμό πού διδάσκει καί τόν ὀρθολογισμό πού διδάσκεται, καί, ἄν αὐτός ὁ ἐντοπισμός γίνει διαμέσου μιᾶς ἐπιλογιστικῆς παιδευτικῆς διαδικασίας. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτή τή φορά τό ἀντικείμενο θά εἶναι ἕνα ἀντικείμενο *ἐνδιαφέρον*, ἕνα ἀντικείμενο γιά τό ὁποῖο δέν ἔχουμε ἀκόμη *ὁλοκληρώσει* τή διαδικασία ἀντικειμενικοποίησης. Τό ἀντικείμενο τοῦτο δέν παραπέμπει σέ γνώσεις παροχημένες, προσαρτημένες σέ κάποια ὀνομασία. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή, μήπως δέν εἶναι εἰρωνεία τῆς τύχης τό ὅτι πολλοί ὑπαρξισμοί ἔχουν καταντήσει νομιναλιστικοί; Οἱ ὑπαρξιστικές θεωρίες, πιστεύοντας ὅτι ἀποδεσμεύονται ἀπό τίς φιλοσοφίες τῆς γνώσης, πολύ συχνά περιορίζονται στίς θεωρίες τῆς *ἀναγνώρισης*. Πολλές φορές οἱ ὑπαρξισμοί, ἰσχυριζόμενοι ὅτι βιώνουν τήν παρούσα ἐμπειρία τους, ἀφήνουν στά πράγματα τό παρελθόν τους, δηλαδή τούς ἀφήνουν τό παρελθόν ἀναγνωρισμένων πραγμάτων. Τό ἀναγνωρισμένο καί ὀνοματισμένο ἀντικείμενο τούς ἀποκρύβει τό *γνωστέο-ἀντικείμενο*. Ἔτσι, ἄν σέ ἕναν ὑπαρξιστή προβάλλουμε ἀντιρρήσεις γι' αὐτή τήν παρελθοντολογία (passeisme) τῆς γνωσιοθεωρίας του, θά στραφεῖ ἀμέσως πρός τό μέλλον καί θά ἀρχίσει, πιάνοντας ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο τῆς καθημερινῆς ζωῆς, νά ἐξαίρει τή μοναδικότητα τῆς στάσης του ὡς ὑποκείμενο τάχα ἀνοιχτό σέ κάθε γνώση. Καί θά περάσει ἀπό τό ἀνέκαθεν γνωστό στό ἀείποτε γνωστό, μέ τή μεγαλύτερη εὐκολία τοῦ κόσμου. Στήν πραγματικότητα ὁ ὑπαρξιστής δέν ἀποσκοπεῖ σέ κάποιον ὑπαρξισμό τῆς διαδοχικά σωρευόμενης γνώσης.

Ἡ θέση τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἀντικειμένου, τοῦ ἀντικειμένου πού στήν παρούσα φάση εἶναι διδακτικό, εἶναι πολύ πιό σύνθετη· ἀπαιτεῖ μιά ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στή μέθοδο καί τήν ἐμπειρία. Πρέπει λοιπόν νά ξέρει κανείς τή *γνωστέα μέθοδο* ὥστε νά μπορεῖ νά συλλάβει τό *γνωστέο ἀντικείμενο*· δηλαδή, στό βασίλειο τῆς μεθοδολογικά ἀξιοποιούμενης γνώσης πρέπει νά κατέχει τό ἀντικείμενο πού προσφέρεται νά μεταφορφώσει τή γνωσιολογική μέθοδο. Ἀλλά θά ξανάρθουμε σ' αὐτή τή μεταφυσική τοῦ ἐπιλογισμοῦ. Γιά τήν ὥρα εἶναι ἀρκετό νά ὑπαινιχτοῦμε τήν ἀναγκαία ἰδέα γιά μιά προβληματική πρωθύστερη κάθε ἐμπειρίας πού θέλει νά εἶναι παιδευτική, μιά προβληματική πού πρίν νά συγκεκριμενοποιηθεῖ θεμελιώνεται μέ βάση μιά ἐξιδιασμένη ἀμφιβολία, μέ βάση μιά ἀμφιβολία πού ἐξιδιάζει τό γνωστέο ἀντικείμενο. Τό ξαναλέμε: δέν πιστεύουμε στήν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἀμφιβολίας αὐτῆς καθαυτῆς, τῆς ἀμφιβολίας πού δέν στηρίζεται σ' ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο (Rationalisme appliqué, κεφ. III σ. 56).

Ἡ ἔννοια τῆς ἐφαρμογῆς

[...] Τό ἐπιστημονικό πνεῦμα εἶναι δυνατό νά πλανηθεῖ ἀκολουθώντας δύο ἀντιθετικές τάσεις: τήν ἔλξη τοῦ μοναδικοῦ καί τήν ἔλξη τοῦ καθολικοῦ. Στό ἐπίπεδο τῆς ἐννοιοποίησης θά θεωρούσαμε αὐτές τίς δύο τάσεις χαρακτηριστικές μιᾶς γνώσης πού βρίσκεται στή διαδικασία κατανόησης τοῦ ἑαυτοῦ της ἀφενός, καί ἀνάπτυξής της ἀφετέρου. Ὅμως, ἄν τόσο ἡ κατανόηση ὅσο καί ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἔννοιας εἶναι εὐκαιρίες γιά ἐπιστημολογική ἀνάπαυλα, ποῦ τοποθετοῦνται οἱ πηγές τοῦ πνευματικοῦ κινήματος; Μέ ποιάν ἀνορθωτική διαδικασία μπορεῖ νά βρεῖ διέξοδο τό ἐπιστημονικό πνεῦμα;

Ἐδῶ, ἀνάμεσα σέ κατανόηση καί ἀνάπτυξη θά ἔπρεπε νά φτιαχτεῖ μιά νέα λέξη γιά νά δηλωθεῖ ἡ δραστηριότητα τῆς ἐφευρετικῆς ἐμπειρικῆς σκέψης. Ἡ λέξη αὐτή θά ἔπρεπε νά ἔχει τή δυνατότητα νά δεχτεῖ μιά ἰδιαίτερη δυναμική σημασία. Πραγματικά νομίζω ὅτι ἡ εὐρωστία μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔννοιας μετριέται μέ τήν *ἀναμορφωτική* δύναμη πού διαθέτει. Ἡ εὐρωστία αὐτή δέν συνδέεται μέ ἕνα μεμονωμένο φαινόμενο πού τάχα ἀποκαλύπτεται ὅτι διαθέτει ὁλοένα καί περισσότερα γνωρίσματα, πού τάχα προσφέρεται γιά μιά ὁλοένα καί βαθύτερη κατανόηση. Ἀκόμη περισσότερο, ὁ πλοῦτος μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔννοιας δέν εἶναι ἄθροισμα πού συγκεντρώνει τά πιό ἑτερόκλητα φαινόμενα, ἤ ἐπεκτείνεται μέ *συμπτωματικό τρόπο* σέ νέες περιπτώσεις. Ἡ ἐνδιάμεση ἀπόχρωση γιά τήν ὁποία γίνεται λόγος, ἀνάμεσα στήν κατανόηση καί τήν ἀνάπτυξη, θά κατακτηθεῖ ἄν ἀναπτυσσόμενος ὁ ἐμπλουτισμός γίνεται *ἀναγκαῖος* καί συνάμα συγχρονίζεται μέ τήν κατανοούμενη πλησμονή τῆς ἐπιστημονικῆς ἔννοιας. Γιά νά συμπεριλάβουμε νέες πειραματικές ἀποδείξεις πρέπει, λοιπόν, νά ἀναμορφώσουμε τίς ἀρχικές ἔννοιες, νά μελετήσουμε τούς ὅρους ἐφαρμογῆς αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν καί, κυρίως, *νά ἐνσωματώσουμε τούς ὅρους ἐφαρμογῆς μιᾶς ἔννοιας στό ἴδιο τό νόημα τῆς ἔννοιας*. Σ' αὐτήν τήν τελευταία ἀναγκαιότητα ἔγκειται ὁ κυρίαρχος χαρακτήρας τοῦ νέου ὀρθολογισμοῦ πού ἀντιστοιχεῖ σέ μιά ἀκατάλυτη ἕνωση λόγου καί ἐμπειρίας. Ἡ κλασική διάκριση πού ξεχώριζε τή θεωρία ἀπό τήν ἐφαρμογή της ἀγνοοῦσε τήν ἀναγκαιότητα νά ἐνσωματωθοῦν οἱ ὅροι ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας στήν ἴδια τήν οὐσία τῆς θεωρίας.

Ἐπειδή ὅμως ἡ ἐφαρμογή εἶναι διαδικασία διαδοχικῶν προσεγγίσεων, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ ἐπιστημονική ἔννοια πού ἀντιστοιχεῖ στό ἐπιμέρους φαινόμενο εἶναι τό *σύναγμα* καλοβαλμένων καί διαδοχικῶν προσεγγίσεων. Ἡ ἐπιστημονική ἐννοιοποίηση χρειάζεται μιά σειρά ἄλλες ἔννοιες πού θά τελειοποιοῦνται, γιά νά δεχτεῖ τόν ἐπιδιωκόμενο δυναμισμό, γιά νά σχηματιστεῖ ἕνας ἄξονας ἐφευρετικῆς σκέψης.

Ἡ ἐννοιοποίηση ὁλοκληρώνει καί καθιστᾶ ἐπίκαιρη τήν ἱστορία τῆς ἔννοιας. Πέρα ἀπό τήν ἱστορία, καί μέ τήν ὥθηση τῆς ἱστορίας, ἡ ἐννοιοποίηση ἀναζωογονεῖ βιώματα πού ἀναμορφώνουν τό ἱστορικό στάδιο τῆς ἔννοιας. Ἀπό τήν ἐμπειρία ἡ ἐννοιοποίηση ἀναζητάει εὐκαιρίες γιά νά *κάνει συνθετότερη* τήν ἔννοια, γιά νά τήν *ἐφαρμόσει*, μολονότι αὐτή ἀνθίσταται, γιά νά πραγματώσει τούς ὅρους ἐφαρμογῆς πού μόνη της ἡ πραγματικότητα δέν συγκεντρώνει. Αἴφνης, ἔτσι θά γίνει ἀντιληπτό ὅτι ἡ ἐπιστήμη *πραγματώνει* τά ἀντικείμενά της καί ὅτι ποτέ δέν τά βρίσκει ἕτοιμα. Ἡ φαινομενοτεχνική *ἐπεκτείνει* τή φαινομενολογία. Μιά ἔννοια γίνεται ἐπιστημονική στό βαθμό πού ἔχει γίνει τεχνική, στό βαθμό πού συνοδεύεται μέ μιά τεχνική πραγμάτωσης. Γίνεται λοιπόν ἀντιληπτό ὅτι τό πρόβλημα τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς σκέψης, ἀπό φιλοσοφική ἄποψη, εἶναι ἄλλη μιά φορά πρόβλημα ἐνδιάμεσο. Θά θέλαμε νά τοποθετήσουμε τόν ἑαυτό μας σέ μιά θέση ἐνδιάμεση σέ ρεαλιστές καί νομιναλιστές, σέ θετικιστές καί φορμαλιστές, ὁπαδούς τῶν γεγονότων καί ὁπαδούς τῶν σημείων. Ἄρα ἀφήνουμε τόν ἑαυτό μας ἀνοιχτό ἀπ' ὅλες τίς πλευρές στήν κριτική (Formation..., κεφ. III, σ. 60-61).

II. Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἐμποδίου

Ἄν ἐρευνήσουμε τήν ἐπιστημονική πρόοδο ἀπό τήν ἄποψη τῶν ψυχολογικῶν συνθηκῶν θά καταλήξουμε στήν πεποίθηση ὅτι *τό πρόβλημα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης πρέπει νά τεθεῖ μέ ὅρους ἐμποδίου*. Καί λέγοντας «ἐμπόδιο», βέβαια, οὔτε τά ἐξωτερικά ἐμπόδια ἐννοοῦμε, ὅπως ἡ πολυπλοκότητα καί τό παροδικό τῶν φαινομένων, μήτε αἰτιόμαστε τήν ἀδυναμία τῶν αἰσθητηρίων καί τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Γιατί φαίνεται ὅτι ἐξαιτίας κάποιας λειτουργικῆς ἀναγκαιότητας, οἱ ἀργοπορίες καί οἱ διαταραχές ἐμφανίζονται στήν ἴδια τή γνωστική διαδικασία, στήν ἴδια τή γνωστική πρακτική. Στήν πρακτική αὐτή θά βροῦμε αἰτίες στασιμότητας, ἀκόμη καί ὀπισθοδρόμησης, καί θά ἀποκρυπτογραφήσουμε τούς λόγους ἀδράνειας πού εἶναι συνυφασμένοι μέ τήν ἐπιστημονική πρόοδο καί ὀνομάζουμε *ἐπιστημολογικά ἐμπόδια*. Ἡ γνώση τοῦ πραγματικοῦ εἶναι φῶς πού πάντα κάπου ρίχνει σκιές· ποτέ δέν εἶναι ἄμεση καί πλήρης. Οἱ ἀποκαλύψεις τοῦ πραγματικοῦ εἶναι πάντα *ἀναδρομικές*. Τό πραγματικό δέν εἶναι ποτέ «αὐτό πού ἦταν δυνατό νά πιστεύουμε» ἀλλά πάντα ἐκεῖνο πού ὀφείλαμε νά σκεφτοῦμε. Ἡ ἐμπειρική σκέψη γίνεται καθαρή ἀναδρομικά, ὅταν δηλαδή ὁ συλλογιστικός μηχανισμός ἔχει ἤδη μπεῖ μπροστά. Ἔτσι, ἐπιστρέφοντας σ' ἕνα παρελθόν γεμάτο πλάνες, βρίσκουμε τήν ἀλήθεια σάν πραγματική διανοητική μεταμέλεια. Πραγματικά, γνωρίζουμε *ἐνάντια* στίς παροχημένες γνώσεις μας, καταστρέφοντας τίς λανθασμένες, δαμάζοντας καθετί πού, στόν ἴδιο τό στοχασμό, στέκει ἐμπόδιο στήν ἐννοημάτωση.

Τό ξεκίνημα ἀπό τό μηδέν γιά τή θεμελίωση καί τήν

ἰσχυροποίηση μιᾶς ἰδέας εἶναι σκέψη πού μόνο σέ πολιτισμούς ἁπλῆς παράθεσης στοιχείων μπορεῖ νά γεννηθεῖ. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἕνα γεγονός, ἕνα στοιχεῖο, εἶναι κατά τρόπο ἄμεσο ὁλόκληρος πλοῦτος. Ἀλλά καμία εὐχή δέν μπορεῖ νά διατηρήσει τήν παρθενικότητα τοῦ μυαλοῦ ἐμπρός στό μυστήριο τοῦ πραγματικοῦ: εἶναι ἀδύνατο νά σβήσουν μέ μιά μονοκοντυλιά οἱ γνώσεις τοῦ κοινοῦ νοῦ. Ὅσα νομίζουμε ὅτι τά κατέχουμε πολύ καλά, ὅταν βρεθοῦμε ἐμπρός στό πραγματικό, θά συσκοτίζουν ἐκεῖνα πού χρειάζεται νά μάθουμε. Ὅταν τό πνεῦμα ἀντιμετωπίζει τήν ἐπιστημονική παιδεία δέν εἶναι ποτέ νεαρό· μάλιστα εἶναι πολύ γέρικο, γιατί ἔχει τήν ἡλικία τῶν προκαταλήψεών του. Γιά τό πνεῦμα πρόσβαση στίς ἐπιστῆμες σημαίνει ξανάνιωμα, παραδοχή τῆς ἀπότομης συνειδητοποίησης πού καλεῖται νά ἀμφισβητήσει ἕνα ὁλόκληρο παρελθόν.

Ἐπιστρέφοντας σ' ἕνα παρελθόν γεμάτο πλάνες βρίσκουμε τήν ἀλήθεια σάν πραγματική διανοητική μεταμέλεια

Ἡ ἐπιστήμη, ἀπό τή φύση της καί ἀπό τήν ἀνάγκη της νά τελειοποιηθεῖ, ἀντιτίθεται κατηγορηματικά στή γνώμη. Ἂν τυχαίνει καί νομιμοποιεῖ τή γνώμη σέ κάποιο ἰδιαίτερο σημεῖο, αὐτό γίνεται γιά λόγους ὁλωσδιόλου διαφορετικούς ἀπό ἐκείνους πού τή γεννοῦν. Ἡ γνώμη ἔχει πάντα καί ἐξ ὁρισμοῦ ἄδικο: σκέπτεται ἄσχημα, λάθος. *Δέν σκέπτεται.* Μεταφράζει τίς ἀνάγκες σέ γνώσεις. Μέ τό νά ἐπισημαίνει χρησιμοθηρικά, τά ἀντικείμενά της, ἀρνεῖται νά τά γνωρίσει. Τίποτε δέν μπορεῖ νά στηριχτεῖ στή γνώμη. Πρέπει πρῶτα νά καταστραφεῖ. Εἶναι τό πρῶτο ἐμπόδιο πού πρέπει νά ξεπεραστεῖ. Κι οὔτε ἀρκεῖ νά τή διορθώσει κανείς σέ ἐπιμέρους σημεῖα διατηρώντας την ὅμως σάν εἶδος πρόσκαιρης ἠθικῆς, σάν πρόσκαιρη ἀγοραία γνώση. Τό ἐπιστημονικό πνεῦμα μᾶς ἀπαγορεύει νά ἔχουμε γνώμη γιά θέματα πού δέν καταλαβαίνουμε, γιά ζητήματα πού δέν ξέρουμε νά διατυπώνουμε μέ σαφήνεια. Πρίν ἀπ' ὅλα πρέπει νά μάθουμε νά διατυπώνουμε τά προβλήματα. Καί παρά τά λεγόμενα, στήν ἐπιστημονική ζωή τά προβλήματα δέν τίθενται μόνα τους. Γι' αὐτό ἀκριβῶς *ἡ αἴσθηση γνώσης τοῦ προβλήματος* παρέχει τά τεκμήρια γιά τήν ὕπαρξη πραγματικοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος. Γιά τό ἐπιστημονικό πνεῦμα κάθε γνώση εἶναι ἀπάντηση σέ μιά ἐρώτηση. Ἂν δέν ὑπῆρξε ἐρώτημα, δέν ὑπάρχει ἐπιστημονική γνώση. Τίποτε δέν εἶναι αὐτονόητο. Τά πάντα οἰκοδομοῦνται.

[...] Ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἐμποδίου εἶναι δυνατό νά μελετηθεῖ ἐρευνώντας τήν ἱστορική ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καί τήν πρακτική τῆς ἐκπαίδευσης. Στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση ἡ μελέτη δέν εἶναι ἄνετη. Πραγματικά, ἡ ἱστορία ἀπό τή φύση της εἶναι ἐχθρική πρός κάθε ἀξιολογική κρίση. Κι ὡστόσο πρέπει νά δεῖ κανείς τά πράγματα ἀπό μιά ἀξιολογική ἄποψη, ἂν θέλει νά κρίνει τήν ἀποτελεσματικότητα μιᾶς σκέψης. Γιατί καθετί πού συναντᾶμε στήν ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης ἀπέχει πολύ ἀπό τό νά ἔχει πραγματικά χρησιμεύσει στήν ἐξέλιξη τῆς ἐνλόγω σκέψης. Μερικές γνώσεις, καίτοι σωστές, πολύ γρήγορα σταματοῦν ἔρευνες ὠφέλιμες. Ὁ ἐπιστημολόγος ὀφείλει, λοιπόν, νά ἀποδελτιώσει τά στοιχεῖα πού περιμάζεψε ὁ ἱστορικός καί νά τά κρίνει ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐξελιγμένης ὀρθολογικῆς σκέψης, γιατί μόνο στίς μέρες μας ἔγινε δυνατό νά κρίνουμε τίς πλάνες τοῦ παρελθόντος. Ἄλλωστε, ἀκόμη καί στίς πειραματικές ἐπιστῆμες, μόνο ἡ ὀρθολογική ἑρμηνεία ἐντάσσει τά γεγονότα στήν ἀκριβή τους θέση. Ὁ κίνδυνος καί ἡ ἐπιτυχία βρίσκονται στόν ἄξονα ἐμπειρία-ὀρθός λόγος, καί πρός τήν κατεύθυνση τῆς ἐκλογίκευσης. Μονάχα ἡ ὀρθολογική σκέψη ἐνδυναμώνει τήν ἔρευνα, γιατί μόνο αὐτή ὑπαινίσσεται ὅτι, πέρα ἀπό τήν ἐμπειρία τοῦ κοινοῦ νοῦ (ἄμεση καί ἀποσπασματική), ὑπάρχει ἡ ἐπιστημονική ἐμπειρία (ἔμμεση καί γόνιμη). Ἄρα τήν προσοχή τοῦ ἐπιστημολόγου πρέπει νά τήν τραβάει ἡ προσπάθεια ἐκλογίκευσης καί ὀρθολογικῆς κατασκευῆς. Ἐδῶ μποροῦμε νά ξεχωρίσουμε τό ἐπάγγελμα τοῦ ἐπιστημολόγου ἀπό τό ἐπάγγελμα τοῦ ἱστορικοῦ τῶν ἐπιστημῶν. Ὁ ἱστορικός πρέπει νά ἐκλαμβάνει τίς ἰδέες ὡς «γεγονότα». Ὁ ἐπιστημολόγος ὀφείλει νά θεωρεῖ τά γεγονότα ὡς ἰδέες, ἐντάσσοντάς τες σέ ἕνα σύστημα σκέψεων. Γιά τόν ἱστορικό ἕνα γεγονός πού ἑρμηνεύτηκε ἄσχημα σέ μιά δεδομένη ἐποχή παραμένει, παραταῦτα, *γεγονός*. Καί αὐτό ἀκριβῶς, ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἐπιστημολόγου, ἀποτελεῖ ἕνα *ἐμπόδιο*, δηλαδή μιά *ἀντι-σκέψη*. Ἐμβαθύνοντας τήν ἔννοια τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἐμποδίου θά δώσουμε τήν πλήρη πνευματική ἀξία στήν ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης. Πολύ συχνά, ἡ φροντίδα ἀντικειμενικότητας πού ὁδηγεῖ τόν ἱστορικό τῶν ἐπιστημῶν στό νά καταστιχώνει ὅλα τά κείμενα δέν φτάνει στό σημεῖο νά μετρήσει τίς ψυχολογικές παραλλαγές γιά τήν ἑρμηνεία ἑνός καί τοῦ αὐτοῦ κειμένου. Τήν ἴδια ἐποχή μέ τήν ἴδια λέξη ἀποδίδονται ἔννοιες τόσο διαφορετικές!! Ξεγελιόμαστε ἐπειδή ἡ ἴδια λέξη ἐπισημαίνει καί ἐξηγεῖ ταυτόχρονα. Ἡ ἐπισήμανση εἶναι ἡ ἴδια, ἡ ἐξήγηση διαφέρει. Γιά παράδειγμα, σέ σχέση μέ τό τηλέφωνο ὑπάρχουν ἔννοιες πού διαφέρουν ὁλοκληρωτικά γιά τόν συνδρομητή, γιά τόν τηλεφωνητή, γιά τόν μηχανικό, γιά τόν μαθηματικό πού ἐνδιαφέρεται γιά τίς διαφορικές ἐξισώσεις τοῦ τηλεφωνικοῦ δικτύου. Ὁ ἐπιστημολόγος ὀφείλει λοιπόν νά συλλάβει τίς ἐπιστημονικές ἔννοιες διαμέσου πραγματικῶν ψυχολογικῶν συνθέσεων, δηλαδή νά τίς ἐντάξει σέ προοδευτικές ψυχολογικές συνθέσεις, καθιερώνοντας, σέ σχέση μέ κάθε νόημα, μιά κλίμακα ἐννοιῶν, δείχνοντας πῶς μιά ἔννοια παράγει μιάν ἄλλη, πῶς συνδέεται μέ μιάν ἄλλη κ.ο.κ. Ἔτσι θά ἔχει κάποια πιθανότητα νά καταμετρήσει μιά ἐπιστημολογική ἀποτελεσματικότητα. Καί πάραυτα ἡ ἐπιστημονική σκέψη θά φανεῖ κατανικημένη δυσκολία, ἐμπόδιο πού ξεπεράστηκε.

Στήν ἐκπαίδευση ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἐμποδίου ἔχει ἐπίσης παραγνωριστεῖ. Πολλές φορές μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ὅτι οἱ καθηγητές τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πολύ περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους, δέν καταλαβαίνουν ὅτι δέν καταλαβαίνουν. Ἐλάχιστοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐρεύνησαν εἰς βάθος τήν ψυχολογία τῆς πλάνης, τῆς ἄγνοιας καί τοῦ μή στοχασμοῦ. (...) Οἱ κα-

θηγητές τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν φαντάζονται ὅτι τό ἐπιστημονικό πνεῦμα ἀρχίζει ὅπως ἕνα μάθημα, ὅτι μποροῦμε πάντα νά ξαναφτιάξουμε μιά παιδεία πού εἶναι νωχελική ἐπαναλαμβάνοντας τή σχολική χρονιά, ὅτι μποροῦμε νά κάνουμε κατανοητή τήν ἔκθεση ἑνός ζητήματος ἐπαναλαμβάνοντάς το σημεῖο πρός σημεῖο. Ὡστόσο δέν ἔχουν σκεφτεῖ ὅτι ὁ ἔφηβος καταφτάνει στό μάθημα π.χ. τῆς Φυσικῆς ἔχοντας ἤδη προκατασκευασμένες ἐμπειρικές γνώσεις. Συνακόλουθα, τό πρόβλημα δέν εἶναι νά ἀποκτήσει ὁ μαθητής μιά πειραματική μόρφωση ἀλλά, ἀντίθετα, *νά ἀλλάξει* τήν προκατασκευασμένη ἐμπειρική παιδεία του, νά ἀνατρέψει τά συσσωρευμένα ἀπό τήν καθημερινή ζωή ἐμπόδια. Ἕνα παράδειγμα: ἡ ἰσορροπία τῶν πλεόντων σωμάτων γίνεται ἀντικείμενο μιᾶς οἰκείας ἐμπειρικῆς γνώσης, πράγμα πού συνιστᾶ ἕνα ὁλόκληρο πλέγμα ἀπό πλάνες. Κατά γενικό κανόνα, στό σῶμα πού ἐπιπλέει ἀποδίδεται μιά ἐνεργητικότητα. Ἡ ἰδιότητα αὐτή ἀποδίδεται στό σῶμα πού *κολυμπάει* ἀκόμη περισσότερο. Ἂν ἐπιχειρήσουμε νά βυθίσουμε ἕνα κομμάτι ξύλο στό νερό, ἀνθίσταται. Συχνά ἡ ἀντίσταση δέν ἀποδίδεται στό νερό. Ἀλλά ἀφοῦ τά πράγματα ἔχουν ἔτσι, γίνεται πολύ δύσκολο νά κάνουμε κατανοητή τήν ἀρχή τοῦ Ἀρχιμήδη μέ τήν ἐκπληκτική μαθηματική ἁπλότητά της, ἂν προηγούμενα δέν καταρρίψουμε καί δέν ἀποσυνθέσουμε τή βέβηλη σύνθεση τῶν ἀρχικῶν διαισθητικῶν γνώσεων. Καί εἰδικότερα, ἂν δέν γίνει αὐτή ἡ ψυχανάλυση τῆς ἀρχικῆς πλάνης, ποτέ δέν θά μπορέσουμε νά κάνουμε κατανοητό ὅτι τό σῶμα πού ἐπιπλέει καί τό σῶμα πού βυθίζεται ὑπακούουν στόν ἴδιο νόμο.

Ἔτσι κάθε ἐπιστημονική παιδεία ὀφείλει νά ἀρχίσει ἀπό μιά πνευματική καί συναισθηματική κάθαρση. Κι ὕστερα ἀπομένει τό δυσκολότερο ἔργο: νά τεθεῖ ἡ ἐπιστημονική παιδεία σέ κατάσταση διαρκοῦς ἐπιστράτευσης, ν' ἀντικαταστήσει τήν κλειστή καί στατική μάθηση μέ μιάν ἀνοιχτή καί δυναμική γνώση, νά καταστήσει διαλεκτικές ὅλες τίς πειραματικές μεταβλητές καί, τέλος, νά δώσει στόν ὀρθό λόγο λόγους νά ἐξελιχθεῖ.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές ἄλλωστε θά μποροῦσαν νά γενικευτοῦν: εἶναι περισσότερο ὁρατές στήν περίπτωση τῆς ἐπιστημονικῆς ἐκπαίδευσης ἀλλά βρίσκουν τή θέση τους σέ κάθε ἐκπαιδευτική προσπάθεια. Στή διάρκεια τῆς μακρᾶς καί ποικιλόμορφης σταδιοδρομίας μου δέν εἶδα ποτέ ἕναν ἐκπαιδευτικό νά ἀλλάζει διδακτική μέθοδο. *Ὁ ἐκπαιδευτικός* δέν ἔχει τό αἴσθημα τῆς ἀποτυχίας, ἀκριβῶς γιατί θεωρεῖ τόν ἑαυτό του *διδάσκαλο*. Ὅποιος διδάσκει διατάζει. Ἐξοῦ πηγάζουν πλῆθος ἔνστικτα. Οἱ von Monakow καί Mourgue πολύ σωστά ἔχουν σημειώσει αὐτή τή δυσκολία στίς μεθόδους μεταρρυθμίσεων, ἐπικαλούμενοι τό βάρος τῶν ἐνστίκτων: «ὑπάρχουν ἄτομα γιά τά ὁποῖα κάθε συμβουλή γιά τίς ἐκπαιδευτικές πλάνες πού διαπράττουν εἶναι ὁλωσδιόλου ἀνώφελη διότι αὐτές οἱ ὁδηγίες πλάνες δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό ἔνστικτες συμπεριφορές». Στήν πραγματικότητα οἱ von Monakow καί Mourgue ἀντιμετωπίζουν ψυχοπαθολογικά ἄτομα· ὡστόσο ἡ ψυχολογική σχέση δάσκαλου καί μαθητῆ εἶναι μιά σχέση πού εὔκολα καταντάει παθογόνος. Ὁ ἐκπαιδευτικός καί ὁ μαθητής ὑπάγονται σέ μιά εἰδική ψυχαναλυτική σχέση. Ἀλλά ἐν πάση περιπτώσει ἡ ἐξέταση τῶν κατώτερων μορφῶν τοῦ ψυχισμοῦ δέν πρέπει νά παραμελεῖται ἂν θέλουμε νά χαρακτηρίσουμε ὅλα τά στοιχεῖα τῆς διανοητικῆς ἐνέργειας καί νά προετοιμάσουμε μιά συναισθηματικο-γνωστική ρύθμιση γιά χάρη τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου. Καί ἀκόμη εἰδικότερα, τό ξεπέρασμα τῶν ἐπιστημολογικῶν ἐμποδίων συμβάλλει στή δημιουργία τῶν πρώτων στοιχείων μιᾶς ψυχανάλυσης τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης (Formation de l' Esprit Scientifique, σ. 16-19).

III. ΓΙΑ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Συνέχεια ἤ ἀσυνέχεια;

α) Ἡ ἐπιστήμη «ἀναδύεται» προοδευτικά;

Οἱ ὀπαδοί τῆς ἄποψης γιά τή συνέχεια τῆς κουλτούρας ἐπικαλοῦνται ἀσταμάτητα τή *συνέχεια τῆς ἱστορίας*. Πιστεύουν ὅτι, ἀφοῦ τά γεγονότα ἱστοροῦνται *σέ συνεχή ἀφήγηση* ἄρα εἶναι δυνατό νά τά ξαναζήσουν στή χρονική τους ἀλληλουχία· νά ξαναδώσουν ἄνετα καί ἀδιαφοροποίητα σέ κάθε ἱστορία τή συνέχεια βιβλίου. Καλύπτουν ἔτσι τίς διαλεκτικές κάτω ἀπό ἕναν ὑπερκορεσμένο διάκοσμο ἀσήμαντων γεγονότων. Ὅσον ἀφορᾶ δέ τά ἐπιστημολογικά προβλήματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν, διόλου δέν στέργουν νά παρουσιάζουν τήν ἄκρα διαλεκτική εὐαισθησία πού χαρακτηρίζει τήν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν.

Καί ὕστερα, οἱ ὀπαδοί τῆς θεωρίας γιά τή συνέχεια τῆς κουλτούρας ἀρέσκονται νά καταγίνονται μέ ζητήματα καταγωγῆς ἤ ξημεροβραδιάζονται μέ τήν πρωτόλεια ζωή τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστημονική πρόοδος ὑπῆρξε ἀρχικά ἀργή, πολύ ἀργή. Ὅσο περισσότερο ἀργή ἦταν τόσο περισσότερο ἔμοιαζε συνεχής. Καί ὅπως ἡ ἐπιστήμη βγαίνει ἀργόσυρτα ἀπό τό σῶμα τῶν κοινῶν γνώσεων, πιστεύουν ὅτι βρίσκουν στό στοιχεῖο αὐτό τήν ὁριστική σιγουριά γιά τή συνέχεια κοινῆς καί ἐπιστημονικῆς γνώσης. Συνοπτικά ἰδού τό ἀξίωμα τῆς ἐπιστημολογίας πού προβάλλεται ἀπό τούς ἐνλόγω ὀπαδούς τῆς συνέχειας: ἀφοῦ οἱ ἀπαρχές εἶναι ἀργόσυρτες ἡ πρόοδος εἶναι συνεχής. Μ' αὐτήν τήν προοπτική ὁ φιλόσοφος δέν πάει μακρύτερα. Θεωρεῖ ἀνώφελο νά ζήσει τούς νέους καιρούς, τούς καιρούς ἀκριβῶς ὅπου ἡ ἐπιστημονική πρόοδος *ξεσπᾶ* ἀπ' ὅλες τίς μεριές, κάνοντας «ἀναγκαστικά κομμάτια» τήν παραδοσιακή ἐπιστημολογία.

Γιά νά νομιμοποιήσουμε τήν ἔννοια τῆς «*ἔκρηξης*», νά μερικές ἀναφορές καί γεγονότα.

Ὁ Riezler, ἀναφερόμενος στα ὁδοιπόρα πού ἀνακάλυψε ἤ δημιούργησε ὁ ἄνθρωπος μέσα σέ δέκα

χρόνια θεωρεῖ ὅτι στό σημεῖο αὐτό ἀκριβῶς πραγματοποιήθηκε μιά ἐκρηκτική ἐξέλιξη.

Μιά ἀνακάλυψη σάν τοῦ Ζολιό Κιουρί διατυπωμένη μέ τίς ἀκόλουθες δυό ἁπλές ἀράδες:

$$Al^{27}_{13} + \alpha \rightarrow {}^{*}P^{30}_{15} + n^{\nearrow}$$

$${}^{*}P^{30}_{15} \rightarrow Si^{30}_{14} + \varepsilon^{+\nearrow}$$

ἀνατρέπει σέ *μερικές ἑβδομάδες* ἕνα ὁλόκληρο τομέα τῆς ἐπιστήμης τῆς ὕλης. Ὁ Jean Thibault ἐπισήμανε κιόλας τή σπουδαιότητα αὐτῆς τῆς ἀνακάλυψης πού συνοψίζεται σέ δυό ἀράδες.

Ὁ Hevesy στήν ἐπιστημονική συνάντηση γιά τίς «ἰσοτοπικές ἀνταλλαγές καί τίς μοριακές δομές» πού πραγματοποιήθηκε στό Παρίσι τό 1948 λέει: «Σέ ὅσους ἔζησαν τήν ἀνάπτυξη τῆς ραδιενέργειας ἀπό τήν ἀρχή ἡ ἀνακάλυψη τῆς τεχνητῆς ραδιενέργειας μοιάζει μέ θαῦμα». Μάλιστα! Γιατί τάχα ὁ ἐπιστήμονας, πού τόσο στενά ζεῖ τήν ἐπιστημονική πρόοδο, δέν θά εἶχε τό δικαίωμα νά βάλει στό στόμα του μιά τόσο ἔξοχη ἔκφραση γιά νά πεῖ τίς ἐντυπώσεις του;

Σέ σχέση μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς ραδιενέργειας οἱ Pollard καί Davidson ὑπογραμμίζουν τήν ἐκπληκτική ἀνάπτυξη, the astonishing development [ἀγγλικά στό κείμενο], τοῦ πεδίου τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων. Ἀπό τό 1933, λένε, ὡς τό 1945 (ἡμερομηνία ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τους) ὁ ἀριθμός τῶν τεχνητῶν ραδιοστοιχείων ἀνέβηκε ἀπό 3 σέ 300. Ἡ ἰλιγγιώδης διάδοση τῆς ὑλιστικῆς ὀντολογίας δέν μπορεῖ νά ἐκτιμηθεῖ ἀκριβοδίκαια ἀπέξω. Γι' αὐτό ὁ φιλόσοφος δέν ἐκπλήσσεται μ' αὐτή τήν ἐκπληκτική ἀνάπτυξη. Διαβάζει καί ξαναδιαβάζει γενικότητες πού καταδικάζουν τήν τεχνική. Δέν προσέχει καθόλου τόν σαφέστατα ἀφιλοκερδή χαρακτήρα μερικῶν τεχνικῶν ἐρευνῶν, δέν βλέπει σ' αὐτές πνευματική ὁμορφιά, τοῦ εἶναι ξένη ἡ ἁρμονία πού διαπνέει αὐτή τήν ἐνορχηστρωμένη πληθώρα ὑπάρξεων. Καί ἔτσι καθιστᾶ ἀπάνθρωπη μιά θαυμαστή προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, τήν προσπάθεια τῆς ἐπιστημονικῆς πολιτείας ἐμπρός σ' ἕναν κόσμο πού μέλλει νά δημιουργηθεῖ [...] καί πού θά διαπνέεται ἀπό τό νεωτερικό πνεῦμα.

Σ' αὐτές τίς ἀνανεωτικές στιγμές κάθε ἀνακάλυψη ἔχει μιά τόσο ἐκτεταμένη πολλαπλότητα συνεπειῶν ὥστε ἐγγίζουμε, κατά πᾶσα πιθανότητα, μιάν ἀσυνέχεια τῆς γνώσης. Τό ὑδρογενές μόριο δέν συνιστᾶ πιά ἁπλή λεπτομέρεια τοῦ ὑλισμοῦ, κάποιο ἀντικείμενο ἔρευνας κοντά στά ἄλλα. Τό ὑδρογενές μόριο (...) εἶναι ἕνα ἐλατήριο θεμελιακῆς διδασκαλίας, λόγος ριζικῆς ἀναμόρφωσης τῆς γνώσης, νέο σημεῖο ἐκκίνησης τῆς φιλοσοφίας τῆς Χημείας. Ἀλλά κι ἐδῶ πάντα ἡ ἴδια ἱστορία: ὁ φιλόσοφος δέν ἐγγίζει τή γνώση τῶν πραγματικῶν ἀσυνεχειῶν· καί βεβαιώνει μακάρια «περί τῆς συνεχείας τῆς γνώσεως».

Πρίν ἀπ' ὅλα πρέπει νά μάθουμε νά διατυπώνουμε τά προβλήματα. Στήν ἐπιστημονική ζωή τά προβλήματα δέν τίθενται μόνα τους.

β) Ἡ ἔννοια τῆς «ἐπίδρασης»

Οἱ ἀσυνέχειες τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου καλύπτονται καί μ' ἕνα δεύτερο τρόπο: μέ τό νά ἀποδίδεται ὁ ἔπαινος στό πλῆθος τῶν ἀνώνυμων ἐργατῶν τοῦ πνεύματος. Πολλοί ἀρέσκονται νά λένε ὅτι ἡ πρόοδος «βρισκόταν στόν ἀέρα» ὅταν ἦρθε ὁ μεγαλοφυής ἐπιστήμονας καί τῆς ἔδωσε σάρκα καί ὀστά. Ἔτσι θά μποῦν σέ ἐνέργεια οἱ «ἀτμόσφαιρες», οἱ «ἐπιδράσεις» κ.λπ. Ὅσο μακρύτερα εἴμαστε ἀπό τά πραγματικά γεγονότα τόσο πιό εὔκολα ἐπικαλούμαστε τίς ἐπιδράσεις ἀκόμη καί γιά τίς μακρινότερες ἀπαρχές: τίς κάνουμε νά διαβαίνουν αἰῶνες καί ἠπείρους. Ἀλλά ἡ ἔννοια τῆς ἐπίδρασης, τόσο προσφιλής στό φιλοσοφικό πνεῦμα, δέν ἔχει νόημα ὅταν ἀναφερόμαστε στή μετάδοση τοῦ ἀληθινοῦ καί τῶν σύγχρονων ἐπιστημονικῶν ἐφευρέσεων. Ἀναμφίβολα οἱ ἐργάτες τοῦ πνεύματος συσπειρώνονται καί συνεργάζονται στή διάρκεια τῆς ἔρευνας. Στίς μέρες μας σχηματίζουν ὁμάδες καί σχολές. Ἀλλά ἡ εὐφυΐα μερικῶν ἐπιστημονικῶν ἐργαστηρίων εἶναι καμωμένη ἀπό κριτική καί ἀνανεωτική ὕλη. Ἡ αὐτοκριτική τῶν ἐργαζομένων στά ἐπιστημονικά ἐργαστήρια ἀντικρούει ἀπό πολλές ἀπόψεις καθετί πού μοιάζει ἀπόρροια τῶν ὀνομαζομένων «ἐπιδράσεων». Λίγο λίγο ὅλα τά ἀσυνειδητοποίητα καί παθητικά στοιχεῖα τῆς γνώσης κυριαρχοῦνται. Βρίθουν οἱ διαλεκτικές. Τό πεδίο ὅλων τῶν δυνατῶν ἀντιφάσεων ἐκτείνεται. Μόλις πλησιάσουμε τήν περιοχή τῶν πραγματικῶν προβλημάτων ζοῦμε ἀληθινά ἕνα χρόνο πού τόν σημαδεύουν στιγμές προνομιοῦχες, καί ὁλοφάνερες ἀσυνέχειες. Διαβάζοντας ἔργα ὅπως τό βιβλίο τῶν Gamov καί Critchfield γιά τήν πυρηνική φυσική ἀντιλαμβανόμαστε σέ πόσο ὑψηλό βαθμό οἱ ἐπιστήμονες ἔχουν συνειδητοποιήσει τήν ἀτέλεια καί τή δυσαρμονία τῶν μεθόδων τους. Ἡ ἔκφραση «δέν εἶναι ἱκανοποιητικό», ἐπαναλαμβάνεται σέ κάθε παράγραφο. Ποτέ ὁ *δοκιμασμένος ὀρθολογισμός* τόν ὁποῖο ἀντιπροσωπεύουν οἱ νέες μέθοδοι δέν ἦταν τόσο διαφοροποιημένος, κινητός, ἐγρήγορος. Ἔτσι ὁ ἐπιστημονικός ὀρθολογισμός πού ὀφείλει νά ἀφομοιώσει τήν πρόοδο τῆς ἐμπειρίας ἔχει ἐντελῶς ἄλλη φορά ἀπό τό δογματισμό τοῦ συνθηματικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ὅταν τό ἐπιστημονικό πνεῦμα ἀπεικονίζεται διοχετευμένο στό δογματισμό μιᾶς ἀδιαφιλονίκητης ἀλήθειας μοιάζει σά νά ἐπιδίδεται κανείς στήν ψυχογράφηση μιᾶς ἀναχρονιστικῆς καρικατούρας. Ὁ ἱστός τῆς ἱστορίας τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης εἶναι ὁ ἐγκόσμιος ἱστός τῆς συζήτησης. Τά ἐπιχειρήματα πού διασταυρώνονται κατά τή συζήτηση αὐτή ἀντιπροσωπεύουν ἰσάριθμες εὐκαιρίες ἀσυνεχειῶν.

γ) Τό ἐπιχείρημα τῆς «κοινῆς παραδοχῆς»

Ἡ τρίτη σειρά ἀντιρρήσεων πού προβάλλουν οἱ ὀπαδοί τῆς ἄποψης γιά τή συνέχεια τῆς παιδείας ἀντλεῖται ἀπό τό χῶρο τῆς παιδαγωγικῆς. Ἐπειδή, λοιπόν, πιστεύουν στή συνέχεια κοινῆς καί ἐπιστημονικῆς γνώσης, δουλεύουν γιά νά τή διατηρήσουν· θεωροῦν

τόν ἑαυτό τους ὑποχρεωμένο νά τήν ἐδραιώσει. Ἐπιχειροῦν νά ἐξαγάγουν ἀπό τόν κοινό νοῦ ἀργά, μειλίχια, τίς στοιχειώδεις ἀρχές τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Ἀποστρέφονται κάθε βιαιότητα ἀπέναντι στήν «κοινή παραδοχή». Καί στίς μεθόδους τῆς *στοιχειώδους ἐκπαίδευσης*, ἐνῶ εὐχαρίστως αὐξάνουν τίς ὧρες μύησης στήν ἀνδροπρέπεια, εὔχονται νά διατηρηθεῖ ἡ παράδοση τῆς *στοιχειώδους ἐπιστήμης, τῆς εὔκολης ἐπιστήμης*, ἀναλαμβάνουν τό καθῆκον νά κάνουν τό σπουδαστή νά μετάσχει στήν ἀκινησία τῆς πρώτης γνώσης. Ὡστόσο πρέπει κάποτε νά ἐπιχειρήσουμε *τήν κριτική* τῆς στοιχειώδους παιδείας. Τότε θά εἰσέλθουμε στό βασίλειο τῆς ἐπιστημονικῆς παιδείας, τῆς δύσκολης παιδείας.

Καί ἰδού μιά ἀσυνέχεια πού δέν μποροῦμε εὔκολα νά σβήσουμε, ἐπικαλούμενοι κάποιον ἁπλό σχετικισμό: ἡ Χημεία ἀπό *εὔκολη* ἔγινε ξαφνικά *δύσκολη*. Ἔγινε δύσκολη ὄχι μόνο γιά μᾶς τούς ἴδιους, ἔγινε δύσκολη ὄχι μόνο γιά τό φιλόσοφο, ἄλλα ἀληθινά *δύσκολη αὐτή καθαυτή*. Οἱ ἱστορικοί τῶν ἐπιστημῶν δύσκολα παραδέχονται νά χαρακτηρίζεται δύσκολη ἡ ἐπιστημονική παιδεία τοῦ καιροῦ μας. Ἀντιπροτείνουν ὅτι στήν ἱστορική διαδρομή κάθε πρόοδος ἦταν δύσκολη· καί οἱ φιλόσοφοι ἐπαναλαμβάνουν ὅτι τά παιδιά μας σήμερα στό σχολεῖο μαθαίνουν εὔκολα ὅσα ἀπαιτοῦσαν ἐξαιρετικές προσπάθειες ἀπό τίς μοναχικές μεγαλόφυΐες τῶν περασμένων χρόνων. Ὡστόσο αὐτός ὁ σχετικισμός, πραγματικός καί πρόδηλος, δέν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἀναδεικνύει καλύτερα τόν ἀπόλυτο χαρακτήρα τῆς *δυσκολίας* τῶν σύγχρονων φυσικῶν καί χημικῶν ἐπιστημῶν, μόλις θελήσουμε νά δραπετεύσουμε ἀπό τό χῶμα στή βασιλεία τοῦ πρωτόλειου.

Δέν πρόκειται γιά ζήτημα δεξιότητας. Γιά μερικά μυαλά τά στοιχειωδέστερα μαθηματικά εἶναι δυνατό νά παραμείνουν δύσκολα. Ἀλλά ὅσον ἀφορᾶ τή Χημεία, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἕνα εἶδος πολυγνωσίας ὑλικῶν δεδομένων πού ἀπαιτοῦσε μακρά ὑπομονή καί λεπτόλογη πείρα. Θεωροῦσαν λοιπόν τή Χημεία ἐπιστήμη μνήμης. Νά ὅμως πού δέν εἶναι πιά.

Οἱ χημικοί εἶναι κατηγορηματικοί. Στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, λέει ὁ Lespiau, ὁ φοιτητής τῆς χημείας δέν συναντοῦσε παρά «μιά σκόνη γεγονότων χωρίς συνοχή»· ἔπαιρνε σάν ἀξίωμα «αὐτή τή φράση πού τόσο συχνά ἐπαναλαμβάνεται στίς μέρες μας (στά 1920): ἡ Χημεία εἶναι μιά ὑπόθεση μνήμης. Βγαίνοντας ἀπό τό Λύκειο ὁ μαθητής ἔμενε μέ τήν ἐντύπωση ὅτι αὐτή ἡ ἐπιστήμη (;) δέν εἶχε καμιά παιδευτική ἀξία. Ἀλλά ἄν στή συνέχεια πήγαινε ν' ἀκούσει ἕνα μάθημα ὀργανικῆς χημείας διδασκόμενο ἀπό ἕναν ἀτομικό ἐπιστήμονα θά ἄλλαζε γνώμη. Τά δεδομένα συμπλέκονταν τοῦ ἀρκοῦσε νά μάθη ὁρισμένα, καί θά ἀποδεικνύόταν ὅτι ξέρει πολλά». Ἔξοχη ἔκφραση γιά τήν ἐπαγωγική νοητικότητα πού βάζει σέ τάξη ἕναν ἄμορφο ἐμπειρισμό. Τά ἐπιστημονικά γεγονότα πολλαπλασιάζονται κι ὡστόσο ὁ ἐμπειρισμός μειώνεται. Καί νά πού ἡ ἀπομνημόνευση γεγονότων περνάει μέσα ἀπό τήν κατανόηση νόμων. Ἡ ἐπιστημολογική ἐπανάσταση συνεχίζεται πρός τήν ἴδια κατεύθυνση. Στή σύγχρονη Χημεία ὅποιος θέλει νά ἀπομνημονεύσει, πρέπει πρῶτα νά καταλάβει. Καί πρέπει νά κατανοήσει μέσα ἀπό ἀπόψεις ὁλοένα συνθετότερες. Ἡ *θεωρητική χημεία* ἔχει θεμελιωθεῖ. Ἔχει θεμελιωθεῖ σέ στενή ἑνότητα πρός τή *θεωρητική φυσική*. Στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας γεννιόταν μιά σαφέστατα προσδιορισμένη ἐπιστήμη μέ τό ὄνομα *φυσική χημεία*, ἐπιστήμη ἰδιαίτερα πλούσια σέ συγκεκριμένες ἐμπειρίες. Στίς μέρες μας ἀναφαίνεται μιά *θεωρητική χημεία - θεωρητική φυσική* πού παρέχει στίς φυσικοχημικές ἐπιστῆμες κοινή ὀρθολογική σκέψη. Τό ἐρωτηματικό πού ἔβαζε ὁ Lespiau μετά τή λέξη «ἐπιστήμη» (;), γιά νά συμβολίσει τή μειλίχια περιφρόνηση τῶν ἐκπαιδευτικῶν τοῦ καιροῦ του ἀναφορικά μέ τή μελέτη πού βασανίζει ἀνώφελα τή μνήμη, δέν μεταφράζει παρά τό σκεπτικισμό τῶν ἀμαθῶν, τό σκεπτικισμό τῶν φιλοσόφων πού ἀποφασίζουν γιά τίς ἀξίες τῆς παιδείας μέ βάση τά δεδομένα τῆς σχολικῆς τους ἐφηβείας (...).

Τό ἐπιστημονικό πνεῦμα μᾶς ἀπαγορεύει
νά ἔχουμε γνώμη γιά θέματα
πού δέν καταλαβαίνουμε,
γιά ζητήματα πού δέν ξέρουμε
νά διατυπώνουμε μέ σαφήνεια.

Ἡ δυσκολία τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης εἶναι ἐμπόδιο γιά τήν κουλτούρα ἤ, ἀντίθετα, ἀποτελεῖ ἔλξη; Θά λέγαμε ὅτι ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση τοῦ ψυχολογικοῦ δυναμισμοῦ τῆς ἔρευνας. Γιατί ἀκριβῶς ἡ ἐπιστημονική ἐργασία ἀπαιτεῖ ἀπό τόν ἐρευνητή νά δημιουργεῖ δυσκολίες στόν ἑαυτό του. Τό οὐσιαστικό ζήτημα εἶναι νά δημιουργοῦμε δυσκολίες *πραγματικές*, νά ἀπαλείφουμε τίς ψευτοδυσκολίες, τίς φανταστικές δυσκολίες.

Στήν πραγματικότητα, σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης διακρίνουμε ἕνα εἶδος ὄρεξης γιά τά δύσκολα προβλήματα. Ἡ περηφάνια γιά τήν κατοχή γνώσεων ἀπαιτεῖ τήν ἱκανότητα πού θά κατανικήσει τή δυσκολία τῆς γνώσης. Ὁ ἀλχημιστής ἤθελε ἡ ἐπιστήμη του νά εἶναι δύσκολη καί σπάνια. Προσέδιδε στίς γνώσεις του τό μεγαλεῖο τῆς δυσκολίας. Σκέπαζε μέ δυσκολίες ἐγκόσμιες, ἠθικές, θρησκευτικές, τό πρόβλημα τοῦ ὑλικοῦ μετασχηματισμοῦ. Οὐσιαστικά λοιπόν εἶχε τή *συμπεριφορά τοῦ δύσκολου*. Μέ δυό λόγια, ἡ ἀλχημική γνώση πραγματοποιοῦσε τό *δι' ἑαυτό* τῆς δυσκολίας. Ὅπως ὅμως ὁ ρεαλισμός τῶν ἀλχημικῶν χειρισμῶν ἦταν ἐλαττωματικός, ὁ ἀλχημιστής ἔδινε στή δική του ὄρεξη γιά τή δυσκολία, σ' αὐτό τό *δι' ἑαυτό* τῆς δυσκολίας, τή μορφή τοῦ *καθεαυτό* δύσκολου. Ἤθελε νά λύσει ἕνα μεγάλο πρόβλημα, νά διαπεράσει τό μεγάλο μυστήριο. Ἄν ἔβρισκε τό κλειδί τοῦ αἰνίγματος θά γινόταν παντοδύναμος πάνω στή γῆ.

Ἡ δυσκολία τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση τοῦ ψυχολογικοῦ δυναμισμοῦ τῆς ἔρευνας

Συχνά ὁ ἱστορικός πού θέλει νά διαλευκάνει αὐτές τίς σκοτεινές σκέψεις σαγηνεύεται ἀπό ξεπερασμένες πιά δυσκολίες. Ὕστερα ἀπό τίς πολλαπλές ἐξελίξεις τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, στή δυσκολία πού σκότιζε τόν ἀλχημιστή προσθέτει ἐπιπλέον τή δυσκολία του νά ἀναφερθεῖ, στήν ἱστορική στιγμή ὅπου τά συμφέροντα τῆς ἔρευνας ἦταν τελείως διαφορετικά ἀπό τά δικά μας. Ἀλλά ὅλα τά σκοτεινά σημεῖα πού ἀναπαρίστανται τόσο κοπιαστικά ἐξαφανίζονται μόλις θέσουμε τά παλαιά προβλήματα —τά ψευτοπροβλήματα— ἀπέναντι σέ μιά καθορισμένη ἀντικειμενικότητα. Γίνεται λοιπόν ἀντιληπτό ὅτι ἡ ἀλχημική ἐμπειρία δέν μπορεῖ νά περάσει στό σύγχρονο ἐπιστημονικό ἐργαστήριο δίχως νά μᾶς δημιουργηθεῖ ἀμέσως ἡ ἐντύπωση ὅτι γελοιογραφοῦμε τό παρελθόν καί τό παρόν ταυτόχρονα. Μερικοί σύγχρονοι μεγάλοι ἐπιστήμονες ἀρέσκονται νά βάζουν προμετωπίδα τῶν ἔργων τους μιά παλαιά γκραβούρα κάποιου παλαιοῦ βιβλίου πού παριστάνει τόν ἀλχημιστή μπροστά στούς φούρνους του. Δέν θά ἔπρεπε νά χρεώσουμε στό λογαριασμό τοῦ ἀσυνείδητου πού συνοδεύει τό ἐπιστημονικό πνεῦμα αὐτή τή νοσταλγία τῶν ἀρχαίων μυστηρίων; Θά βρίσκαμε ἔτσι ἕνα θέμα συνέχειας: πρόκειται γιά τή συνέχεια ἐκείνου πού δέν ἀλλάζει πιά, τή συνέχεια ἐκείνου πού ἀντέχει στίς ἀλλαγές. Ὅμως ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν τά ἐπιστημολογικά προβλήματα πού διαπραγματευόμαστε. Στήν πραγματικότητα οἱ «δυσκολίες τοῦ ἀλχημιστῆ», συγκρινόμενες μέ τίς δυσκολίες τοῦ σύγχρονου ὑλισμοῦ, ἀντιπροσωπεύουν ἕναν καθαρό ἀναχρονισμό. Ἀνάμεσα στίς δυσκολίες τοῦ παλιοῦ καιροῦ καί τίς δυσκολίες τοῦ παρόντος ὑπάρχει πλήρης ἀσυνέχεια.

δ) Οἱ παγίδες τῆς γλώσσας

Τέλος, γιά νά τελειώσουμε μ' αὐτό τό διάγραμμα περιφερειακῆς πολεμικῆς πρός τούς ὀπαδούς τῆς συνέχειας στήν ἐπιστημονική παιδεία, ἄς παρατηρήσουμε ὅτι ἡ γλώσσα, γιά τά μή ἐνημερωμένα πνεύματα, γιά τά πνεύματα πού δέν προσέχουν κάν τίς ἐξελίξεις τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστημονικῆς γλώσσας, μπορεῖ νά εἶναι ἐξίσου ἀπατηλή στίς φυσικές καί τίς ψυχολογικές ἐπιστῆμες. Ἡ χημική ὀνοματολογία εἶναι ἀδύνατο νά θεωρεῖται ὁριστική ὅπως οἱ κλίσεις μιᾶς νεκρῆς γλώσσας. Ἀσταμάτητα διορθώνεται, συμπληρώνεται, ἀποκτᾶ ἀποχρώσεις. Ἡ γλώσσα τῆς ἐπιστήμης βρίσκεται σέ κατάσταση συνεχοῦς σημασιολογικῆς ἐπανάστασης.

Μερικές φορές ὁ ἐπιστημολόγος ὀπαδός τῆς θεωρίας τῆς συνέχειας πλανᾶται ὅταν κρίνει τή σύγχρονη ἐπιστήμη μέ βάση ἕνα εἶδος συνέχειας τῶν εἰκόνων καί τῶν λέξεων. Σάν χρειάστηκε νά φανταστοῦμε τόν ἀφάνταστο χῶρο τοῦ ἀτομικοῦ πυρήνα, προτάθηκαν εἰκόνες καί λεκτικές διατυπώσεις πού σχετίζονταν ὁλοκληρωτικά μέ τή θεωρητική ἐπιστήμη. Βέβαια, δέν πρέπει νά πάρει κανείς κατά γράμμα αὐτές τίς διατυπώσεις καί νά τούς δώσει αὐστηρή σημασία. Μιά σταθερή, λοιπόν, μετατόπιση τῆς γλώσσας διακόπτει τή συνέχεια κοινῆς καί ἐπιστημονικῆς σκέψης. Ἀδιάκοπα πρέπει νά ἐναποθέτουμε τίς νέες ἐκφράσεις στήν προοπτική τῶν θεωριῶν τίς ὁποῖες συμπυκνώνουν οἱ εἰκόνες καί οἱ διατυπώσεις (...).

Ἡ ἐπιστημονική γλώσσα εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ νεογλώσσα. Γιά νά γίνουμε κατανοητοί στήν ἐπιστημονική πολιτεία πρέπει νά ἀρθρώσουμε μέ ἐπιστημονικό τρόπο τήν ἐπιστημονική γλώσσα, μεταφράζοντας τούς ὅρους τῆς κοινῆς λαλιᾶς σέ ἐπιστημονική γλώσσα. Ἂν προσέχαμε αὐτήν τή δραστηριότητα μεταγλώττισης, συχνά καλυμμένης, θά διακρίναμε ὅτι στήν ἐπιστημονική γλώσσα ὑπάρχει μεγάλος ἀριθμός ὅρων ἐντός εἰσαγωγικῶν. Τά εἰσαγωγικά θά μποροῦσαν νά παραλληλιστοῦν μέ τίς παρενθέσεις τῶν φαινομενολόγων. Τά εἰσαγωγικά θά ἀποκάλυπταν μιά εἰδοποιό στάση τῆς ἐπιστημονικῆς συνείδησης, συνυφασμένης μέ ἕνα εἶδος διακήρυξης γιά τή συνειδητοποίηση τῆς μεθόδου. Ὁ ἐντός εἰσαγωγικῶν ὅρος ἀνεβάζει τόν τόνο. Γίνεται, πάνω ἀπό τήν κοινή λαλιά, τόνος ἐπιστημονικός. Μόλις μιά λέξη τῆς παλαιᾶς γλώσσας μπαίνει ἀπό τήν ἐπιστημονική σκέψη ἐντός εἰσαγωγικῶν, γίνεται τό σημάδι μιᾶς ἀλλαγῆς στή γνωστική μέθοδο πού ἀγγίζει κάποιο νέο πεδίο τοῦ ἐπιστητοῦ. Μποροῦμε λοιπόν νά ποῦμε ὅτι ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἐπιστημολόγου τά εἰσαγωγικά εἶναι σημάδι μιᾶς τομῆς, μιᾶς ἀσυνέχειας νοημάτων, μιᾶς ἀναμόρφωσης τῶν γνώσεων. [...]. (Materialisme rationnel, Συμπέρασμα, σ. 209-217).

«Ἡ Ἑλλάδα στήν περιφέρεια τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν»

τῶν Σ. Μπαμπανάση καί Κ. Σούλα

Ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1976.

Δέν χρειάζονται πολλά λόγια γιά νά ὑπογραμμιστεῖ ἡ ἀξία τοῦ πρόσφατου βιβλίου τῶν Σ. Μπαμπανάση καί Κ. Σούλα. Γιά νά φτάσουν τό στόχο τους πού εἶναι νά τοποθετήσουν τήν ἑλληνική οἰκονομία στό πλαίσιο τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, οἱ δύο συγγραφεῖς κάνουν ἕναν ἀπολογισμό τῆς μεταπολεμικῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ὁ ὁποῖος διακρίνεται ἀπό ἀρετές πού ὁπωσδήποτε δέν εἶναι αὐτονόητες στίς μέρες μας. Ὁ ἀπολογισμός αὐτός εἶναι σχετικά πλήρης καί ἰδιαίτερα συστηματικός καί εὔληπτος. Ὁ ἐπαγωγικός του χαρακτήρας ἀποφεύγει τήν πολλή καί πολυμασημένη φιλολογία, ὅπως καί τό δογματισμό καί τή σχηματικότητα τήν ὁποία κάποτε γεννᾶ μιά κάποια προβληματική βασισμένη στό ζεύγος «κέντρο—περιφέρεια» (καί ἀπό αὐτή τήν ἄποψη ἐξάλλου εἶναι ἰδιαίτερα ἀτυχής ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου, μιά καί δέν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στίς μεθοδολογικές καί οὐσιαστικές ἀναφορές πού αὐτός καθαυτός προδικάζει). Ἡ πληροφόρηση καί τά στοιχεῖα τῶν συγγραφέων δέν ἀφήνουν πολύ χῶρο γιά κριτική. Τέλος, οἱ συγκριτικές ἀναλύσεις μέ πολλές ἄλλες οἰκονομίες μέ ἀνάλογο «ἐπίπεδο» ἀνάπτυξης ἤ ἀκόμη μέ τίς ἀναπτυγμένες οἰκονομίες, ἀνατολικές καί δυτικές, καθώς καί ἡ χρήση σχετικά ἄγνωστης ἤ δυσπρόσιτης ἀνατολικοευρωπαϊκῆς βιβλιογραφίας ἐνισχύουν τίς παραπάνω ἀρετές τῆς ἐργασίας. Ἄς προστεθεῖ ὁ γενικός «τόνος» τοῦ βιβλίου, μετρημένος, γενικά αὐστηρός καί χωρίς περιττές πολυλογίες. Οἱ συγγραφεῖς καταβάλλουν προφανῶς σημαντική προσπάθεια γιά νά ἀποφύγουν τήν ἀδικαιολόγητη πολιτικολογία, τούς ἀφορισμούς ἤ τίς ταυτολογίες.

Ὅλα αὐτά δίνουν ἴσως τήν εἰκόνα ἑνός στεγνοῦ ἐγχειριδίου (δέν θά ἦταν ἄσχημο σάν τέτοιο), ἀλλά κάτι τέτοιο θά ἀδικοῦσε τούς συγγραφεῖς. Σάν ἐπιστήμονες καί Ἕλληνες πολίτες (καί εἶναι ντροπή πού, ἀπό ὅσο τουλάχιστο ξέρω, δέν τούς ἐπιτρέπεται ἀκόμη νά ἐπιστρέψουν στόν τόπο τους — εἶναι πρόσφυγες στήν Οὐγγαρία), ἔχουν κρίσεις καί ἀπόψεις πού τίς προβάλλουν καί πού ρητά καλοῦν, καί ἀξίζουν, τή συζήτηση.

Σέ μιά τέτοια συζήτηση θά ἤθελα νά λάβω μέρος μέ τίς παρακάτω σκόρπιες παρατηρήσεις.

Τά συμπεράσματα τῶν συγγραφέων μετά ἀπό μιά λεπτομερή ἀνάλυση τῆς ἀνάπτυξης καί τῶν διαρθρωτικῶν ἀλλαγῶν τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας γενικά, καί εἰδικότερα σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ἀπασχόληση, τήν παραγωγικότητα, τή συσσώρευση, τή βιομηχανία, τή γεωργία, τόν κρατικό τομέα καί τίς ἐξωτερικές σχέσεις, μποροῦν νά συνοψιστοῦν στά παρακάτω: ἡ Ἑλλάδα ἔχει φτάσει σέ ἕνα ἐπίπεδο «ἡμιαναπτυγμένης» χώρας πού χαρακτηρίζεται ἀπό μέση «καπιταλιστικοποίηση», ὑπέρμετρη ἀστυφιλία, ἱμπεριαλιστική ἐξάρτηση ἀπό τήν παγκόσμια οἰκονομία, καί ἀπό τό ρόλο πού παίζει σήμερα σάν «βοηθητικό ἐργαστήρι» τῶν ἀναπτυγμένων καπιταλιστικῶν. Αὐτή ἡ οἰκονομία πάσχει ἀπό ἔλλειψη εἰδικευμένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ καί ἐπιστημονικῶν ὑποδομῶν, ἀπό τίς συνέπειες μιᾶς ἰδιότυπης ἀνταλλαγῆς, μιά καί ἐξάγει ἐργάτες καί εἰσάγει κεφάλαιο, πάσχει ἐπίσης ἀπό ὑπερδανεισμό καί ἀστάθεια τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας. Οἱ βασικές της ἀδυναμίες εἶναι ὅτι ἡ ἀνάπτυξή της εἰς βάρος «τῶν πλατιῶν ἐργαζομένων μαζῶν», ὅτι δέν ἔχει «σύγχρονη, αὐθυπόστατη, αὐτοδύναμη βιομηχανική, ἐπιστημονική, τεχνική βάση», ὅτι δέν εἶναι «σέ θέση νά πραγματοποιήσει μόνη της ποιοτική παρά μόνο ποσοτική διευρυμένη ἀναπαραγωγή» καί ὅτι τέλος ἔχει «μεταπρατικό, ἀντιπαραγωγικό καί παρασιτικό χαρακτήρα» (σελ. 196-197).

Τόσο στήν ἀνάλυση ὅσο καί στά συμπεράσματα οἱ ἀρετές τοῦ βιβλίου, πού ἤδη ἐπισημάνθηκαν, συνοδεύονται συχνά ἀπό μιά σειρά ἀντιφάσεις καί ἀπό ἕνα περίεργο μεῖγμα ἀπό ἀλήθειες καί ἀνακρίβειες, προφανεῖς διαπιστώσεις καί κρίσεις χωρίς θεμελίωση ἤ χωρίς ἀποχρώσεις, ἐπίκαιρα καί ξεπερασμένα προβλήματα, ἔγνοια καί ἄγνοια τῆς δυναμικῆς τῶν «πραγμάτων».

Τό ὅτι τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στίς «ὑπηρεσίες» εἶναι στήν Ἑλλάδα (1971) 33% τοῦ συνόλου, ἐνῶ «σέ χῶρες μέ τό ἴδιο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης» ὁ τομέας αὐτός δέν ξεπερνάει τά 30%, δέν σημαίνει τίποτε (ἡ διαφορά ἐξάλλου εἶναι ἐλάχιστα σημαντική), καί πάντως δέν ἀρκεῖ σάν ἐπιχείρημα γιά νά καταδειχτεῖ ὁ «παρασιτικός» χαρακτήρας τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας (σελ. 76). Οὔτε ἡ διαφορά

και γραμμάτα χωρίζω και γραμμάτα χωρίζω

ἀνάμεσα στήν παραγωγή κατά κεφαλή στή γεωργία καί τούς ἄλλους κλάδους ἀποδεικνύει ἀπό μόνη της κάτι τέτοιο, γιατί εἶναι γενικό φαινόμενο στόν κόσμο, ἀλλά καί γιατί ἡ οἰκοδόμηση τοῦ δείκτη αὐτοῦ καθαυτοῦ δέν καλύπτει ἴδια ἡ ἀνάλογα *πράγματα*.

Ὁλόκληρο τό κεφάλαιο γιά τή γεωργία εἶναι γενικά ἀρκετά ἀντιφατικό: ἐπισημαίνονται ἐπιδόσεις ἰδιαίτερα θετικές (σέ σχέση μέ διεθνεῖς συγκρίσεις) στήν ἀποδοτικότητα τοῦ καλλιεργουμένου ἐδάφους καί τῆς γεωργικῆς ἐργασίας, ἐνῶ ἄλλες κρίσεις βασίζονται σέ στοιχεῖα ξεπερασμένα σήμερα, σύμφωνα μέ δηλώσεις ὅλων τῶν ὑπεύθυνων παραγόντων (ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στή γεωργία, λόγος καλλιεργούμενη γῆ/ γεωργοί κ.λπ.). Ἀλλά αὐτό δέν μπορεῖ νά καταλογιστεῖ στούς συγγραφεῖς, μιά καί ἀκόμη δέν ἔχουμε νέα καί πιό ἀξιόπιστα στατιστικά στοιχεῖα.

Δέν εἶναι τόσο ἁπλό νά βεβαιώνει κανείς ὅτι ἡ κατάργηση τοῦ συστήματος κλήριγκ στίς ἐμπορικές ἀνταλλαγές μέ τίς ἀνατολικές χῶρες θά διευκολύνει τήν αὔξησή τους πρός ἀμοιβαῖο ὄφελος καί τῶν δύο μερῶν (σελ. 127). Θά διευκολύνει ἴσως. Πρός ἀμοιβαῖο ὄφελος ὅμως; Τό πᾶν θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό τήν κρατική πολιτική τῶν χωρῶν αὐτῶν, ἀπό τίς ὅλο καί πιό πιεστικές ἀνάγκες τους νά ἐξοικονομήσουν δυτικό συνάλλαγμα καί ἀπό τήν ἀνάγκη πού ἔχουν γιά τά ἑλληνικά ἐξαγωγικά προϊόντα. Ἴδιες φυσικά ἐκτιμήσεις πρέπει νά γίνουν καί γιά τήν πολιτική τῶν ἑλληνικῶν εἰσαγωγικῶν φορέων. Ἡ συνοπτική πάντως κρίση τῶν συγγραφέων πολύ γρήγορα ἀποδέχεται τήν ἐπίσημη ἀνατολική ἄποψη.

Ἡ διείσδυση τοῦ ξένου κεφαλαίου στήν ἑλληνική οἰκονομία ἐξετάζεται μέ πολύ «κλασικό» τρόπο καί ἐκτενῶς. Τοῦ ἀποδίδεται δέ «καθοριστικός ρόλος στήν οἰκονομική καί πολιτική ζωή τῆς χώρας» (σελ. 140). Φυσικά κανείς δέν μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ τό βάρος τῆς παρουσίας του. Ὅμως θά ἄξιζε νά παρατηρηθεῖ ὅτι τό ποσοστό «ἐλέγχου» του στό συνολικά ἐπενδυμένο κεφάλαιο εἶναι συγκριτικά μικρό (σέ σχέση π.χ. μέ ἄλλες «ὑπό ἀνάπτυξη» χῶρες ἡ ἀνάλογου ἐπιπέδου μέ τήν Ἑλλάδα), ὅτι τό ἑλληνικό κεφάλαιο ἐπενδύεται πιό γρήγορα ἀπό τό ξένο (μέρος τοῦ ὁποίου ἐξάλλου εἶναι ἑλληνικό πού ἐπιστρέφει...οἴκαδε), ὅτι σέ βασικούς τομεῖς ἡ διείσδυσή του εἶναι τελικά μικρή (τράπεζες π.χ.), ὅτι οἱ ἐκροές κεφαλαίου ἦταν, καί πάλι συγκριτικά, ἀρκετά χαμηλές κ.λπ., αὐτά δέ, ἐκτός ἀπό λίγο ὡς πολύ ἐπίσημους παράγοντες, τά λένε καί ἄλλοι μελετητές ἰδιαίτερα πιό εὐαίσθητοι σέ τέτοια θέματα, ὅπως π.χ. ὁ P. Sterev σέ ἄρθρο του στήν ἐπιθεώρηση "Balkans Studies" (No 3, 1976), τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καί μέ βάση, μεταξύ ἄλλων, ἀνάλογες μελέτες Σοβιετικῶν καί ἄλλων οἰκονομολόγων.

Οἱ ἐκτιμήσεις γιά τή σύνδεση μέ τήν ΕΟΚ εἶναι γενικά μετρημένες καί καταλήγουν στή θέση ὅτι ἡ ἔξοδος *τῆς Ἑλλάδας ἀπό τήν ΕΟΚ* γίνεται ὅλο καί πιό προβληματική, ἐνῶ ἡ ἔνταξη γίνεται ὅλο καί πιό ἀναπόφευκτη (σελ. 151). Παρατηροῦν δέ οἱ συγγραφεῖς ὅτι τό «χάσμα ἐπιπέδου ἀνάπτυξης» μειώθηκε μέν ἀπό ποσοτική πλευρά, ἀλλά δέν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι μειώθηκε καί ἀπό ποιοτική πλευρά (παραγωγικότητα, ἀποδοτικότητα, ποιότητα προϊόντων, τεχνολογικό ἐπίπεδο, ἀνταγωνιστική ἱκανότητα κ.λπ.). Ὅμως οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς παρατηροῦν στή σελ. 58 ὅτι οἱ ρυθμοί αὔξησης τῆς παραγωγικότητας τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας ἦταν, στά 1960, 50-100% ἀνώτεροι ἀπό τούς ρυθμούς στίς ἄλλες καπιταλιστικές χῶρες, καί στή σελ. 150 ὅτι «ἡ ἑλληνική βιομηχανία δέν καταστράφηκε (ἀπό τήν σύνδεση) ἀλλά ἀναπτύχθηκε παραπέρα, ἀποκτώντας μεγαλύτερη ἀνταγωνιστική ἱκανότητα» (!). Ἀντίφαση; ναί, ἀλλά κυρίως συνέπεια τῆς περίεργης μανίας πού χαρακτηρίζει καί σέ πολλά ἄλλα σημεῖα τούς συγγραφεῖς νά βάζουν σέ ἀντίθεση τό «ποσοτικό» μέ τό «ποιοτικο», χωρίς νά εἶναι πάντα σαφές τί τά χωρίζει καί τί τά ἑνώνει (γιά νά μήν παρασυρθοῦμε σέ τίποτε ἱεροτελεστικές ἀναφορές στό περίφημο... διαλεκτικό πέρασμα ἀπό τήν ποσότητα στήν ποιότητα, καί τανάπαλιν:).

Ὁ χαρακτηρισμός τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης σάν «μισοανάπτυξης» δέν εἶναι ἰδιαίτερα διαφωτιστικός, ἄν δέν εἶναι καί λίγο ἀστεῖος. Ἡ συνύπαρξη στοιχείων ἀνάπτυξης καί καθυστέρησης, σάν βάση αὐτοῦ τοῦ χαρακτηρισμοῦ (σελ. 162) δέν κρίνεται παρά μόνο συγκριτικά, ἀλλά τότε ὅλες οἱ οἰκονομίες εἶναι κατά κάποιον τρόπο οἱ «μισοαναπτυγμένες» μιᾶς κάποιας καλά διαλεγμένης κλίμακας. Ἡ δέ σύγκριση, ἀπαραίτητη μέν γιά τό ζύγισμα τῶν ἐκτιμήσεών μας, δέν μπορεῖ μολαταῦτα νά εἶναι καί τό θεωρητικό της ὑπόβαθρο, γιατί τότε πέφτουμε στίς χειρότερες ἀσημαντολογίες μιᾶς κάποιας ἀμερικανικῆς «ἀναπτυξιολογίας», πράγμα πού δέν ταιριάζει καθόλου στούς συγγραφεῖς μας.

Θά μποροῦσε κανείς νά συνεχίσει ἔτσι καί μέ ἄλλα παραδείγματα, ὅπως τό πῶς οἱ συγγραφεῖς ἀναλύουν τήν ἀπασχόληση (σελ. 45) χωρίς νά βλέπουν τή δυναμική της, τό πῶς ἀποδίδουν τίς σημαντικές διαρθρωτικές μεταβολές στήν ἰδιωτική κατανάλωση (σελ. 34-36) σέ μεταβολές τῶν καταναλωτικῶν μοντέλων μόνο ἤ κυρίως τῶν ἀνωτέρων εἰσοδηματικά στρωμάτων, συμπέρασμα χωρίς στοιχειοθέτηση καί ἐλάχιστα πειστικό, κ.ο.κ.

Τέτοια σημεῖα, στά ὁποῖα ἀναφέρονται οἱ παραπάνω παρατηρήσεις, δέν νομίζω ὅτι ἀλλάζουν καί πολύ τή γενική εἰκόνα τῆς δουλειᾶς τῶν συγγραφέων. Οὔτε καί φαίνεται ὁ τέτοιος χειρισμός τους νά τούς προσφέρει τίποτε τό ἰδιαίτερο ἐκτός ἀπό τή δυνατότητα νά ἐκφέρουν μιά σειρά ἀπό κριτικές πού νά «ἐξισορροποῦν» (;) τίς ἐντυπώσεις πού ἴσως προκύπτουν ἀπό τίς «ἐπιδόσεις» τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ πού ἀναλύουν μέ τόσα στοιχεῖα. Κι ἴσως αὐτό νά τό θεώρησαν ἀπαραίτητο, μιά καί δέν ἐπιδίδονται σέ βαθύτερες ἀναλύσεις τῆς πρόσφατης ἱστορίας του καί τῶν προοπτικῶν καί ἐναλλακτικῶν δυνατοτήτων γιά ἄσκηση πολιτικῆς πού ἀνοίγει στή σημερινή στιγμή καί στό μέλλον. Ἀλλά οἱ συγγραφεῖς ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἴσως ἐπανέλθουν.

Μιχ. Παπαγιαννάκης

ΔΡΧ. 5
ΣΕΛΙΔΕΣ 68
ΠΟΥ ΘΑ ΠΑΜΕ ΣΗΜΕΡΑ
αθηνόραμα
ΘΕΑΜΑΤΑ · ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ · ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

«Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου»

τοῦ Im. Kant

(Τόμος Α΄, Τεῦχος 1)
Εἰσ. - Μετ. - Σχόλια: Α. Γιανναρᾶς.
Ἐκδ. Παπαζήση / «Φιλοσοφία - Πηγές»,
Ἀθήνα 1977, σσ. 152.

Ἡ μετάφραση τῆς *Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου* τοῦ Kant ἀπό τόν καθηγητή κ. Ἀναστάσιο Γιανναρᾶ ἔρχεται νά καλύψει ἕνα μεγάλο καί ἀπαιτητικό κενό στό χῶρο τῶν ἑλληνικῶν μεταφράσεων κλασικῶν φιλοσοφικῶν κειμένων. Τό γεγονός πώς ἔχουμε ὑλοποιημένη τήν πρώτη φάση ἑνός «προγράμματος πνοῆς» (ἡ μετάφραση προβλέπεται νά ὁλοκληρωθεῖ ὡς τά 1981,ὅπως σημειώνεται στόν πρόλογο στήν ἑλληνική μετάφραση, σ. 11) μᾶς κάνει νά βλέπουμε τό ἐγχείρημα τοῦ κ. Γιανναρᾶ σάν ἔργο πού θά ἀποτελέσει σταθμό στή φιλοσοφική μας παιδεία.

Δέν θά χρειαζόταν, ἴσως, νά ἐξαρθεῖ ἐδῶ ἡ σημασία τῆς τομῆς τοῦ Kant στό νευραλγικό χῶρο τῆς γνωσιοθεωρίας. Θυμίζουμε μόνο πώς οἱ δεσπόζουσες τόν 18ο αἰώνα προσεγγίσεις στό πρόβλημα τῆς γνωστικῆς διαδικασίας (ἀγγλικός ἐμπειρισμός — καρτεσιανός ὀρθολογισμός) ἀπολυτοποιοῦσαν τήν ὑποκειμενική ἐμπειρία καί τό ἔμφυτο κύρος τῶν λογικῶν προτάσεων, ἀντίστοιχα, καταλήγοντας ἔτσι στίς εὔλογες συνέπειες τοῦ σχετικισμοῦ καί τοῦ δογματισμοῦ. Στόχος τῆς *Κριτικῆς* — χωρίς νά ἐξετάζουμε ἐδῶ τά ἀπώτερα κίνητρα καί τίς συνέπειες τῆς καινοτομίας τοῦ Kant — εἶναι ὁ ἔλεγχος τοῦ ἀφηρημένου θεωρητικοῦ λογισμοῦ καί ἡ δικαιώση τῆς ἀντικειμενικῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας, στά ὅρια τῆς ὁποίας καί μόνον εἶναι δυνατό νά θεμελιωθεῖ τό κύρος τῆς γνώσης. Ταυτόχρονα, ἀναλύοντας τίς λογικές προϋποθέσεις τοῦ νοῦ (a priori ὁπλισμός) πού ἀποτελοῦν τό δομικό πλαίσιο τῆς γνωστικῆς λειτουργίας, ἀναδείχνει τόν συναρτησιακό (λόγος — ἐμπειρία) χαρακτήρα τῆς γνώσης καί ἔτσι προβάλλει ἕνα tertium datur σέ μιά πόλωση πού, μέ αὐτή ἤ ἐκείνη τήν παραλλαγμένη μορφή, σφραγίζει τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

Σήμερα, ὁ ἐπιστημολογικός προβληματισμός θέτει τό ἴδιο πρόβλημα — τοῦ κύρους, τῶν ὁρίων, τῶν προϋποθέσεων τῆς γνώσης — πάνω σέ νέα δεδομένα, τόσο αὐστηρά ἐπιστημονικοῦ ὅσο καί γλωσσικοῦ καί ἰδεολογικοῦ χαρακτήρα. Ἡ εἰσαγωγή, ὡστόσο, νέων παραμέτρων πού ἀναδεικνύουν τήν πολυπλοκότητα τοῦ προβλήματος δέν σημαίνει πώς ἡ βασική σπονδύλωσή του ἔχει οὐσιαστικά μεταβληθεῖ. Ἔτσι, ἄν θέλει κανείς νά κατανοήσει σύγχρονες τάσεις στό χῶρο τῆς ἐπιστημολογίας, ἀσφαλῶς θά ἀναχθεῖ στίς ἱστορικές τους ἀφετηρίες — καί ἡ *Κριτική* συνιστᾶ μιά κατεξοχήν θεμελιακή ἀφετηρία. Ἡ συνάρτηση ὑποκειμενικοῦ—ἀντικειμενικοῦ ὡς ἀρχή στήν ἐξήγηση τῆς γνωστικῆς-ἑρμηνευτικῆς διαδικασίας, πού ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ζωηρῶν καί ἐκτεταμένων συζητήσεων στόν αἰώνα μας, παρωθημένων ἀπό τά εὑρήματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν σέ ὑπατομικό καί πλανητικό ἐπίπεδο, μᾶς ἀνάγει, σάν βασική φόρμουλα, στή γραμμή σκέψης τοῦ *Καντ*.

Ἡ *Κριτική*, λοιπόν, ἔχει μιά ἐπικαιρότητα αὐτοδίκαιη καί ὡς πρωτογενής σύνθεση καί ὡς πρό-ληψη μεταγενέστερών της εὑρημάτων, ὅσο καί ὡς πηγή νεότερων φάσεων τοῦ κριτικισμοῦ. Στίς συζητήσεις πού γίνονται σήμερα γιά σύγκλιση τῶν ἐπιστημῶν καί γιά τήν ἀνάγκη μιᾶς νέας καθολικότητας πού θά ἀνάγει τά ὑπερφορτισμένα δεδομένα μας σέ κεντρικούς ἄξονες-φορεῖς τῆς αὐτογνωσίας μας, ἡ σκέψη τοῦ Kant, σάν βαθιά ἀνθρωπολογική τομή καί σάν παράδειγμα δι-επιστημονικῶν θεωρήσεων, μπορεῖ νά ἐμβολιάσει γόνιμα τό πρόβλημα, ἀναδείχνοντας τήν ἱστορικότητά του.

Μέ δεδομένη, ἔτσι, τήν ἀξία τῆς *Κριτικῆς* τόσο ὡς συστηματικοῦ ἔργου ὅσο καί ὡς ἀποφασιστικῆς καμπῆς στήν ἐξέλιξη τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας, ἡ μετάφρασή της δέν μπορεῖ παρά νά χαιρετιστεῖ μέ ξεχωριστή ἔμφαση. Τά προβλήματα, ἐξάλλου, πού θέτει ἡ προωθεῖ μιά μετάφραση ξεπερνοῦν τό μορφολογικό ἐπίπεδο καί ἐπικαλοῦνται γενικότερες σκέψεις πάνω στή φιλοσοφική μας παιδεία.

Σκεφτόμαστε π.χ. τή σπουδαιότητα πού ἔχει ἡ ἄμεση προσέγγιση στή σκέψη τῶν φιλοσόφων καί πού κατά κανόνα ἀπουσιάζει στόν τόπο μας, εἴτε γιατί λείπουν οἱ κατάλληλες μεταφράσεις — προκειμένου γιά ξενόγλωσσα ἔργα — εἴτε γιατί ἐθιστήκαμε στόν ἐγκυκλοπαιδισμό τῶν συνόψεων καί τῶν βοηθημάτων. Εἶναι αὐτονόητο πώς ἡ συζήτηση καί κριτική ἐπεξεργασία τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν ἀποτελεῖ δείκτη εὐρύτερης ἀπήχησης καί καταξίωσής τους καί συνιστᾶ τή διαδικασία ἐκείνη μέσα ἀπό τήν ὁποία αὐτές συμπλέκονται μέ τήν ἱστορική δυναμική, λειτουργοῦν δηλαδή σάν ἀνανεωνόμενοι φορεῖς διαρκοῦς ἐπανατροφοδότησης τῆς προβληματικῆς μας. Ὑπάρχει, ὡστόσο, συχνά ἡ τάση νά ἐδραιώνονται αὐτές οἱ ἑρμηνευτικές προσεγγίσεις σάν ὑποκατάστατα τῶν πηγῶν καί νά ἀμβλύνουν, μ᾽ αὐτόν τόν τρόπο, τή διαφορά ἀνάμεσα στό πρωτότυπο καί στήν, ἁπλουστευμένη ἤ μή, ἔγκυρη ἤ μή, δευτερογενή ἀπόδοση ἤ ἀνάλυσή του. Στόν ἴδιο βαθμό, ὅμως, πού τό πρωτότυπο ἔργο ἐπικαλεῖται τήν κριτική προσέγγισή του γιά νά λειτουργήσει σάν παραγωγικό περαιτέρω συσχετισμῶν καί συμπερασμάτων, θέτει καί τό αἴτημα αὐθεντικῆς παρουσίας του σέ ὅλο τό κύκλωμα τῆς πορείας πού τό ἀκολουθεῖ. Κατανόηση τῆς δευτερεύουσας βιβλιογραφίας δέν εἶναι δυνατή χωρίς προσφυγή καί διαρκή ἀναφορά στά πρωτότυπα. Ἄν, ἔτσι, συναντοῦμε συχνά μιά «φορμαλιστική» προσέγγιση στό φιλοσοφικό στοχασμό, χωρίς εἰσαγωγή κοινωνικοπολιτικῶν παραμέτρων, ἤ, ἄλλοτε, τήν υἰοθέτηση ἀνιστορικῶν ἐργαλείων ἀνάλυσης, τό φαινόμενο δέν εἶναι ἄσχετο μέ τήν ἀπουσία *ἱστορικῆς ἀνάγνωσης* τῶν ἴδιων τῶν πηγῶν· αὐτό σημαίνει πώς τό ἴδιο τό κείμενο, σάν σύνολο συγκεκριμένων θέσεων καί ἔκφραση μιᾶς ὁρισμένης «στιγμῆς» στήν ἱστορία τοῦ σχετικοῦ προβλήματος δέν κυκλοφορεῖ ἄμεσα καί προσιτό στούς εὐρύτερους ἀποδέκτες του, μέ ἀποτέλεσμα οἱ ποικίλες ἀποδόσεις ἤ ἑρμηνεῖες του νά μήν εἶναι δυνατό νά ἀξιολογηθοῦν, μιά καί λείπει τό ὑπόβαθρο τῆς γνωριμίας τοῦ ἀναγνώστη μέ τό πρωτότυπο.

Ἀλλ᾽ αὐτό πού προάγει τόν προβληματισμό μας καί φωτίζει τά ἐρωτήματα εἶναι ἡ γονιμότητα μιᾶς εὔλογα κριτικῆς στάσης πού ἀναφέρεται σέ συγκεκριμένα προβλήματα διατυπωμένα μέσα σέ συγκεκριμένα κείμενα. Μέσα στά ἴδια τά κείμενα πού ἀποτελοῦν τή μόνη ἔγκυρη βάση ἀναφορᾶς καί τό κριτήριο ἐλέγχου κάθε τάσης ὑπεραπλουστεύσεων ἤ καί ἀλλοιώσεων, ἡ φιλοσοφική σκέψη λειτουργεῖ στήν αὐθεντική της συγκρότηση καί μπορεῖ νά προκαλεῖ ἐρωτήματα ἤ νά παρωθεῖ σέ περαιτέρω διερεύνηση μέ μιά ἀμεσότητα πού δέν ὑπάρχει στίς δευτερεύουσες συνόψεις, ὅσο ἄρτιες καί ἄν εἶναι αὐτές. Αὐτό πού ἐπιτρέπει τή δι-ὑποκειμενικότητα τῆς λειτουργίας ἑνός ἔργου, τίς διαφοροποιημένες — εὔλογα — προ-

σεγγίσεις καί τή συμβολή του στήν ἄρθρωση ἱστορικά ἐνταγμένων προβλημάτων εἶναι ἡ συνθήκη τῆς ἀντικειμενικῆς βάσης (κείμενο) πού συνιστᾶ μιά παράδοση-ἀφετηρία.

Σάν ἀνταπόκριση σέ μιά τέτοια ἀνάγκη σωστῆς «ἀνάγνωσης» ἑνός θεμελιακοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου βλέπουμε τό ἐγχείρημα τοῦ κ. Γιανναρᾶ: ἀποβλέπει νά μᾶς δώσει ἕναν Kant αὐθεντικό καί μάλιστα στήν πιό καίρια στιγμή τῆς «Κοπερνίκειας Ἐπανάστασής» του. Ὅπως σημειώνεται στόν πρόλογο στήν ἑλληνική μετάφραση (σελ.11-12), τό ἔργο θά δοθεῖ σέ τέσσερις τόμους πού θά συνοδεύονται ὁ καθένας μέ τόν ἀντίστοιχο φιλοσοφικό σχολιασμό του. Ἡ τμηματική, ὡστόσο, αὐτή παρουσίαση δέν διασπᾶ τήν ἑνότητα τοῦ συνόλου, γιατί ἀκριβῶς ἀνταποκρίνεται στήν αὐτοδιάρθρωση — «ἀρχιτεκτονική» — τῆς ***Κριτικῆς***. Ὁ πρῶτος τόμος πού ἔχουμε ἤδη μᾶς εἰσάγει μέ τούς δύο Προλόγους καί τίς δύο Εἰσαγωγές (ἀντιστοιχοῦν στήν A — 1781 — καί στή B — 1787 — ἔκδοση)[1] στή γενική προβληματική ὅπου ἐντάσσεται τό ἔργο καί μέ τήν Ὑπερβατική Αἰσθητική μᾶς δίνει τήν πρώτη βαθμίδα τῆς γνωστικῆς διαδικασίας ὡς συναίρεση τῶν προεμπειρικῶν μορφῶν τῆς ἐποπτείας (χῶρος — χρόνος) μέ τά ἐμπειρικά δεδομένα τῶν αἰσθητηριακῶν παραστάσεων. Ἔχουμε, ἔτσι, μιά πρώτη ὁλοκληρωμένη ἑνότητα πού μᾶς προπαρασκευάζει γιά τήν ὀργανική συνέχειά της στίς ἑπόμενες τρεῖς πού θά ἀκολουθήσουν (2: Ὑπερβατική Ἀναλυτική, 3: Ὑπερβατική Διαλεκτική, 4: Ὑπερβατική Μεθοδολογία) καί μᾶς ἐξοικειώνει μέ τίς μεθοδολογικές προϋποθέσεις τοῦ φιλοσόφου ὅσο καί μέ τόν γενικό ἐννοιολογικό ὁπλισμό του.

Καί εἶναι γεγονός πώς ἡ κατανόηση τῆς ***Κριτικῆς*** προϋποθέτει ἐξοικείωση μέ τήν καντιανή ἐννοιολογία. Τό ὅτι ἀπαιτεῖται ἑρμηνευτική καθοδήγηση καί σχολιασμός εἶναι φανερό καί ἀπό τό σύνολο τῶν εἰδικῶν λεξικῶν καί ὑπομνημάτων πού ἔχουν γραφεῖ τόσο γιά τήν καντιανή σκέψη γενικά ὅσο καί γιά τήν ***Κριτική*** εἰδικότερα. Αὐτή ἡ ἀνάγκη ἑρμηνευτικῆς καθοδήγησης τίθεται σέ προτεραιότητα ἤδη στήν ἀρχή τοῦ προλόγου στήν ἑλληνική μετάφραση (σ. 9) καί καλύπτεται, ὅπου ἀπαιτεῖται ἀπό τό ἴδιο τό κείμενο, στίς ὑποσημειώσεις. Ἀλλά ὁ ἀναμενόμενος τόμος τῶν Σχολίων θά εἶναι ἐκεῖνος πού θά μᾶς δώσει τόν ἑρμηνευτικό σχολιασμό καί θά φωτίσει ἐρωτήματα περιεχομένου, φιλοσοφικῶν συσχετισμῶν καθώς καί ὁρολογίας — στό βαθμό πού ἀπαιτοῦν περαιτέρω συζήτηση. Τό γεγονός ἀκριβῶς ὅτι τό ἔργο βρίσκεται στήν πρώτη του φάση, δέν ἐπιτρέπει παρά μιά γενική προσέγγιση. Ἀξίζει ὡστόσο, χωρίς νά θεωρηθεῖ ὅτι προτρέχουμε, νά ἐπισημάνουμε συγκεκριμένες συμβολές τῆς μετάφρασης πού ἐπικαλοῦνται καί μιά ἀναγωγή τους στή φιλοσοφική μας παιδεία.

Πρέπει, καταρχήν, νά ἐπισημανθεῖ ἡ ὑποδειγματική ἐπιμέλεια τῆς μετάφρασης ἀπό φιλολογική ἄποψη. Ἔχει βασιστεῖ στίς κριτικές ἐκδόσεις τῶν Ἁπάντων τοῦ Kant τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου, τοῦ Ernst Cassirer καί τοῦ Raymond Schmidt καί ἔχει λάβει ὑπόψη ἔγκυρες ξένες μεταφράσεις, ὅπως ἡ ἀγγλική τοῦ Norman Kemp Smith καί ἡ γαλλική τῶν A. Tremesaygues καί B. Pacaud. Μπορεῖ, ἔτσι, ὁ ἀναγνώστης νά παρακολουθεῖ στίς ὑποσημειώσεις τίς διάφορες λύσεις πού ἔχουν προταθεῖ γιά ἀμφιλεγόμενα θέματα γραφῆς τοῦ κειμένου. Ἐπιπλέον ἡ ἀναγραφή τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σελίδων τῆς A καί τῆς B ἔκδοσης στό περιθώριο τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου βοηθᾶ τήν παράλληλη μέ τό πρωτότυπο ἀνάγνωση τῆς μετάφρασης· ἡ σαφής ὑποδήλωση, ἐξάλλου, τῶν παραλλαγῶν, προσθηκῶν καί παραλείψεων πού διακρίνουν τήν A ἀπό τή B ἔκδοση προσφέρει τήν εἰκόνα τῆς γένεσης καί τῆς δεύτερης ἐπεξεργασίας τοῦ ἔργου ἀπό τόν Kant. Ἡ πλαισίωση, ἔτσι, τῆς μετάφρασης μέ τά ἱστορικά τεκμήρια γραφῆς, ἐκδόσεων καί ἑρμηνειῶν τοῦ κειμένου τήν τοποθετεῖ σέ ἕνα ἐπίπεδο πληρότητας καί ἐπιστημονικῆς συνέπειας σπάνιο γιά τά δεδομένα μας.

Δέν χρειάζεται νά τονιστεῖ ἡ ξεχωριστή συμβολή πού μπορεῖ νά ἔχει τό καντιανό κείμενο στήν πανεπιστημιακή διδακτική γιά τήν ἄσκηση τῶν φοιτητῶν στήν κριτική φιλοσοφική δραστηριότητα μέσω ἑνός κατεξοχήν κριτικοῦ κειμένου. Τό ἄγρυπνο καί αὐτοελεγχόμενο πνεῦμα πού κομίζει ὁ Kant στό χῶρο τῆς γνωσιοθεωρίας μεταγγίζεται ἀναπόδραστα σάν αἴτημα σέ ὅποιον προσεγγίζει τή σκέψη του.

Συνεπής πρός αὐτό τό οὐσιῶδες γνώρισμα τῆς καντιανῆς σκέψης, ὁ κ. Γιανναρᾶς μᾶς δίνει ἕναν ρέοντα καί εὔληπτο ἑλληνικό λόγο πού ἐκφράζει εὔγλωττα τόν κριτικισμό τοῦ Kant ὄχι μόνο σάν περιεχόμενο, μέσα ἀπό τήν ὅλη ἀνάπτυξη τῶν θέσεών του, ἀλλά καί σάν μορφή, ἀναδεικνύοντας τίς δυνατότητες καί τήν εὐελιξία τῶν ἐναλλακτικῶν διατυπώσεων πού παρέχει ἡ ἑλληνική γλώσσα ὅταν χρησιμοποιεῖται κριτικά. Καί εἶναι ἀναντίρρητο πώς εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ἕνα ἀπό τά δυσκολότερα κείμενα τῆς γερμανικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης, τοῦ ὁποίου τό μακροπερίοδο ὕφος καί ἡ ὑποτακτική σύνταξη (ὅπως σημειώνεται στόν πρόλογο στήν ἑλληνική μετάφραση, σ. 15) δημιουργεῖ στούς ἴδιους τούς Γερμανούς μελετητές τεράστια ἑρμηνευτικά προβλήματα. Τά προβλήματα αὐτά γίνονται ἀπαιτητικότερα γιά τό μεταφραστή ἄν συνυπολογίσουμε καί τήν ἀκαδημαϊκή βαρύτητα τῆς καντιανῆς γλώσσας, ἡ ὁποία συχνά ἀπαιτεῖ νά τήν «ξεπεράσει» κανείς γιά νά συλλάβει τήν κρυστάλλινη, στό βάθος, ἐπιχειρηματολογία τοῦ φιλοσόφου — στόχος συναρτημένος καί μέ τό αἴτημα μιᾶς καθολικῆς ἐποπτείας ἀπό τή μεριά τοῦ ἀναγνώστη, ἔτσι ὥστε νά κινεῖται ἀπό τά ἐπιμέρους στό ὅλον καί νά μή χάνει τή σπονδύλωση τοῦ κειμένου. Οἱ λύσεις πού ἔδωσε ὁ κ. Γιανναρᾶς, ἀναλύοντας τό λόγο σέ μικρότερες προτάσεις,

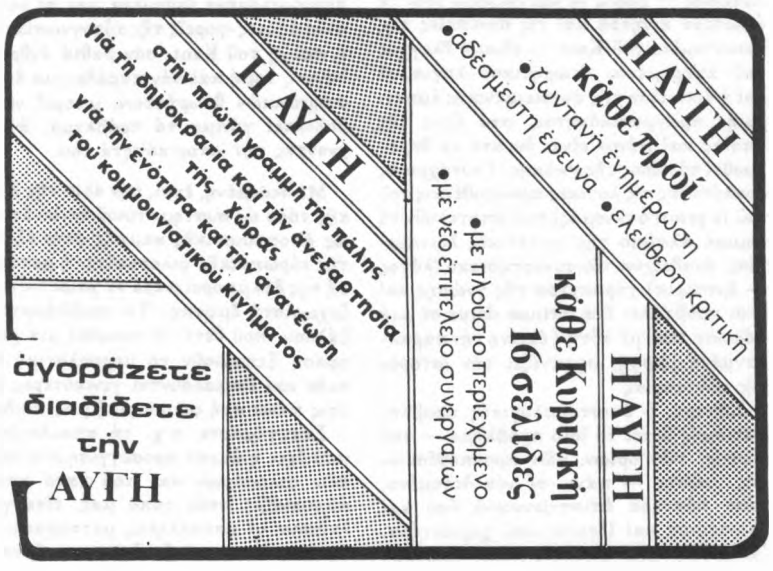

ἐκεῖ ὅπου ἡ κατανόηση τό ἀπαιτοῦσε, ὄχι μόνο δέν μειώνουν τήν πιστή ἀπόδοση τοῦ πρωτοτύπου ἀλλά καί ἀποδίδουν φυσικότερα γιά τήν ἀναλυτική νεοελληνική σύνταξη τό γερμανικό κείμενο· ὅπου πάλι διατηρεῖ τό μακροπερίοδο ὕφος βοηθᾶ συχνά τόν ἀναγνώστη, μέ ἐπεξηγηματικές προσθῆκες μέσα σέ ἀγκύλες, νά συνδέσει τίς δευτερεύουσες φράσεις μέ τήν ἀφετηρία τοῦ ὅλου συντακτικοῦ εἱρμοῦ (βλ. χαρακτηριστικά σ. 57). Στίς ὑποσημειώσεις, ἐξάλλου, παρέχονται νοηματικές διασαφήσεις καί ἑρμηνεῖες τῶν πιό σημαντικῶν ὅρων μέ παράθεση τῶν ἀντίστοιχων γερμανικῶν καί, συχνά, ἀναγωγή στήν παραδοσιακή φιλοσοφική ἐννοιολογία.

Ἀξίζει νά ἐπισημανθεῖ ἰδιαίτερα ἡ συμβολή τῆς μετάφρασης στό εὐαίσθητο πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς ἀπόδοσης τῶν ξένων φιλοσοφικῶν ὅρων. Οἱ δυσκολίες πού προκύπτουν στίς μεταφράσεις φιλοσοφικῶν κειμένων ὀφείλονται ὡς ἕνα μεγάλο βαθμό στό ὅτι δέν ἔχουμε περιλάβει στόν γλωσσικό μας κώδικα δόκιμους ὅρους γιά θεμελιακές φιλοσοφικές ἔννοιες. Μ' αὐτό δέν ἐννοοῦμε πώς πρέπει νά προσεγγίζουμε τή γλώσσα «οὐσιολογικά» καί νά ἀπαιτοῦμε *τήν* ἀκριβή ἀπόδοση λέξεων-ὀντοτήτων, πράγμα πού θά στένευε μαζί μέ τίς ἐκφραστικές μας δυνατότητες καί τά ὅρια τῆς σκέψης μας. Ἀνάμεσα, ὡστόσο, στίς ἀκρότητες ἑνός αὐστηροῦ «φιλοσοφικοῦ λεξιλογίου» καί μιᾶς ἀνεξέλεγκτης μεταφραστικῆς ἐλευθερίας ὑπάρχει τό θεμιτό αἴτημα νά κατοχυρωθεῖ ὁ φιλοσοφικός λόγος μέσα ἀπό μιά γλωσσική συμπεριφορά πού, χωρίς νά ὁροθετεῖ πάντα αὐστηρά ἀποκλειστικές ἀποδόσεις, θά μπορεῖ νά ἀπορρίπτει ὅ,τι δέν λειτουργεῖ γόνιμα σέ κάθε συγκεκριμένη συνάφεια. Καί αὐτό εἶναι θέμα ἀσφαλῶς καί μιᾶς διαδικασίας δοκιμῶν καί διαλόγου ἀνάμεσα στούς μελετητές ἀλλά καί συγκεκριμένων κάθε φορά νοηματικῶν συνόλων πού προσδιορίζουν καί τήν ad hoc λειτουργία τῶν λέξεων. Ἡ φόρτιση ἑνός ὅρου εἶναι συνάρτηση μιᾶς μείζονος νοηματικῆς ἑνότητας καί, μ' αὐτή τήν προϋπόθεση, ἡ ἀναζήτηση μιᾶς εὔστοχης ἀπόδοσής του στή γλώσσα ὅπου μεταφράζεται θά κινηθεῖ ἀπό τό ὅλον στό μέρος. Ἡ «ἐργαλειακή» χρήση τῆς γλώσσας δικαιώνεται κατεξοχήν στό θεωρητικό χῶρο ὅπου ἡ σκέψη περισσότερο δημιουργεῖ νέες δομές παρά προσεγγίζει ἤδη ὑπάρχουσες ὀντότητες. Τό πρόβλημα τῆς φιλοσοφικῆς ὁρολογίας ἐξειδικεύεται, ἔτσι, κάθε φορά — στήν ἐποχή, στό ρεῦμα, στόν φιλόσοφο, στό συγκεκριμένο ἔργο του, στήν εἰδικότερη συνάφεια ἑνός προτασιακοῦ συνόλου.

Στήν περίπτωση τῆς καντιανῆς *Κριτικῆς*, ἡ ἴδια ἡ ἀνάλυση τοῦ ὅλου Erkenntnis – vermogen σέ δυνάμεις μέ εἰδικές δικαιοδοσίες θέτει τό αἴτημα ἀνάλογων γλωσσικῶν διαφοροποιήσεων πού θά ἀποδώσουν τή δόμηση τοῦ γνωστικοῦ φαινομένου κατά βαθμίδες καί τούς παράγοντες πού τή συγκροτοῦν. Ἡ μετάφραση τοῦ κ. Γιανναρᾶ, χάρη στήν υἱοθετούμενη συνεπή ἐννοιολογική κλίμακα, ἀναδείχνει ἀκριβῶς μέ ἐνάργεια τά ἰδιαίτερα ἀρχιτεκτονικά μέλη τοῦ οἰκοδομήματος τῆς κριτικῆς.

Μιά τεκμηρίωση, ὡστόσο, τῆς ἄποψής μας γιά τήν οὐσιαστική συμβολή τῆς μετάφρασης στό πρόβλημα τῆς φιλοσοφικῆς ὁρολογίας θά χρειαζόταν τό πλαίσιο μιᾶς πιό ἐξειδικευμένης συζήτησης, ἀλλά καί θά ἦταν θεμιτή μόνο μετά τήν ἔκδοση τοῦ τόμου τῶν Σχολίων, πού θά μᾶς δώσει τήν ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς πρώτης φάσης τοῦ ἔργου. Θά μπορεῖ τότε — καί ἀκόμα πληρέστερα μετά τήν ὁλοκλήρωση ὅλου τοῦ ἔργου — νά τεθεῖ τό πρόβλημα στίς ἱστορικές του διαστάσεις καί νά ἐνταχθεῖ στήν εὐρύτερη προβληματική τῶν νεοελληνικῶν μεταφράσεων φιλοσοφικῶν κειμένων πού συμπυκνώνει πολιτιστικές παραμέτρους καί ἰδεολογικές διαπλοκές πού δρισαν ἤ ἐπηρέασαν καί τίς ὡς τώρα σχετικές ἐπιλογές. Σημειώνουμε ἁπλῶς ἐδῶ πώς ἀπό τήν ἐποχή πού εἰσάγεται ἡ καντιανή σκέψη στήν Ἑλλάδα, μέσω, κυρίως, τοῦ Κ. Μ. Κούμα,[2] χρειάστηκε νά περάσει ἕνα διάστημα παραπάνω ἀπό ἑνάμιση αἰώνα γιά νά ὑποστοῦν οἱ κατά καιρούς ποικίλες ἀποδόσεις τῶν καντιανῶν ὅρων τή δοκιμασία τῆς λειτουργίας τους στό φυσικό χῶρο τῆς ἴδιας τῆς *Κριτικῆς*· ἐνῶ δηλ. ἡ ὑπάρχουσα δευτερεύουσα βιβλιογραφία, πού ἐμφανίζεται κυρίως ἀπό τήν ἐποχή τοῦ μεσοπολέμου καί μετά, εἶχε θέσει ἤ καί λύσει ἐπιτυχῶς πολλά προβλήματα ὁρολογίας, ἔλειπε ἡ ἀντικειμενική συνθήκη (ὑπεύθυνη καί ὁλοκληρωμένη μετάφραση) πού θά καταξίωνε ἤ θά βελτίωνε τίς ὡς τώρα προσπάθειες στό ὀργανικό πλαίσιο τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου.

Ἀλλά καί πέρα ἀπό τήν ἰδιαίτερη αὐτή συμβολή, ἡ μετάφραση σάν σύνολο ἀποτελεῖ δόκιμο φιλοσοφικό λόγο μέ ἔκδηλη σέ κάθε σελίδα τήν ἀδιάπτωτη μέριμνα τοῦ κ. Γιανναρᾶ γιά μιά σοφή ἰσορρόπηση ἀνάμεσα στήν πιστότητα στό πρωτότυπο καί στήν ἄνετη ἐκφορά τῆς γενικῆς νοηματικῆς συνάφειας — στόχος πού προϋποθέτει ὄχι μόνο βαθιά γνώση τῆς καντιανῆς σκέψης ἀλλά καί ἱκανότητα νά συναρτᾶται ἡ «ἀποκρυσταλλωμένη» ὁριστικά δομή ἑνός γερμανικοῦ κειμένου τοῦ 18ου αἰώνα μέ τό ζωντανό παλμό τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας· ἡ τελευταία δοκιμάζεται μέ ἐπιτυχία σέ ἕνα ἄκρως θεωρητικό χῶρο καί ἐμβολιάζεται μέ πλῆθος πολύτιμα ἐννοιολογικά δεδομένα.

Ἡ μετάφραση τῆς *Κριτικῆς*, πού τήν πορεία της παρακολουθοῦμε μέ ἐνδιαφέρον καί ἀναμένουμε τήν ὁλοκλήρωσή της, θά ἀποτελέσει, πιστεύουμε, ἀσφαλές θεμέλιο καί ἔγκυρο πεδίο γιά τή σπουδή τῆς καντιανῆς γνωσιοθεωρίας, ἀλλά καί ὑπόδειγμα γιά μελλοντικές προσπάθειες αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἀλλά μιά γενική καί ὁλική ἀποτίμηση αὐτῆς τῆς δουλειᾶς θά εἶναι δυνατή μόνο μετά τήν ὁλοκλήρωσή της.

1. Πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ πώς οἱ ὡς τώρα μεταφράσεις τῆς *Κριτικῆς* ἦταν πλημμελεῖς καί ὡς πρός αὐτό. Βλ. Ἐμ. Κάντ, *Κριτική τοῦ ἄδολου λογισμοῦ*, Μετάφρασμα Γ. Μαρκέτη — Α. Πάλλη, ἐκδ. Ἡριδανός, χ. χρ. (πιστή ἀνατύπωση ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ 1904)· τοῦ κειμένου (Ὑπερβατική Αἰσθητική) προτάσσεται μόνον ἡ Εἰσαγωγή στήν ἔκδοση Β. Βλ. ἐπίσης Im. Kant, *Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου*, Μετάφραση Γ. Λιόνη, ἐπιμέλεια Μ. Μετρινοῦ, ἐκδόσεις Ἀναγνωστίδη, χ. χρ. πού περιλαμβάνει τόν Πρόλογο στήν ἔκδοση Α καί μέρη τῶν δύο Εἰσαγωγῶν. Ἡ μετάφραση τοῦ κ. Γιανναρᾶ μᾶς δίνει χωριστά τούς δύο Προλόγους καί ἐνσωματωμένες τίς δύο Εἰσαγωγές. Ἡ ἔκτασή τους καλύπτει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ τόμου (ἀπό τίς 125 σελίδες τοῦ καντιανοῦ κειμένου ἡ Ὑπερβατική Αἰσθητική κρατᾶ μόνο τίς 47), πράγμα πού φανερώνει καί τή βαρύτητα τῶν μερῶν αὐτῶν ὡς προϋποτύπωσης τοῦ ὅλου ἔργου καί ὡς προπαίδευσης τοῦ ἀναγνώστη γιά τή συστηματική πλέον διαπραγμάτευση πού θά ἀκολουθήσει.

2. Βλ. *Ρωξ. Δ. Ἀργυροπούλου*, Ὁ Κ. Μ. Κούμας ὡς φιλόσοφος: W. G. Tennemann, Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας, Μετάφρασις Κ. Μ. Κούμα, ἐπανέκδοση τοῦ Κ.Ε.Ε.Φ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1973 (α' ἔκδοση, Βιέννη 1818), Παράρτημα, σ. 225-242.

Βλ. ἐπίσης *Κ. Μ. Κούμα*, Σύνταγμα Φιλοσοφίας, Τόμος Α', ἐν Βιέννῃ 1818, σ. λε'-λζ', ὅπου διατυπώνεται ὁ προβληματισμός του γιά τήν «εἰς τήν πατρίδα μας μετακένωσιν τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας» καί γιά τά συνακόλουθα θέματα ὁρολογίας.

Εἰρήνη Παπαδάκη

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

[ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ]

Ἡ Λίζα Κεπερλῆ καί ὁ Σπύρος Μοσχονᾶς, μέ τό κείμενό τους «Πολιτιστικό κίνημα καί τά πρωτοῦπνια κάποιας ἀνανεωτικῆς διανόησης» (*Πολίτης*, τεῦχ. 11), κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιά νά κλείσει ἡ τουλάχιστον νά περιοριστεῖ ὁ διάλογος πού ἄρχισε γύρω ἀπό τό πολιτιστικό κίνημα στήν Ἑλλάδα μέ τή συζήτηση στήν *Κομμουνιστική Θεωρία καί Πολιτική* (τεῦχ. 15) καί τά ἄρθρα τῶν Α. Ἐλεφάντη «Πολιτιστική ἀνάπτυξη καί λαϊκή πρωτοβουλία» (*Πολίτης*, τεῦχ. 8) καί Δ. Δημητράκου «Κομμουνιστικό κίνημα καί πολιτιστική ἀνάπτυξη» (*Πολίτης*, τεῦχ. 10).

Τό πρόβλημα δέν εἶναι ἡ κριτική τους ἀπέναντι στούς συνεργάτες τῆς ΚΟΘΕΠ καί τόν Δ.Δ. Ἄν περιοριζόντουσαν σ' αὐτό τό ἐπίπεδο, ἡ προσφορά τους θά ἦταν θετική, ἕνας κρίκος στήν ἁλυσίδα μιᾶς ἤδη δύσκολης συζήτησης. Τό ἀρνητικό βρίσκεται στό εἶδος τῆς κριτικῆς τους πού τή χαρακτηρίζει ὁ δογματισμός καί ἡ ἰδεολογική τρομοκρατία.

Μᾶς λένε ἡ Λ.Κ. καί ὁ Σ.Μ.: «Διευκρινίζουμε ἐδῶ ὅτι ὁ σκοπός μας εἶναι νά κρίνουμε καί νά καταχρίνουμε τόν «ἀνανεωτικό» αὐτόν φορέα, ἀσκώντας παράλληλα καί μιά πολεμική σ' ὅλους ἐκείνους πού εἶναι φορεῖς μιᾶς ἀρτηριοσκληρωτικῆς ἀντίληψης, ἀνανεωτικῆς ἤ μή ἀνανεωτικῆς (ὅπου σημαντική θέση κατέχει καί τό ΚΚΕ ἐσωτ.), πιστεύοντας ὅτι ἡ διαδικασία ἀπομόνωσης αὐτῶν τῶν ἀπόψεων θά ἀποτελοῦσε τό πρῶτο θετικό βῆμα γιά νά ἀρχίσει ἕνας πραγματικά γόνιμος διάλογος γύρω ἀπό τά πολιτιστικά».

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι γιά τούς συγγραφεῖς τοῦ κειμένου ἡ ἀπομόνωση ὁρισμένων ἀπόψεων ἀποτελεῖ τό πρῶτο θετικό βῆμα γιά τόν γόνιμο διάλογο. Ἀνεξάρτητα ἀπό τήν οὐσία αὐτῶν τῶν ἀπόψεων, καταλαβαίνουν ἄραγε οἱ φίλοι μας ποῦ ὁδηγεῖ αὐτή ἡ ἀντίληψη;

Βέβαια ἡ πρόθεσή τους εἶναι προφανής. Μέσω τῶν συνεργατῶν τῆς ΚΟΘΕΠ καί τοῦ Δ.Δ προσπαθοῦν νά χτυπήσουν τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ (βλ. προαναφερόμενο ἀπόσπασμα, ἐπίσης σελ. 77 στήλη α', σελ. 78 στήλη γ'). Εἶναι βέβαια δικαίωμά τους, ἀλλά σ' αὐτή τήν προσπάθεια οἱ ἀφορισμοί δέν φτάνουν. Ἄλλωστε κάποτε θά πρέπει νά καταλάβουν ὅσοι θέλουν τόν διάλογο, ὅτι συζήτηση γύρω ἀπό τά προβλήματα τοῦ κινήματος δέν μπορεῖ νά γίνει ἐρήμην τῶν ἀπόψεων πού διαμορφώθηκαν στά πλαίσια τοῦ ΚΚΕ ἐσωτ. ἀπό τό 1968 μέχρι σήμερα. Οὔτε φυσικά ἐρήμην ἄλλων δυνάμεων πού ἀνήκουν στό προοδευτικό κίνημα. Καί ἀκόμα θά πρέπει νά καταλάβουν ὅτι σέ μεγάλο βαθμό εἶναι ἡ ὕπαρξη τοῦ ΚΚΕ ἐσωτ. πού κάνει τόν διάλογο ἐφικτό. Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τήν παρέμβαση στό πολιτιστικό, ὅπως καί κάθε ἄλλη παρέμβαση, οἱ Λ.Κ. καί Σ.Μ. θά 'πρεπε νά 'χουν καταλάβει ὅτι ἀποτελεῖ κατάκτηση τοῦ κινήματος νά μπορεῖ ὁ ὁποιοσδήποτε «τήν ὁποιαδήποτε ὡραία πρωΐα νά ξυπνήσει καί νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ἀπό σήμερα Δευτέρα κάνει πολιτιστικό κίνημα». Καί δικαίωμα βέβαια εἶναι τοῦ καθενός νά ἀντιπαρέμβει. Γιά τούς συγγραφεῖς τοῦ κειμένου ἡ ἀτομική πρωτοβουλία σ' αὐτό τό ἐπίπεδο ἐξαρτᾶται «ἀπό τόν ἀκριβή καθορισμό τῶν βάσεων καί προϋποθέσεων μέ τίς ὁποῖες θά γίνει αὐτή ἡ παρέμβαση, ὥστε νά εἶναι γόνιμη». Ἄν λοιπόν αὔριο κάποια Κεντρική Ἐπιτροπή μέ βάση τίς εἰσηγήσεις τῆς ὀργάνωσης τῶν ἐπιστημόνων, τῆς ὀργάνωσης τῶν διανοουμένων, τῆς ὀργάνωσης τῶν καλλιτεχνῶν καί τῆς ἐπιτροπῆς κουλτούρας καθορίσει μέ ἀκρίβεια τίς βάσεις καί τίς προϋποθέσεις μέ τίς ὁποῖες θά γίνει ἡ παρέμβαση, τότε τά προβλήματα λύθηκαν καί τό κόμμα ἀνταποκρίθηκε στό ρόλο του. Μά τότε γιατί μᾶς δυσαρεστεῖ τό ΠΑΠΟΚ;

Καί ὁρισμένα ἐπιμέρους γιά τόν τρόπο τῆς κριτικῆς. Ὅταν κανείς ἀναφέρεται ἄς ποῦμε στόν Μάρξ ἤ τόν Γκράμσι, ἡ ἐπίθεση ἐναντίον του μέ ἀφορισμούς τοῦ τύπου «μαρξοπαπαγαλισμός» ἤ «παπαγαλισμός (σέ τελευταία ἔκδοση) τοῦ Γκράμσι», ἀποτελεῖ, πέρα ἀπό τά προβλήματα ἤθους, ἕνα εἶδος ἰδεολογικῆς τρομοκρατίας, ἡ ὁποία (ὅπως ἄλλωστε κάθε ἰδεολογική τρομοκρατία) εἶναι βαθύτατα ἀντιδραστική. Ὁ *Πολίτης* μέ τήν μέχρι τώρα παρουσία του βοήθησε στή διαμόρφωση τῶν ὅρων ἑνός κάποιου διαλόγου στό χῶρο τοῦ προοδευτικοῦ κινήματος. Τό κείμενο τῆς Λ.Κ. καί τοῦ Σ.Μ. σκοπεύει ἀλλοῦ. Θά 'λεγα σ' ἕναν ἀπελπιστικά μονότονο μονόλογο.

Μ. ΚΑΒΟΥΡΙΑΡΗΣ

Κάθε Σάββατο
κυκλοφορεῖ ἡ

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ
ὄργανο Σοσιαλιστικοῦ ἀγώνα καί προβληματισμοῦ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
αγωνας
βορειας ελλαδας

ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
Ἑλληνική ἔκδοση τοῦ
LE MONDE diplomatique
Δρχ. 40
Ἐκδίδεται ἀπό τήν
ΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΕ
Δελφῶν 4. τηλ. 3637107
Ἀθήνα. Τ.Τ. 144
ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ